

СТАТТІ

До 10-річчя проголошення незалежності України

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Утвердження незалежної України: перше десятиліття *

6. Конституція незалежної України

Конституційний процес в Україні розпочався з прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет. У цьому документі закріплювалися такі конституційні положення, як невід'ємне право українського народу на самовизначення, недоторканність території республіки, розподіл влади на виконавчу, законодавчу й судову, рівність громадян перед законом, гарантування громадянських прав і свобод.

Восени 1990 р. Верховна Рада затвердила Конституційну комісію, перед якою поставила завдання опрацювати концепцію Основного закону. У червні наступного року концепція була розглянута і затверджена. Після цього розпочалася безпосередня робота над текстом Конституції. В його основу були покладені Загальна декларація прав людини, пакти ООН про економічні, соціальні і культурні права та інші основоположні міжнародні документи.

Різні варіанти проекту обговорювалися в Інституті держави і права АН України, інших науково-дослідних установах правничого профілю. Комісія залучила до експертизи проектів провідних спеціалістів конституційного права. Після публікації проектів для широкого обговорення до Конституційної комісії надійшли десятки тисяч поправок і доповнень.

Найбільш складною виявилася проблема розподілу владних повноважень між Верховною Радою і Президентом України. Більшість депутатів парламенту не бажала передавати Президенту виконавчу владу в повному обсязі. Через це конституційний процес зайшов у глухий кут. Діючою залишалася Конституція УРСР 1978 р., до якої внесли більше двох сотень поправок. Поправки іноді суперечили первинному тексту або іншим, і Основний закон не виконував достатньою мірою своєї основної ролі — забезпечувати стабільність політичного життя.

Напередодні президентських виборів, у червні 1994 р., Л. Кравчук висунув, а парламент затвердив кандидатуру В. Масола на посаду прем'єр-міністра. З ініціативи новообраного Президента 19 липня була опублікована спільна заява Л. Кучми, О. Мороза і В. Масола, в якій проголошувалася готовність керівників двох гілок влади дотримуватися чинної Конституції і змінювати її положення тільки з доброї волі обох сторін. Тобто вони зобов'язувалися розв'язати ключове питання про межі своїх повноважень шляхом консенсусу.

* З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2001. — № 2, 3.

У вересні 1994 р. була утворена нова Конституційна комісія, співголовами якої затверджувалися Президент України і Голова Верховної Ради. Відновилася рутинна робота над текстом Конституції, кінця-краю якої не передбачалося.

Тоді Л. Кучма зробив рішучий крок: вніс до Верховної Ради проект конституційного закону “Про державну владу та місцеве самоврядування”. Проект містив конкретні пропозиції про розмежування влади по лінії законодавчій і управлінсько-розпорядчій. Він не міг не порушувати багатьох статей діючої Конституції 1978 р., побудованої на принципі нероздільності влади. Верховна Рада в разі прийняття цього закону віддавала Президенту істотну частину владних повноважень. Їшлося про те, щоб наповнити реальним змістом внесену до Конституції у 1991 р. статтю про запровадження посади Президента.

Виступаючи 22 грудня 1994 р. у парламенті з обґрунтуванням внесеного законопроекту, Л. Кучма заявив гранично відверто: “Треба визнати помилковим привласнення управлінських функцій парламентом та місцевими радами. Біда Верховної Ради зразка 1991 року не в тому, що вона взяла на себе функції державного управління від комуністичної партії. В той час більше нікому було це зробити. Її помилка полягала в тому, що вона побоялася, а може, була неспроможною передати у повному обсязі виконавчі повноваження спочатку уряду, а пізніше — всенародно обраному Президенту. Фактично до липня цього року в Україні існувала парламентсько-президентська республіка. І вона довела свою нежиттєздатність”¹.

Недолугість цієї форми правління підтверджувалася незаперечним фактом: Україна залишалася позаду тих країн СНД, які спромоглися дати собі раду з проблемою влади. Економічна криза набула в ній особливої загостреності.

Власне, визначення Л. Кучмою форми правління як парламентсько-президентської республіки слід вважати неточним. Форми правління визначаються на основі прописаних у конституціях повноважень органів влади. Залежно від співвідношень в обсязі повноважень держава може бути президентською, парламентською, парламентсько-президентською або президентсько-парламентською. Однак діюча в Україні радянська конституція містила в собі самі фундаментальні суперечності якраз у цій сфері. Форму правління можна було визначити тільки шляхом узагальнення конкретних дій різних “гілок” влади за певний період.

Л. Кучма не випадково визначав час існування парламентсько-президентської форми правління періодом до липня 1994 р. Від липня до грудня 1994 р. у законодавчому полі не відбулося жодних змін. Проте відразу після затвердження на посаді новообраний Президент здійснив цілий ряд важливих ініціатив одночасно на багатьох напрямках. Його діяльність перекривала або компенсувала бездіяльність непристосованих до функцій виконавчої влади комісій і самого керівництва парламенту. Республіка явочним порядком ставала президентсько-парламентською.

Верховна Рада України 13-го скликання почала працювати у травні 1994 р. у неповному складі. Згідно з нормами Конституції 1978 р., більшість у парламенті вираховувалася від кількості депутатів, повноваження яких були визнані і не припинені в установленому законом порядку. Проте кворум визначався в загальноприйнятому порядку — половина повного складу депутатів (225). Конституція могла змінюватися, коли за це висловлювалося дві третини повного складу депутатів (300 з 450).

Зважаючи на реальний розклад політичних сил у парламенті, внесення Л. Кучмою законопроекту “Про державну владу та місцеве самоврядування” було сміливим кроком. Президент, який своїм обранням завдячу-

вав в основному підтримці лівих сил, вперше кинув їм виклик у найбільш важливому питанні про владу.

Під час весняних виборів 1994 р. було обрано тільки 340 депутатів. Повноваження двох депутатів Верховна Рада не затвердила. Це означало, що більшість для прийняття рішень становила 170 голосів (половина від наявного складу депутатів плюс один голос). Депутати розподілилися по десяти групах або фракціях. Комуністи мали 84 голоси, соціалісти — 25, аграрники — 36, а всього — 145 голосів. Міжрегіональна депутатська група (27 голосів) і група “Єдність” (26 голосів), які стояли на проросійських позиціях, голосували здебільшого разом з лівими партіями². Набрати потрібну більшість лівий блок міг за допомогою тільки одного з цих двох союзників.

Отже, ліві партії дістали контрольний пакет голосів у Верховній Раді. Однак вони не врахували, що майже чверть складу парламенту ще не обрана. Розуміючи, що проголошені ними популістські передвиборчі обіцянки нездійсненні, вони навіть не пробували втілити їх у форму законів. Позабувши про те, що виборчий марафон тривав, ліві партії ініціювали прийняття Верховною Радою постанови “Про забезпечення діяльності народних депутатів України”. Текст її було ретельно приховано від засобів масової інформації, бо йшлося про “святе”: збільшення заробітної плати, звільнення зарплати народного депутата від податкового обкладання, надання йому безплатних путівок і додаткових коштів на оздоровлення тощо. Цілком зрозуміло, що наївна спроба приховати постанову від громадськості не вдалася. Під час додаткових виборів лівий блок втратив контрольний пакет голосів³.

Перші ж кроки лівої більшості в парламенті свідчили про наявність серйозної небезпеки для національних інтересів молодій державі. Верховна Рада фактично солідаризувалася з рішенням Одеської обласної ради припинити будівництво нафтоперевалочного терміналу й у першому читанні 14 липня 1994 р. ухвалила Закон “Про місцеві Ради та місцеве самоврядування”. Підготовлений депутатською комісією у питаннях діяльності рад і самоврядування до другого читання, цей законопроект вже мав назву “Про місцеві Ради депутатів трудящих”. Суть його полягала у фактичному відновленні на місцях радянської влади.

У квітні 1995 р. почала свою роботу третя сесія Верховної Ради України. Порівняно з травнем 1994 р. кількість необраних депутатів скоротилася до 45. Комуністи збільшили чисельність з 84 до 90, соціалісти — з 25 до 27, аграрники — з 36 до 47⁴. Лівий блок нібито зміцнів. Насправді, однак, вплив його у парламенті послабився. Соціалісти й особливо аграрна фракція відмовилися від беззастережної підтримки комуністів. Міжрегіональна депутатська група (МДГ) і “Єдність” теж почали голосувати самостійно.

Це яскраво виявилось під час проходження президентського законопроекту про державну владу. Безвідповідальна поправка комуніста В. Терещука про надання Голові Верховної Ради функцій глави держави набрала 93 голоси. За неї проголосувало тільки семеро соціалістів, хоч головою парламенту був лідер їхньої власної партії. Зате пропозиція надати Президенту поряд з повноваженнями глави держави функції глави виконавчої влади з досить широкими повноваженнями набрала 221 голос (55 %) і була схвалена. За неї проголосувало 19 % комуністів, 41 % соціалістів, 72 % аграрників, а також переважна більшість депутатів інших фракцій та груп⁵.

18 травня 1995 р. Верховна Рада прийняла закон “Про державну владу і місцеве самоврядування”. Згідно з ним Президент ставав главою виконавчої влади. Склад уряду він формував сам, без узгоджень і затверджень

парламентом. Він очолював й систему місцевих органів виконавчої влади. Пропозиція комуністів про місцеву владу у вигляді рад депутатів трудящих, тобто радянську владну вертикаль аж до Верховної Ради, не пройшла. Органами влади від обласного до районного рівня (а також у містах центрального підпорядкування — Києві і Севастополі) ставали державні адміністрації, главами їх Президент повинен був призначати обраних безпосередньо населенням голів відповідних рад. У компетенції місцевих рад залишалися обмежені повноваження: затвердження місцевого бюджету та програм територіального розвитку, заслуховування звітів голів державних адміністрацій (без організаційних наслідків для останніх у разі негативної оцінки їхньої діяльності).

Під час проходження законопроекту про державну владу Л. Кучма взаємодіяв з тими депутатськими групами і фракціями, які відповідально ставилися до процесу державотворення. Інколи він знаходив спільну мову навіть з представниками лівих партій. У результаті новий Президент за короткий період, з грудня 1994 р. по травень 1995 р., спромігся забезпечити прийняття закону, який створював основу для розбудови ефективної вертикалі виконавчої влади. Держава формально залишалася парламентсько-президентською республікою, але президентська складова влади стала виходити на перший план.

Державний устрій змінювався без застосування сили. Контролюючи силові структури, глава держави діяв виключно в конституційному полі, хоча кінцевою метою його дій була якраз зміна Конституції. Найбільш вагомими аргументами президентської влади у політичному тиску на парламент і, зрештою, на суспільство (парламент, як правило, віддзеркалює стан суспільства) були мандат народної довіри і всім зрозуміла застарілість Конституції 1978 р., норми якої відбивали давно не існуючу реальність.

Заміна силового тиску політичним якраз і призводила до незавершеності нової конструкції влади. Ця незавершеність виявилася у нелегітимності прийнятого парламентом закону про державну владу і місцеве самоврядування. Закон був прийнятий простою більшістю голосів, хоч мав конституційне значення.

Про те, що закон не набере потрібної більшості голосів, було відомо заздалегідь. Після довиборів баланс політичних сил у парламенті змінився, але не вирішальною мірою. Ні праві, ні ліві не мали конституційної більшості, а спільне голосування з принципових питань здавалося неможливим.

На фоні всеохоплюючої кризи, спричиненої труднощами трансформаційного періоду, виникла локальна політична криза, з якої треба було знайти вихід.

Єдиним виходом залишалося звернення до народу. Мандат на владу Президент України дістав в умовах суцільного господарського розвалу. Його перші заходи у подоланні економічної кризи були швидкі й ефективні. Звернення до народу у формі підтвердження довіри ставало логічним у ситуації, коли одержаний мандат не можна було наповнити реальною владою. 31 травня 1995 р. Л. Кучма видав указ про організацію опитування громадської думки щодо довіри Президенту і Верховній Раді. Питання у бюлетені формулювалося так: кому Ви довіряєте — Президентові України або Верховній Раді? 1 червня Верховна Рада на цей указ наклала вето.

Для противників Л. Кучми у парламенті постановка питання про народну довіру була руйнівною. Вони не мали конструктивної програми, яку могли б протипоставити президентській. Ситуація погіршувалася неможливістю застосувати звичну популістську риторику. Предметом кризи було суто конкретне питання: прийнятий більшістю депутатів Верховної Ра-

ди Закон України “Про державну владу і місцеве самоврядування”. Знову і вже не вперше з 1989 р. ліві сили опинилися перед необхідністю відступити, здати противнику утримувані ними рубежі.

Однак і президентська позиція була вразливою. Згідно з діючою Конституцією глава виконавчої влади не міг влаштовувати референдум без згоди парламенту. Опитування не могло мати законодавчих наслідків. Якби результати опитування виявилися позитивними для Президента України, він не міг скористатися ними для реформування системи влади, не наштотхнувшись на звинувачення в організації державного перевороту.

Тому обидві сторони у кінцевому підсумку утрималися від звернення до виборців з вимогою визначитися, а опрацювали формулу компромісу. 8 червня 1995 р. криза влади була вичерпана укладенням Конституційного договору терміном на один рік між Президентом України і Верховною Радою. Під договором, який в основному відтворював положення не ухваленого конституційною більшістю закону “Про державну владу і місцеве самоврядування”, поставило свої підписи більше половини депутатів. Тимчасово, строком на один рік, припинялася дія положень Конституції 1978 р., які суперечили угоді. На цей строк обмежувалися повноваження парламенту та місцевих рад і відповідно розширювалися нормотворчі й адміністративні функції виконавчої влади.

Конституційний договір між Верховною Радою і Президентом був справді нестандартним кроком. Він дозволив зберегти керованість держави на основі принципу розподілу влади і давав час на пошуки компромісних рішень в опрацюванні пострадянської конституції.

Рік минув у гострих суперечках. У лютому 1996 р. Конституційна комісія передала проект Основного закону на розгляд парламенту разом із зауваженнями своїх членів, нерідко протилежними за змістом. Проект розглядався майже три місяці. Відбулося три офіційні читання.

Ліві партії не погоджувалися з президентською стороною за такими головними пунктами: розподіл повноважень між гілками влади, визнання приватної власності на засоби виробництва, перетворення української національної символіки на державну, ненадання російській мові державного статусу, статус Республіки Крим.

Знову виникло питання про звернення до народу, на цей раз у формі референдуму, а не опитування. Рада національної безпеки і Рада регіонів рекомендували оголосити референдум щодо затвердження Основного закону в редакції, винесеній Конституційною комісією на розгляд Верховної Ради. Ця редакція передбачала двопалатну структуру парламенту, названого Народними Зборами. Верховна Рада не прийняла президентського проекту і під час дебатів внесла до нього багато поправок. З частиною поправок Л. Кучма був уже готовий погодитись, аби прийняти Конституцію України. Зокрема, він дав згоду на однопалатний парламент, хоча поділ на дві палати надавав виконавчій владі більшу самостійність. Тепер же на референдум передбачалося внести первісний президентський проект, навіть без узгоджених під час парламентських дебатів поправок.

За чотири дні до вичерпання строку дії Конституційного договору, 4 червня 1996 р. Верховна Рада прийняла у першому читанні доопрацьований проект нового Основного закону. Однак перспектив на його прийняття в цілому конституційною більшістю голосів не існувало. 26 червня Л. Кучма видав указ “Про проведення Всеукраїнського референдуму з питання ухвалення нової Конституції України”.

В ситуації гострої політичної кризи у парламенті була сформована узгоджувальна комісія, яку очолив народний депутат М. Сирота. 27 червня Верховна Рада почала своє історичне засідання, присвячене розглядові

Конституції. Крок за кроком узгоджувалися позиції різних політичних сил і визначався той текст, який міг бути прийнятий конституційною більшістю голосів. Президентська сторона не відступила від принципових позицій у сфері розподілу влади, права приватної власності, державної символіки, державного статусу української мови. З деяких питань були досягнуті взаємні поступки. Ліві не заблокували затвердження синьо-жовтого прапора як державного, а праві погодилися зберегти за Кримом статус автономної республіки.

Постатейне узгодження проекту Конституції тривало день і ніч. Остаточне голосування відбулося вранці 28 червня. Відпрацьований узгоджувальною комісією М. Сироти і вже прийнятий постатейно проект набрав при голосуванні в цілому 315 голосів при необхідному мінімумі в 300 голосів.

У аграрників не голосували двоє, відсутніми були теж двоє, а 21 депутат підтримав проект Конституції. За прийняття проекту висловилися також 17 соціалістів, тобто переважна більшість цієї фракції. Шестеро висловилися проти, двоє утрималися, двоє були відсутні.

Деморалізована тиском пропрезидентських сил і “зрадою” своїх союзників, комуністична фракція при голосуванні розкололася. Проти прийняття Конституції проголосували тільки 29 з 89 депутатів від КПУ. 10 комуністів були відсутні, 20 — не голосували, 10 — утрималися при голосуванні і, нарешті, 20 — підтримали Конституцію⁶.

Україна не стала президентською республікою, як це передбачав проект Л. Кучми. Однак вона не стала і парламентською республікою, на чому наполягали ліві партії.

Конституція незалежної України має багато компромісних формулювань і навіть деякі логічні неузгодженості. В ній існують лакуни, допущені випадково або свідомо. Вони утруднюють користування Основним законом або допускають різне його тлумачення. Проте недосконалість тексту, опрацьованого в гострій політичній боротьбі, не підважує доленосного значення Конституції. Вона упорядкувала політичне життя українського народу в перехідну добу кардинальних зрушень.

Поряд з детально виписаними функціями законодавчої і виконавчої влади Основний закон окреслював права й обов’язки судових органів. Зокрема, Конституційний Суд повинен був тлумачити конфліктні ситуації в житті суспільства з точки зору Основного закону, а також відповідність дій законодавчих і виконавчих органів влади його вимогам.

У політичній боротьбі, яка продовжувалася, норми Конституції не задовольнили повністю нікого. Керівництво КПУ відреагувало на підтримку двадцятьма членами своєї парламентської фракції Конституції України невключенням їх у партійний виборчий список на наступних парламентських виборах. Л. Кучма включив вимогу ревізії деяких статей Конституції 1996 р. у свою передвиборну програму на чергових президентських виборах.

Прийнята Конституція була однією з найважливіших віх державотворчого процесу. Вона окреслювала рамки політичної боротьби, в умовах якої тільки й був можливий здоровий розвиток державних і суспільних інститутів. Політичні сили, які виходили за межі конституційних норм, ставали позасистемною опозицією, і проти них природним чином об’єднувалися всі ті, хто бажав зберегти в державі мир і спокій. Якби Основний закон переступили органи державної влади, а громадськість не справилася б з поверненням їх в конституційні рамки, ставала можливою апеляція до міжнародної громадськості. Насилля над Конституцією з точки зору міжнародного права є злочином.

7. Два вектори міжнародної політики

Л. Кучма прийшов до влади у 1994 р. голосами тієї частини виборців, які бажали поліпшити відносини з Росією. Безсумнівно орієнтованість цього кандидата в Президенти України на Росію багато хто з них вважав запорукою повернення в минуле. Минуле було більш передбачуваним і забезпеченим. Перспектива поглинення України Росією здебільшого не сприймалася як загроза.

Тим, хто висловлювався на виборах проти Л. Кучми, теж здавалося, що з таким Президентом Україна знову буде втягнута в яку-небудь модифікацію багатонаціональної централізованої імперії. Вони голосували за Л. Кравчука, який вже доказав, що прагне привести Україну в Європу. Провальні економічні результати незакінченого першого строку президентства Л. Кравчука здебільшого не бралися до уваги.

Обидва табори виборців помилялися. Їхня свідомість не встигала за швидкоплинними змінами на всьому посткомуністичному просторі. З кожним роком Росія все менше нагадувала Радянський Союз. Вона мінялася навіть з більшою швидкістю, ніж Україна.

Дрейф у бік Росії був найлегшим напрямом руху, тому що обом країнам доводилося розв'язувати ті самі проблеми. Просування в бік Європи утруднювалося багатьма обставинами. Головну роль серед них відігравала цілковита несхожість в усьому, викликана різною історичною долею. Українські громадяни поступово переконувалися у тому, що відкриття кордонів зовсім не забезпечує автоматичного вирівнювання умов життя. Захід ставився до України доброзичливо, але дбав передусім про власні інтереси.

Хоч конституційна неокресленість повноважень Президента і Верховної Ради України тривала роками, Л. Кучма (як і Л. Кравчук раніше) відразу взяв у свої руки зовнішньополітичну сферу. У цьому президенти України підтримувалися їхніми партнерами в зарубіжних країнах. Спроби тих голів Верховної Ради, які бажали сказати своє слово за кордоном від імені України, ніколи не сприймалися всерйоз.

Зовнішньополітична лінія адміністрації Л. Кучми була двовекторною. Російський або західний вектор інколи виходили на перший план, але в межах більш тривалого періоду завжди врівноважувалися. Двовекторність мало кого з політиків цілком влаштовувала. Політологи теж наголошували на тому, що Україна повинна визначитися. Мовляв, просуватися за протилежними векторами означає стояти на місці. Вони не враховували, однак, що Росія і Захід не були розташовані у протилежних напрямках. Російська політична еліта теж просувалася на Захід.

Двовекторність зовнішньої політики Л. Кучми мала основною метою забезпечення політичної незалежності України в умовах її економічної, передусім енергетичної залежності від Росії. Щоб виграти час для реструктуризації господарства, Україна повинна була дістати доступ до фінансових ресурсів США і контрольованих ними міжнародних економічних організацій.

Однак відносини із США з початку 90-х рр. перебували в більш-менш замороженому стані. Л. Кравчук і Верховна Рада не жалкували слів, запевняючи весь світ про перетворення України в неядерну державу вже у найближчому майбутньому, але не робили для цього достатніх практичних кроків.

Л. Кучма добився приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. Такий закон Верховна Рада прийняла уже 16 листопада 1994 р. за умови надання гарантій безпеки з боку

ядерних держав. 5 грудня цього ж року у Будапешті президенти Росії та США і прем'єр-міністр Великої Британії надали Україні гарантії безпеки. Вони зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і в такий спосіб отримати будь-які переваги. Окремі документи одночасно були підписані главами Китаю і Франції, Україна одержувала компенсацію за вивезені з її території стратегічні і тактичні ракети, зокрема, наданням атомним електростанціям палива.

Відмова від ядерної зброї і визначення статусу України як неядерної держави змінили відносини із США. Під час візиту 20—24 листопада у Сполучені Штати Америки Л. Кучма підписав Хартію українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва. Були укладені угоди про надання американської допомоги Україні у здійсненні економічних реформ. Незабаром серед країн, які одержували допомогу від США, Україна зайняла третє місце після Ізраїлю та Єгипту.

Кредити, надані Україні урядами США, ФРН, Італії, інших країн, а також міжнародними організаціями — Міжнародним валютним фондом, Світовим банком, Європейським банком реконструкції і розвитку допомогли поліпшити платіжний баланс. Без них, зокрема, не можна було б розплатитися з Росією і Туркменістаном за нафту і газ. Домагаючись кредитів, український уряд ціною збільшення зовнішньої заборгованості відсунув на майбутнє розв'язання невирішених в умовах гострої економічної кризи проблем.

Обережною і вичікувальною була позиція європейських держав при спробі України увійти до Ради Європи. Після приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї проблема була знята. У вересні 1995 р. Україна стала повноправним членом Ради Європи.

Водночас було досягнуто успіхів у розширенні відносин з НАТО. 9 липня 1997 р. у Мадриді 16 глав держав і урядів та Генеральний секретар НАТО Х. Солана, з одного боку, і Президент України Л. Кучма, з другого, підписали "Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО". Обидві сторони брали на себе зобов'язання розширювати співробітництво, розвивати особливе партнерство, яке сприятиме забезпеченню більшої стабільності, спільних демократичних цінностей у Центральній Європі.

Зокрема, прийнятий документ передбачав запровадження механізму консультацій з політичних питань і питань, що стосувалися безпеки, включаючи безпеку України, підтримання миру, врегулювання конфліктів та гуманітарних операцій (беручи до уваги роль ООН й ОБСЄ у цій галузі). Консультації стосувалися також політичних й оборонних аспектів нерозповсюдження ядерної, біологічної та хімічної зброї, контролю над озброєнням та роззброєнням, експорту озброєнь і передачі супутніх технологій, боротьби з контрабандою наркотиків та тероризмом. Українська сторона зобов'язувалася забезпечити повну підтримку діяльності Центру інформації та документації, заснованому НАТО у Києві. Передбачалися регулярні зустрічі між Україною і Північноатлантичною радою, комітетами НАТО. Україна засновувала військову місію зв'язку як частину своєї місії при НАТО в Брюсселі⁷.

Хартія про партнерство була визнанням з боку НАТО стратегічної ролі України у побудові нової схеми Європейської безпеки. Самій Україні треба було виключити прийняттям Хартії виникнення недовіри з боку сусідів — Польщі, Угорщини і Чехії. Існував ще й російський аспект. Росія формалізувала свої відносини з НАТО шляхом договірної оформлення

взаємних зобов'язань. Відсутність подібної формалізації поставила б Україну у неприйнятне становище буферної зони.

Північноатлантичний альянс посередньо допоміг Україні врегулювати відносини з Румунією. Ще до завоювання незалежності румунські політики почали висувати до України територіальні претензії. За пактом Ріббентропа—Молотова до УРСР у 1940 р. були приєднані частини румунської території — Північна Буковина, Хотинщина і Південна Бессарабія. Посилаючись на аморальність цього пакту і його нечинність з точки зору міжнародного права, представники румунської громадськості наполягали на тому, що Україна зобов'язана, якщо вона прагне стати демократичною державою, відновити історичну справедливість і повернути загарбані території. 5 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР виступила із заявою, в якій висловила занепокоєння фактичним висуненням територіальних претензій до України з боку румунського парламенту.

Президент Румунії І. Ілієску цілком підтримував вимоги громадськості й ухилився від визнання існуючих кордонів та укладення з Україною широкомасштабного договору. У кампанії президентських виборів 1997 р. основний претендент Е. Константінеску інтенсивно використовував сюжет територіальних претензій. У країні скликалися багатотисячні мітинги, які приймали відповідні резолюції.

Румунська сторона на переговорах, які тривали роками, ігнорувала той факт, що повоєнні кордони між Румунією і Радянським Союзом були закріплені у міжнародних договорах. Передача Бессарабії і Північної Буковини Радянському Союзу була легітимізована Паризьким мирним договором, який Румунія як союзниця Німеччини змушена була укласти в лютому 1947 р. з Об'єднаними Націями. Паризький договір становив ланку в цілісній системі повоєнного європейського устрою, непорушність якої була підтверджена Гельсінкською нарадою 1975 р. з питань безпеки та співробітництва в Європі. Румунська сторона ігнорувала й той факт, що на територіях, які відійшли від Румунії після Другої світової війни і були передані УРСР, проживало переважно українське, а не румунське населення.

2 червня 1997 р. в ході офіційного візиту Президента України Л. Кучми в Румунію було підписано Договір про відносини добросусідства і співробітництва між двома державами. У ньому зафіксувалося взаємне визнання сторонами існуючих кордонів.

Договір став можливим після того, як румунські правлячі кола переконалися у непохитності української позиції. Звичайно, до уваги бралися не аргументи історичного або етнографічного характеру. Новообраний Президент Румунії Е. Константінеску бажав привести свою країну в НАТО. Загальновідомо, що Північноатлантичний альянс не розглядав відповідних заявок країн, якщо вони висували територіальні претензії до сусідів.

Проблема українсько-польського кордону з 1918 р. була дуже гострою внаслідок об'єктивних обставин. У питанні про соборність українських земель не могло бути компромісного рішення. Остаточне розв'язання проблеми було знайдено лише на конференціях лідерів Об'єднаних Націй, які передували завершенню Другої світової війни. Це рішення визнала польська громадськість, тож після 1991 р. між Польщею та Україною не виникло непорозуміння у питанні про спільний кордон.

Під час поїздки Л. Кучми у Варшаву 23 січня і зворотного візиту Президента Республіки Польської А. Кваснєвського у Київ 20—22 травня 1997 р. було обговорено непрості, а часом й трагічні сторінки спільної історії обох країн. Вони знайшли свій відбиток у спільній заяві обох президентів “До порозуміння і єднання”. Заява остаточно закрила для політиків і відкрила для істориків трагічне минуле обох країн. Сторони заявили про

обопільну зацікавленість у розширенні і зміцненні економічних та культурних зв'язків, а також у зміцненні співпраці обох країн у рамках програми НАТО "Партнерство заради миру" (підготовка спеціалістів, військові контакти на різних рівнях, спільні військові маневри тощо). Останнє мало особливо велике значення, тому що Польща, Угорщина і Чехія з березня 1997 р. були прийняті в НАТО. Північноатлантичний альянс став безпосередньо межувати з Україною.

Тісні взаємовідносини склалися і з іншими країнами Центрально-Східної Європи. Зокрема, з Угорщиною Україна підписала Договір про основи добросусідства та співпраці ще 6 грудня 1991 р. під час візиту в Київ прем'єр-міністра цієї країни Й. Анталла. Це був перший договір, підписаний Україною з сусідньою країною після здобуття незалежності. Сторони визнали кордони обох держав непорушними. За останнє десятиліття відносини з Угорщиною розвивалися без будь-яких ускладнень. За оцінками угорських політичних діячів, становище угорської національної меншини в Закарпатті набагато краще, ніж становище угорців у Румунії, Словаччині або Югославії.

Активно розвивалися відносини з Чехією і Словаччиною. Президент Чехії В. Гавел і Президент України Л. Кучма підписали у Празі 26 квітня 1995 р. Договір про дружні відносини і співробітництво. Економічні відносини із Словаччиною регулюються урядовою українсько-словацькою комісією з питань торговельно-економічної співпраці. Уряди обох країн співпрацюють у забезпеченні найбільш сприятливих умов для розвитку національних меншин — українців у Словаччині і словаків в Україні.

Співробітництво України із сусідніми країнами з червня 1996 р. почало здійснюватися й через Центральноєвропейську ініціативу (ЦЕІ) — регіональну організацію широкого профілю. Відтоді Україна бере участь у регулярних неформальних зустрічах президентів Центральної Європи. Шоста зустріч президентів була проведена у травні 1999 р. у Львові.

Після обрання Л. Кучми Президентом України відносини з Росією в діяльності українських урядів вийшли на перший план. Йшлося передусім про те, щоб відновити втрачені за попередні три роки економічні зв'язки. Це було нелегко з двох причин. По-перше, продукція українських підприємств вже була витіснена з російського ринку конкурентами. Повторне завоювання споживача вимагало великих додаткових зусиль. По-друге, просувати українські товари в Росію треба було на інших, ніж раніше, ринкових засадах.

Залежність України від російських поставок нафти і газу важким тягарем лягала на українсько-російські економічні відносини. Україна повинна була забезпечувати велике активне сальдо в експортно-імпортних операціях з Росією, щоб мати можливість розплатитися за енергоносії. В умовах ринкової організації зовнішньої торгівлі це здебільшого не вдавалося. Українські експортери цілком обґрунтовано претендували на всю валюту, виручену ними за продані товари.

Доводилося застосовувати різні системи взаємозаліку і бартеру, що призводило до істотних втрат бюджету внаслідок недооподаткування зовнішньої торгівлі. Непрозорість економічних відносин призводила до криміналізації владно-бізнесових структур (рівною мірою характерної для України і Росії). Підприємці, які контролювали експортно-імпортні операції з енергоносіями, дістали можливість привласнювати і переводити в оффшорні зони за кордоном сотні мільйонів доларів США.

Тим часом роками тривали переговори про укладення рамкового договору, який мав враховувати факт розпаду СРСР і перетворення України й Росії на незалежні держави. Відносини між двома державами регулював

договір, підписаний Л. Кравчуком і Б. Єльциним 19 листопада 1990 р., тобто під час існування СРСР. Каменем спотикання у переговорах був пункт про взаємне визнання існуючих між двома країнами державних кордонів.

У надісланому в МЗС України в серпні 1992 р. російському проекті стаття про кордони взагалі не фігурувала. Замість взаємного визнання кордонів російська сторона пропонувала в ст. 2 керуватися принципами “взаємного поважання державного суверенітету і територіальної цілісності”⁸. Тобто російські дипломати у завуальованій формі відмовлялися визнати існуючі кордони України.

У російському варіанті 1994 р. ст. 2 Договору (ст. 1 в усіх варіантах не викликала заперечень, в ній йшлося про побудову двосторонніх відносин на взаємній повазі та довірі, стратегічному партнерстві й співробітництві) змінилася досить радикально. Тепер вона проголошувала: “Високі Договірні Сторони поважають територіальну цілісність одна одної і непорушність існуючих між ними кордонів відповідно до зобов’язань по Заключному акту Ради з безпеки і співробітництва в Європі”⁹.

Здавалося б, у цьому формулюванні враховувалися вимоги української сторони на взаємне визнання кордонів. Насправді, однак, воно було вершиною дипломатичної майстерності, і не більше. Заключний акт фіксував непорушність кордонів СРСР. Це був політичний, а не правовий документ. Україна не брала участі в його прийнятті. Непорушність кордонів СРСР не гарантувала непорушності кордонів всередині СРСР між державами, які виникли після 1991 р.

Вразливість і навіть підступність формулювання ст. 2 незабаром була опосередковано підтверджена під час зустрічі міжпарламентських делегацій України і Росії. Голова комітету з питань СНД Г. Тихонов на цій зустрічі заявив, що Заключний акт, до якого приєдналася Україна, зовсім не забороняє змінювати кордони, якщо це робиться за взаємною згодою¹⁰.

Пропозиції української делегації на переговорах щодо редакції ст. 2 були зовсім іншими: “Високі Договірні Сторони визнають непорушність існуючих між ними державних кордонів. Підтверджують, що не мають жодних територіальних претензій одна до одної і не висуватимуть таких претензій у майбутньому”¹¹. Саме таке формулювання використовувалося у договорах, укладених Росією з Польщею, Угорщиною, деякими іншими країнами. Але російська делегація відкинула українську редакцію, відверто признавшись у тому, що вона ускладнить проходження Договору в Державній Думі і Раді Федерації.

Підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією стало можливим тільки у 1997 р. Вирішальну роль у цьому відіграли дві обставини. По-перше, українська сторона пішла назустріч російській у справі розв’язання проблеми Чорноморського флоту. Флот і обслуговуюча його берегова інфраструктура були поділені порівну, після чого Росія викупила непотрібні Україні кораблі і берегові споруди. Чорноморський флот Російської Федерації одержував право базування в Севастополі на період до 2017 р. Незважаючи на об’єктивні обставини, що склалися історично, це могло розглядатися як порушення ст. 17 Конституції 1996 р. Останній пункт цієї статті проголошує: “На території України не допускається розташування іноземних військових баз”. Сума викупу за кораблі та майно і вартість оренди військової бази у Севастополі покривалися взаємозаліком заборгованості України по енергоносіях.

28 травня 1997 р. у Київ приїхав прем’єр-міністр Російської Федерації В. Черномірдин. Відбулося підписання надзвичайно тяжких для України

домовленостей. Наявність іноземної військової бази порушувала унікальний статус України: тільки вона одна з 30 країн-учасниць Договору “Про звичайні Збройні сили в Європі” не входила ні в НАТО, ні в Ташкентський оборонний союз СНД. Проте найбільш гостру в українсько-російських відносинах проблему Чорноморського флоту потрібно було розв’язувати. Досягнутий компроміс відкривав шлях до укладення повномасштабного договору між двома країнами.

По-друге, всі російські державні діячі незалежно від політичної орієнтації зрозуміли, нарешті, що Україну треба раз і назавжди визнати як окрему від Росії державу. Висування територіальних претензій або демонстративне ігнорування кордонів між двома державами могло мати тільки один результат: цілковиту переорієнтацію України на Захід. Незважаючи на відчайдушні протести з боку Росії, Польща, Угорщина і Чехія у березні 1997 р. стали повноправними членами Північноатлантичного альянсу. Цілком гласно йшла підготовка до укладення “Хартії про особливе партнерство” між НАТО й Україною. Цей документ можна було наповнити різним змістом. У випадку цілковитого ігнорування національних інтересів України Росією він міг набути вигляду, який мало відрізнявся б від повномасштабного членства в Північноатлантичному альянсі. Інша річ, що Україна була технічно не готова стати повноцінним у військовому відношенні членом НАТО.

23 червня 1992 р. між Л. Кравчуком і Б. Єльциним у Дагомисі було досягнуто домовленості про підготовку повномасштабного політичного договору між двома державами. 30—31 травня 1997 р., тобто через п’ять років Б. Єльцин зміг здійснити свій перший державний візит в Україну. Було підписано Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною й Російською Федерацією та Основні напрями довгострокового економічного і науково-технічного співробітництва між Україною й Російською Федерацією на 1997—2000 і на період до 2005 р.

Кінцева редакція ст. 2 Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією прийняла такий вигляд: “Високі Договірні сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов’язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів”¹². Посилання на Статут ООН означало юридичне визнання сторонами територіальної цілісності і непорушності кордонів між ними відповідно до норм міжнародного права. Українська сторона наполягала на терміні “державний кордон”, але росіяни тут не поступилися й обмежилися терміном “кордон”. Замість виразу “визнають територіальну цілісність одна одної” було вжите менш чітке дієслово “поважають”. Проте ці нюанси не відбивалися на самій суті ст. 2.

У квітні 1999 р. Президент Російської Федерації Б. Єльцин вже міг підписати ратифікований Державною Думою і схвалений Радою Федерації Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією та Україною. Це означало, що завершився процес розмежування України і Росії, розпочатий поїздкою делегації Центральної Ради на чолі з В. Винниченком у революційний Петроград навесні 1917 р. Між цими двома подіями пролягло 82 роки. Саме стільки часу знадобилося російській політичній еліті, щоб переконатися в окремішності українського народу, в його праві на самостійне життя. Перетворення України з імперської периферії, якою вона була на початку XX ст., на суверенну державу стало фактом і для російських політиків. У цьому й полягає історичне значення Великого договору.

8. Ринкові реформи: досягнення і невдачі

Близько трьох місяців новообраний Президент України вивчав стан справ у народному господарстві. На початку жовтня 1994 р. він передав депутатам Верховної Ради важливий політичний документ — “Про основні засади економічної та соціальної політики”, над підготовкою якого працювали десятки кваліфікованих науковців, господарників, управлінців, вітчизняних та зарубіжних експертів. Прізвища їх, а також назви науково-дослідних інститутів і центрів та інших установ були ретельно перелічені у вступі до цього об’ємного матеріалу. 11 жовтня Л. Кучма звернувся до Верховної Ради з доповіддю “Шляхом радикальних економічних реформ”, яка ґрунтувалася на матеріалах цього політичного документа.

Президент заявив, що реальної незалежності Україна не здобула. У 1991 р. вона одержала лише атрибути суверенної держави, але за три роки не спромоглася наповнити їх реальним змістом¹³. Висновки глави держави, які спиралися на неспростовні докази, справили гнітюче враження на депутатів і суспільство.

Будучи прем’єр-міністром, Л. Кучма не раз запитував депутатів, яке суспільство треба будувати в Україні. Провальний досвід перших років незалежності переконав його, нарешті (як і багатьох інших), що термін “будівництво” невластивий для нової історичної реальності. Будувати можна було тільки командну економіку, але вона вичерпала свій останній ресурс ще у попередньому десятилітті. Тепер слід було відкинути ідеологічні стереотипи формаційної теорії і дати широкий простір ініціативі кожної працюючої у ринковому середовищі людини. Разом з тим держава повинна була, спираючись на об’єктивні закономірності ринку, здійснювати сильну економічну і соціальну політику. Діяльність державних функціональних структур мала спрямовуватися на забезпечення матеріальних і духовних потреб людини. Попит населення був підґрунтям ринкового середовища і рушійною силою економічного розвитку.

Основний вектор соціально-економічного розвитку визначався у президентському документі, що надійшов до Верховної Ради, таким чином:

“Наша мета — утвердження в Україні демократичного, соціально відповідального, солідарного суспільства;

суспільства, що ґрунтуватиметься на історичних традиціях та менталітеті нашого народу, на напрацьованих сучасною цивілізацією загальнолюдських цінностях;

суспільства, що поступово позбавлятиметься традиційно класово-формаційних ознак, органічно поєднуватиме в собі працю, талант та капітал;

суспільства, де кожен громадянин зможе реалізувати повною мірою свої здібності;

суспільства, яке на ділі забезпечуватиме права та свободи кожної особи”¹⁴.

У цьому визначенні ще відчувалися відголоски лексики марксизму-ленінізму. Проте зміст засвідчував, що відбулося переосмислення уявлень про економічне буття.

Трансформація суспільства після десятиліть тоталітарної зими вважалася уже не примітивною реставрацією капіталізму, а утвердженням соціально спрямованого ринкового господарства. Переосмислення мало колосальне значення, тому що створювало передумови для посилення керованості економічними процесами з боку держави. Відсутність такої керованості загрожувала появою в атомізованому посткомуністичному суспільстві соціальних джунглів.

Поворот 1994 р. був пов'язаний передусім з поданням до Верховної Ради документа “Про основні засади економічної та соціальної політики”. Цей документ, як уже підкреслювалося, являв собою колективну творчість української інтелектуальної еліти. Однак для того, щоб він з'явився, була потрібною політична воля людини, якій народ вручив мандат на вищу владу. Цікаво, як оцінював документ сам Л. Кучма. На конференції “Партнерство заради економічного реформування України”, що відкрилася у Ванкувері (Канада) 1 листопада 1994 р., він зазначав:

“Майбутнє соціально-економічного розвитку України, а також її взаємовигідних торговельно-економічних стосунків з країнами світу залежить не стільки від політичної волі цих держав та бажання міжнародних фінансових організацій, скільки від шляху суспільно-політичного розвитку, який обере Україна. Хочу з усією переконаністю запевнити учасників конференції, що такий шлях обрано. Від нього ми не відступимо. Від нескінченних балачок про реформи ми вже перейшли до діла, до їх практичної реалізації”¹⁵.

Понад півроку Л. Кучма працював з В. Масолом, якого Верховна Рада затвердила на посаді прем'єр-міністра за поданням попереднього президента. Величезний досвід практичної роботи цього господарника знецінювався принципово іншими умовами економічної діяльності. В. Масол мало підходив для здійснення курсу ринкових реформ, і у березні 1995 р. його замінив Є. Марчук. Шансів на затвердження нової кандидатури Верховною Радою практично не було, і Є. Марчук тривалий час (до червня цього року) залишався у статусі виконуючого обов'язки прем'єр-міністра, що негативно позначалося на діяльності уряду.

Ринкові реформи були неможливі без міцної грошової одиниці. Тому з осені 1994 р. уряд почав створювати передумови для запровадження в обіг повноцінної національної банкноти — гривні.

Проте негайно запроваджувати гривню було неможливо. “Ми маємо порожню казну, непосильні державні борги, велетенський інфляційний потенціал, що загрожує провалом у нову, більш глибоку прірву гіперінфляції”, — зазначав Президент України в уже згадуваному виступі на Верховній Раді 11 жовтня 1994 р.¹⁶

У 1995 р. ситуація в народному господарстві залишалася несприятливою для грошової реформи. Випробувані методи планово-директивного управління, якими користувалися Ю. Звягільський і В. Масол, треба було замінити методами ринкового регулювання. Однак лібералізація економічного життя, яка почалася запровадженням 24 жовтня 1994 р. Національним банком єдиного ринкового валютного курсу, призвела, як і в 1992 р., до зростання цін. Поки ціни, а разом з ними й усі соціальні виплати та заробітні плати не стабілізувалися на більш високому рівні, покінчити з купоно-карбованцями було неможливо.

Кожний громадянин України став мільйонером. Проте знецінені мільйонні купюри купоно-карбованців швидко танули у гаманцях. У кампанії ваучерної приватизації, яку український уряд розгорнув услід за російським, майже кожний став власником “цінних паперів”, але новоявлені капіталісти залишалися злидарями.

Разом з тим інфляція сприяла збиранню великих капіталів. Прірва між “новими українцями” і мільйонами тих, чиє існування залежало від стану державного бюджету, поглиблювалася. Проте ці мільйони громадян не могли пристосуватися до нової економічної ситуації і безпорадно чекали допомоги від держави. Багато хто з них підтримував ліві партії, лідери яких закликали повернутися в минуле. Блок лівих партій фактично контролював Верховну Раду і саботував ринкові реформи.

У 1996 р. з'явилися, нарешті, перші ознаки економічної стабілізації, зміцнилася фінансово-банківська система, була подолана інфляція. Наслідком цих сприятливих зрушень стала грошова реформа. Гривня була введена в обіг 2 вересня. Створилися умови для подолання доларизації економіки і припинення “втечі” вітчизняних капіталів за межі країни.

Недоліком грошової реформи був завищений курс гривні щодо долара та інших валют. Він явно не відповідав реальній купівельній спроможності української валюти і кризовому стану вітчизняної економіки. Завищений курс підривав можливості експорту і не давав змоги швидко покінчити з натуральним обміном (бартером) у внутрішній торгівлі.

Дефолт, допущений урядом В. Кириченка у серпні 1998 р., яскраво показав залежність української економіки від стану справ у народному господарстві Росії. За короткий період гривня знецінилася удвоє. У доларизованому, тобто вкрай залежному від цін світового ринку, українському господарстві відповідно піднялися ціни, у тому числі на товари народного споживання. При стабільному рівні зарплат і соціальних виплат це призвело до істотного падіння рівня життя.

Країни з перехідною економікою могли використовувати два методи фінансової стабілізації — активний і пасивний. Активний метод полягав у жорсткому “прив’язуванні” своєї валюти до однієї з високоліквідних валют Заходу або “кошика валют”. Така валютно-фінансова політика була ефективною за наявності сильної виконавчої влади та її надійної взаємодії з владою законодавчою. Використовуючи її, країни Балтії забезпечили високі темпи економічного зростання при мінімумі інфляції.

Україна, однак, використовувала для фінансової стабілізації пасивний метод, тобто політику гнучкого валютного курсу, який визначався взаємодією ринкових сил, вільних від адміністративних обмежень. Такий валютний режим збалансовував реальний попит на іноземну валюту з її пропонуванням, компенсував внутрішню інфляцію, сприяв нагромадженню валютних резервів Національного банку і підвищував конкурентоспроможність товарів вітчизняного виробника.

Позитивні властивості вільного валютного режиму цим, власне, й вичерпувалися. Український уряд, як і всі громадяни країни, нерідко ставав за цих умов іграшкою у сліпій грі цін світового ринку. Яскравим прикладом небезпеки пасивного методу фінансової стабілізації були наслідки російського дефолту для України.

Безсумнівно, що шляхи реформування української економіки не були б такими звивистими за наявності політичної стабілізації суспільства. Проте реформи здійснювалися при завжди обмеженій законодавчій базі. Більшість депутатів Верховної Ради не мала ні часу, ні бажання, ні достатньої кваліфікації, щоб в тиші своїх кабінетів опрацьовувати необхідні закони. Проект закону “Про валютне регулювання”, як зазначалось у посланні Президента України в 2000 р., чекав своєї черги з 1995 р.¹⁷ Президент України просувався курсом ринкових реформ переважно за допомогою власних указів.

Указ не є законом. Це розуміли як вітчизняні, так і особливо зарубіжні підприємці в Україні. Не дивно, що підкріпити силу указів Л. Кучма та його адміністрація прагнули за допомогою універсального засобу — долара. До осені 1994 р. ніхто в світі не думав, що Україна здійснює ринкові реформи. Відповідно, ніхто не давав їй грошей під системні перетворення. Україна залишалася єдиною з країн СНД, яка не отримувала кредитів МВФ.

Л. Кучмі кредити пообіцяли після оприлюднення програми ринкових реформ. Власне, коли він виступав з викладом цієї програми в парламенті на початку жовтня 1994 р., делегація України уже “вибивала” кредити в

МВФ. Втрачати час не дозволяла ситуація. За повної відсутності “живих” грошей до кінця року уряд мав зробити кілька великих платежів, у тому числі — понад мільярд доларів за газ Росії і Туркменії¹⁸.

Здійснені тоді в уряді розрахунки показували, що Україні потрібна фінансова допомога на два останні місяці 1994 р. і на 1995 р. у сумі близько 6 млрд доларів США. Саме таку суму називали українські делегації на переговорах з керівництвом МВФ і Світового банку. Мова йшла про сукупність різних програм: стабілізаційного кредиту (з метою подолання інфляції), реабілітаційної позики, залучення коштів для зведення кінців з кінцями у платіжному балансі, утворення стабілізаційного фонду для нової національної грошової одиниці і, нарешті, фінансових ресурсів для структурної перебудови енергетики, проведення комплексних заходів з енергозбереження, пом'якшення енергетичної кризи.

У згаданому вище виступі на конференції у Ванкувері Л. Кучма розповів про ці розрахунки і признався, що Україна потребує реструктуризації зовнішнього боргу¹⁹.

Фінансове становище України справді було відчайдушним. Банкрутство державних фінансів всередині країни і на міжнародному фінансовому ринку вже відбулося, хоч український уряд не оголошував офіційно дефолту. Однак суми в борг, які просили представники України у Заході, щоб вийти з фінансової кризи, були надто великими. У повному обсязі Україна їх не одержала, і слава Богу.

Значно пізніше, у листопаді 2000 р. Л. Кучма визнав надмірну перебільшеність розрахунків на зовнішню фінансову допомогу. Він зазначив також, виходячи з досвіду спілкування з фінансовими установами Заходу, й інше: “Фінансова підтримка здійснюваних в Україні реформ надавалася, як правило, з явно необґрунтованими застереженнями та вимогами і супроводжувалася такими умовами, у тому числі політичними, які далеко не в усьому були адекватними об'єктивним обставинам та реальним процесам”²⁰.

Кредитна форма залучення зарубіжних фінансових коштів була досить небезпечна і з інших причин. Адже кредитами розпоряджалися здебільшого не бізнесмени, а чиновники. Вони могли так “розпорядитись”, що одержані кошти зникали без сліду. Залишалися лише зобов'язання держави виплачувати позикодавцю всю суму кредиту з процентами.

Кредити міжнародних фінансових організацій були здебільшого незв'язаними, тобто виділялися під загальне зобов'язання здійснювати ринкові реформи. Вони використовувалися урядом на власний розсуд. Виникали й такі ситуації, коли зарубіжні кредити об'єктивно сприяли консервації неринкових форм виробничих відносин або подовжували стан технічної відсталості. Наприклад, можливість оплати енергоносіїв за рахунок зарубіжних кредитів давала змогу й далі використовувати у виробництві застарілу техніку з підвищеними показниками енергоємності. Уряд мав підстави вважати, що в даному разі краще уникнути безробіття та подальшого спаду виробництва, ніж вивести з експлуатації надто енергоємне устаткування.

Однак постійне принесення довгочасних інтересів країни в жертву інтересам сьогодення призводило до тяжких наслідків. Наприкінці 90-х рр. Україна стала найбільш енергозатратною країною світу: маючи 1 відсоток населення від загальносвітової чисельності, вона поглинала 1,9 відсотка загальносвітового виробництва енергоносіїв. На один долар ВВП українська економіка витрачала в 5,5 разів більше енергоресурсів, ніж країни Центральної Європи і в 12 разів більше, ніж країни Західної Європи²¹.

Немало економістів з тривогою зауважувало, що Україна “сіла на кредитну голку”. Якщо кредити постійно спрямовувалися на “латання дірок” у бюджеті, то виникала справді наркотична залежність державних фінансів від зарубіжної допомоги. Врятувати країну від дефолту — це зовсім не те саме, що постійно рятувати її від наслідків поганого господарювання.

Уряди Є. Марчука (з березня 1995 р.), П. Лазаренка (з травня 1996 р.) і В. Пустовойтенка (з липня 1997 р.) прагнули залучити в Україну якомога більше зарубіжних кредитів. Це був найлегший шлях розв’язання поточних проблем. Наприклад, якщо кредити використовувалися на покриття дефіциту торговельного балансу, то в країні штучно створювався достаток імпорتنих товарів. Проте така економічна політика мала дві фундаментальні вади: по-перше, неспроможність вітчизняної промисловості конкурувати з дешевими і якісними імпортними товарами; по-друге, відсутність можливості у недалекому майбутньому розрахуватися за кредити.

На початок 2000 р. державний зовнішній борг України перевищив 12,6 млрд доларів США. Після російського дефолту майбутнє почало переходити в сучасність з дивовижною швидкістю. З урахуванням стрімкої девальвації гривні зовнішня заборгованість у співставленні з валовим внутрішнім продуктом піднялася з 22,9 % в 1997 р. до 41,8 % в 1998 р. і 54,2 % у 1999 р.²²

Через економічну кризу, перевищення витратної частини державного бюджету над доходною, постійну дефіцитність платіжного балансу (викликану передусім відсутністю ефективної енергозберігаючої політики) і відплив за кордон вітчизняного капіталу український уряд не мав можливості здійснювати чергові платежі по боргах без оформлення нових позик. За 1996—1998 рр. сформувалася фінансова “піраміда”. Країна стала заваляватися у боргову яму.

Небезпеку відчули позикодавці. Вони відмовилися давати нові позики. Уряд В. Ющенка, який прийшов до влади наприкінці 1999 р., опинився в надто складній ситуації. Майже всі боргові зобов’язання були короткими. Основні платежі по них припадали на 2000—2001 рр. Навряд чи фінансове становище України у першій половині 2000 р. було кращим, ніж у другій половині 1994 р.

Проте змінилася на краще загальноекономічна ситуація. В 1999 р. і особливо в 2000 р. припинився спад виробництва в основних галузях промисловості і народного господарства. В. Ющенко домігся своєчасного прийняття Верховною Радою бездефіцитного бюджету і домовився з кредиторами про реструктуризацію боргів. Виявилося, що Україна може жити без щорічних кредитних вливань.

Існує дві форми запозичення зарубіжних фінансових коштів — державні позики і приватні інвестиції. Обсяг останніх зріс в Україні з 484 млн доларів у 1994 р. до 3122 млн доларів у 1999 р.²³ Порівняно з кредитними запозиченнями прямі зарубіжні капіталовкладення виявилися невеликими. Чим це можна пояснити?

Причин багато, але тільки одна з них основна: незавершеність ринкових перетворень. Як у кожній посткомуністичній країні, пануючою в Україні спочатку залишалася державна власність на засоби виробництва. Держава одночасно була господарюючим суб’єктом і арбітром, який встановлював правила гри для підприємців. Формування конкурентного ринкового середовища відбувалося уповільнено. На ринку панував не підприємець, а чиновник, що створювало сприятливі умови для виникнення корупції. Корумповані чиновники бачили в іноземних інвесторах небажаних конкурентів. Бюрократичну тяганину долали, як правило, тільки потужні

транснаціональні корпорації або обізнані з місцевими умовами вихідці з країн СНД. У виступі на Верховній Раді в березні 1997 р. Л. Кучма змушений був визнати очевидне: “На шляху іноземного інвестора ще лишається безмежний ланцюг штучних бар’єрів, подолання яких потребує велетенських зусиль. Не останню роль у цьому відіграє корумпованість частини державного апарату”²⁴. Не дивно, що український ринок виявився малопривабливим для іноземного інвестора. Держава взяла на себе роль основного позичальника зарубіжного капіталу. За всіх умов він залишався каталізатором ринкових перетворень.

Головним напрямом трансформації суспільства було реформування відносин власності. Падіння тоталітарного режиму сталося швидко, але зміни у створеній під нього за роки “соціалістичного будівництва” економіці мусили розтягнутися на тривалий час.

Після зникнення тоталітарної влади економіка перестала бути командною, але залишилася державною. Внаслідок цього демократична держава не позбулася властивих для її тоталітарної попередниці патерналістських функцій. Разом з тим у неї не було можливості здійснювати ефективну опіку над суспільством. Власне, якраз вичерпання цієї можливості обумовило у 80-х рр. спочатку загострення системної кризи, а потім і крах тоталітарного режиму.

У перші роки незалежності відбувалася приватизація дрібних підприємств. Результати її були гірші, ніж при запровадженні нової економічної політики у 1921—1923 рр. За сім десятиліть відбулася не одна зміна покоління. Тепер навичками приватного підприємництва і капіталом для викупу об’єктів приватизації володіли тільки нечисленні кооператори або ділки “тіньової економіки”, яка існувала і в радянські часи. За 1991—1993 рр. у приватну (в тому числі кооперативну) власність перейшло тільки 3,6 тис. підприємств та організацій, переважно дрібних²⁵.

Стратегія широкої приватизації вперше була накреслена у поданому до Верховної Ради документі “Про основні засади економічної та соціальної політики” (жовтень 1994 р.). Проголошувалося, що інституціональні перетворення і, перш за все, радикальні зміни у відносинах власності, здійснюватимуться не на основі послаблення, а, навпаки, посилення регулюючого впливу держави. Головним у новій економічній політиці ставав принцип керованого формування за участю держави сучасних ринкових механізмів. Утвердження останніх дозволяло здійснювати цивілізований демонтаж адміністративних важелів управління.

Прискорене формування приватного сектора повинне було спиратися на нову правову базу і державну підтримку підприємництва. Президент зобов’язаний конституційно закріпити свободу підприємництва, встановити межі його правового регулювання, не допускати прийняття органами державної влади й управління актів, які б встановлювали привілейоване становище державних органів та підприємств відносно приватного підприємництва, а також організувати боротьбу з корупцією, організованою злочинністю, рекетом. Система державної підтримки приватного підприємництва включала такі компоненти: визначення пріоритетних напрямів підприємницької діяльності, які мали стимулюватися засобами фіскальної політики; спрямування частини коштів від приватизації державного майна на підтримку та розвиток підприємництва; резервування за суб’єктами підприємництва частки державних контрактів на конкурсних засадах; сприяння залученню іноземних інвестицій та іноземної допомоги у приватний сектор²⁶.

Приватизація державного майна здійснювалася всупереч опору лівих партій. Останнім вдавалося, як правило, паралізувати законодавчу діяль-

ність Верховної Ради, спрямовану на створення правової бази приватного підприємництва. Найбільший опір довелося подолати під час прийняття Конституції України. Пропозиції комуністів і прогресивних соціалістів зводилися до вилучення з проекту Основного закону ст. 41, яка гласила: “Право приватної власності є недоторканим”. У кінцевому підсумку стаття набула такого вигляду: “Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним”²⁷. Остаточна редакція виявилася менш визначеною за формою порівняно з тією, що містилась у президентському проекті Конституції. Але суть цієї норми Основного закону лівим спотворити не вдалося.

В “Основних засадах економічної та соціальної політики”, обґрунтовувалася доцільність утворення фінансово-промислових груп. У них повинні були об’єднуватися підприємства, пов’язані між собою єдиним технологічним циклом, а також працюючі з ними банки. ФПГ розглядалися як важіль структурної перебудови економіки і залучення інвестицій з внутрішнього і зовнішнього фінансових ринків. Однак Верховна Рада провадила законопроект. Цим було перекрито шляхи для реалізації прозорої схеми приватизації великої промисловості. Замість ФПГ стали створюватися не регульовані законом монополістичні об’єднання. Використовуючи зв’язки з представниками виконавчої і законодавчої влади, вони забезпечували собі надприбутки, а державі завдавали величезних збитків.

У виступі в березні 1997 р. при поданні річного послання до Верховної Ради Л. Кучма звинуватив уряд П. Лазаренка у непослідовній і невважливій політиці на ринку енергоносіїв. В результаті заохочуваної державними органами монополізації цього ринку, як він заявив, створилася загроза енергетичній та економічній безпеці держави. Президент України повідомив парламент, що доручив вивчити становище на газовому ринку Раді національної безпеки й оборони²⁸. Розслідування стало початком кінця у політичній кар’єрі П. Лазаренка.

Підприємницька діяльність від її першопочатків підривалася нестабільним податковим законодавством і постійно зростаючим податковим пресом на тих, хто не міг його уникнути. З одного боку, було встановлено найвищу в світі ставку прибуткового податку з фізичних осіб. З другого боку, у 1996 р. майже 11 тис. підприємницьких структур у галузях, де оберталися колосальні кошти (нафта, газ, електроенергія, метал, хімія, цукор і спирт), взагалі не платили податків. Прийняті Верховною Радою закони звільняли їх від оподаткування, якщо вони мали статус спільних підприємств або працювали на давальницькій сировині²⁹. Оподаткування уникали й підприємства, які використовували бартер.

У другій половині 90-х рр. було перебудовано систему податкових органів. Використовуючи сучасну техніку оподаткування, вона спромоглася істотно збільшити надходження в бюджет, незважаючи на зменшення максимальної ставки прибуткового податку з фізичних осіб з 90 до 40 %. Було істотно послаблено податковий прес на сільських товаровиробників і підприємства малого бізнесу, знижено податкове навантаження на фонд заробітної плати.

На початок 2000 р. змінили форму власності понад 65 тис. підприємств та організацій. Понад 70 % загального обсягу промислової продукції стало вироблятися на недержавних підприємствах³⁰.

Ці показники досить істотні, хоч набагато поступаються іншим посткомуністичним країнам. Оцінюючи їх, не можна забувати про постійну боротьбу навколо ринкових реформ між виконавчою і законодавчою владами. Верховна Рада кількох скликань ставилася до ринкових реформ з упередженням і влаштувала приватизаційним процесам справжню обстру-

кцію. Жодна з програм приватизації не була нею затверджена. Й досі законодавство не захищає достатнім чином відносини власності.

Ще гірші справи у сільському господарстві. За темпами і глибиною реформування виробничих відносин воно істотно поступається індустріальним галузям. На селі важче подолати той соціально-економічний устрій, запровадження якого в 1929—1933 рр. коштувало тоталітарному режиму великих зусиль, а селянам — мільйонних жертв.

Природа нагородила Україну чудовими умовами для сільськогосподарського виробництва. Однак, маючи найвищий серед європейських країн показник землезабезпеченості (понад півгектара орної землі в розрахунку на душу населення), вона не могла йти у будь-яке порівняння з країнами Західної Європи щодо постачання свого населення продовольством. Перевага у цьому відношенні над іншими регіонами Радянського Союзу ще не свідчила про благополучний стан справ у сільському господарстві. 3481 тис. колгоспників і 1172 тис. працівників радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств у 1990 р. не справлялися з постачанням міст продуктами харчування³¹. Значно менша щодо всього населення чисельність працюючих на землі у високорозвинутих країнах забезпечувала будь-який попит.

У чому тут справа? Вичерпну відповідь на таке запитання завжди давали колгоспні базари. Селяни, коли вони працювали на величезних земельних масивах колгоспів і радгоспів, використовуючи при цьому машинну техніку, не могли нагодувати місто. Ці самі селяни, працюючи без машин у вільний від основної роботи час на кількох сотках присадибної землі, були спроможні заповнити базари всім, чого потребував споживач. Відповідь полягала в тому, що земля повинна мати господаря, а не працюючого з-під палки найманця.

Розуміння того, що колгоспно-радгоспний лад не має майбутнього, прийшло до багатьох представників української політичної еліти досить рано. У прийнятому 18 грудня 1990 р. Земельному кодексі України вже закладалися, хоч й у декларативній формі, основні положення реформи аграрних відносин, включаючи визнання права приватної власності на землю. Для того, щоб наповнити ці положення реальним змістом, треба було створювати законодавчу і нормативну базу.

У березні 1991 р. земля була оголошена об'єктом реформи. Здійснення її покладалося на місцеві ради народних депутатів і Раду міністрів УРСР. Однак концептуально суть земельної реформи не була вироблена. Органи влади продовжували лише декларувати наміри.

Восени 1991 р. уряд В. Фокіна запропонував Верховній Раді план перетворень, розроблений під впливом концепції російських реформ. Передбачалося, що за 1992 рік колгоспи мають бути перетворені в асоціації або господарські товариства. При цьому декларувалося право кожного колгоспника на вихід з колгоспу і створення власного приватного господарства.

Верховна Рада під тиском уряду почала розробку пакета відповідних законодавчих актів. 20 грудня 1991 р. було прийнято Закон України "Про селянське (фермерське) господарство". Передбачалося утворення спеціального земельного фонду через вилучення частини земель, що перебували у користуванні колгоспів і радгоспів. Фонд призначався для надання ділянок усім громадянам, які виявляли бажання організувати фермерське господарство.

30 січня 1992 р. було зроблено новий великий крок у напрямі реформування аграрних відносин: Верховна Рада прийняла Закон України "Про форму власності на землю". Проголошувалося, що поряд з державною можуть існувати колективна і приватна форми власності на землю, причому

всі вони є рівноправними. Законодавчо спростовувався один з найголовніших постулатів комуністичної доктрини — про необхідність націоналізації всієї землі. Проте в законі залишалося поняття колективної власності на землю, яке протиставлялося приватній власності.

Такої форми власності некомуністичні країни не знали. Було зрозуміло, що Верховна Рада України мала на меті надання права власності на землю колгоспам (якого вони не мали в радянські часи). Проте залишалося незрозумілим, як колгоспи і колгоспники могли б реалізувати це право: чи кожний колгоспник з власної волі, чи прийняттям розпорядчих рішень на загальних зборах колгоспу більшістю голосів, чи делегуванням цього права правлінню колгоспу або його голові. Варіантів було більше, ніж досить, але зупинка на будь-якому з них означала, що колективний або індивідуальний розпорядник землі фактично наділявся правом приватної власності. Колективна форма власності на землю або будь-які інші засоби виробництва була абстракцією з міфічного арсеналу “політичної економії соціалізму”, так само як категорія суспільної власності.

Зміст Закону України “Про форми власності на землю” не залишав сумнівів у тому, що українські парламентарії не вийшли з-під впливу ідеологічних стереотипів недавнього радянського минулого. Вони були неспроможні надати реальним майновим відносинам у суспільстві юридично грамотну форму.

Більше того: практика законодавчої діяльності українського парламенту засвідчувала відсутність цілісної концепції реформи аграрних відносин. Верховна Рада обмежувалася найпростішим: прийняттям декларацій, яким надавалася форма законодавчих актів. На початку 1992 р. вона прийняла два документи протилежного змісту: постанову “Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі” і Закон України “Про колективне сільськогосподарське підприємство”. Перший з’явився під тиском реформаторів, стурбованих пробуксовуванням земельної реформи. В ньому переглядалися деякі норми Земельного кодексу 1990 р., які гальмували організацію фермерських господарств. Другий було прийнято під впливом депутатів-аграріїв, зацікавлених у збереженні існуючого становища.

Керівництво України не шкодувало слів, щоб відмовитися від колгоспно-радгоспного ладу. Та це були лише слова. Колгоспи і радгоспи залишалися єдиною важливою у сільському господарстві елементом економічної структури. Торувала собі дорогу тільки нова термінологія, створюючи оманливе враження здійснюваних реформ.

Рішення Верховної Ради України про перетворення у 1992 р. колгоспів в асоціації або господарські товариства не було реалізоване своєчасно. За цей рік паювання або акціонування провели близько 4 тис. колгоспів. Проте на початок 1995 р. статус змінився у 8,8 тис. колгоспів (94 відсотки загальної кількості). З них паювання майна здійснили 8,3 тис. господарств. На їх базі виникло 6,5 тис. колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) з правом власності їх членів на частку майна (паю), а також 1,2 тис. селянських спілок і кооперативів, 175 акціонерних товариств³².

Проте паювання чи акціонування майна колгоспів і радгоспів не вирішувало основного питання. Виробничі відносини між державою та сільськогосподарськими підприємствами, а також всередині останніх, залишалися неререформованими. З паювання або акціонування виключалася земля — основний засіб виробництва.

“Партія влади” в своїй обласній і районній ланках здебільшого гальмувала процес виділення фермерам земельних ділянок і відмовлялася на-

давати їм реальну допомогу. Спостерігалось й зворотне, патерналістське ставлення з її боку до фермерів, але воно здебільшого викликалося особистою зацікавленістю.

Поміж колгоспників не виявилось багатьох бажаючих стати фермерами. Вони виконували в артілях обмежені трудові операції на основі поділу праці, їм було б не просто взятися раптом за весь цикл сільськогосподарських робіт. Демографічна структура сільського населення характеризувалася переважанням людей старшого віку. Такі люди небезпідставно розглядали колгосп або радгосп (КСП), в якому провели все трудове життя, як підприємство, покликане допомогти їм у пенсійному віці. У колгоспників не було коштів, щоб придбати засоби виробництва для фермерського господарства. В країні не було банків, здатних надавати позички для придбання засобів виробництва. Не існувало й перспектив для виникнення таких банків, тому що земля була виключена з ринкового обороту і не підлягала заставі. Нарешті, промисловість не виробляла техніку, придатну для експлуатації у фермерському господарстві. Через все це в Україні налічувалося у 1993 р. менше 15 тис. фермерських господарств. Через п'ять років число їх зросло до 35 тис.³³ У масштабі країни, однак, це була мізерна кількість.

Продукція колгоспів і радгоспів з кожним роком обходилася суспільству дорожче. Щоб закупити восени врожай, держава надавала товаровиробникам кредити, на повернення яких годі було сподіватися. У 1991—1994 рр. сільське господарство стало одним з головних чинників розкручування інфляційної спіралі.

В документі “Про основні засади економічної та соціальної політики” (жовтень 1999 р.) наголошувалося, що стратегічна мета аграрної політики полягає у формуванні реального власника та господаря землі, соціально-економічній розбудові села, вирішенні продовольчої проблеми. Ставилося завдання змінити весь комплекс соціально-економічних відносин, який за багато десятиліть склався на селі і здавався для його жителів непорушним. Найважливішою ланкою перебудови виробничих відносин в аграрній сфері називалася земельна реформа.

Саме земельні відносини були однією з основних причин занепаду сільського господарства. Державна монополія на землю виявилася згубною не тільки для селянства і сільського господарства, але й для держави в цілому. Проголошувалося, що при розв'язанні корінного завдання земельної реформи — питання про власність на землю — не можна керуватися суто політичними та ідеологічними догмами. Приватна власність на землю мала стати домінуючою базою аграрних перетворень³². Земля повинна була належати тим, хто її обробляє. Поверталось первинне значення спотвореному більшовиками лозунгу “Землю — селянам!”

У листопаді 1994 р. з'явився президентський указ “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”. У ньому передбачалося розв'язання трьох головних проблем земельної реформи — приватизації, оцінки і ринку землі.

Першим кроком у формуванні приватної власності на землю було її роздержавлення. Тому в указі вводилося поняття колективної власності на землю. Земля у користуванні колективних господарств, тобто колгоспів і радгоспів, які набули форму КСП, повинна була тепер належати їм, а не державі.

Після роздержавлення ставало можливим паювання землі. Забезпечувався пріоритет права кожного власника на продаж свого земельного паю над правом колективу. Тобто селянин сам міг вирішити, чи залишати земельний пай у колективному підприємстві або акціонерному товаристві

на умовах оренди, чи заснувати приватне господарство фермерського типу. Розмежовувалися форми власності на землю і форми господарювання на землі. За цих умов приватизація землі не означала скасування звичних для селян колективних форм господарювання, проти чого протестували ліві партії. Колгоспи могли й далі існувати, але тільки після господарського самовизначення кожного персонально селянина-власника. Цим реально, а не декларативно забезпечувалося право кожного власника земельного паю вирішувати, як йому господарювати — у колективі або самостійно. Така норма президентського указу відповідала критеріям демократичного суспільства.

Роздержавлення і паювання землі покладалося на керівників і фахівців колгоспів та радгоспів. Тим самим проблема їхнього протистояння земельній реформі знімалася. Маючи особливо великі майнові паї, ця категорія найбільш впливових у сільській місцевості працівників ставала економічно зацікавленою у здійсненні реформ.

За 1995—1997 рр. документи на право земельної власності отримали майже всі колективні господарства. Після цього повинна була розпочатися реалізація завдань другого етапу реформи — формування реального власника землі, передача землі безпосередньо тим, хто її обробляє. Було завершено приватизацію присадибних ділянок. До 2000 р. майже 6,1 млн селян отримали сертифікати, які підтверджували, що вони є власниками земельного паю.

Але на цьому реформа зупинилася. Сертифікати вказували лише на те, що селянин має право власності на певну частку земельного масиву, який після роздержавлення належав на правах колективної власності всьому КСП. Цю його частку потрібно було виділити з-поміж інших безпосередньо на місцевості, тобто провести межування. Навіть в одному КСП землі були різної якості і призначення. Тому реальний поділ земельного масиву на паї перетворювався на гостру соціальну проблему. До того ж розпаювання на місцевості означало фактичне припинення діяльності КСП.

Завершальний етап аграрної реформи мав ознаменуватися появою приватного господарства, що заступало в усіх своїх функціях колективне сільськогосподарське підприємство. Як і початковий її етап, він був проведений за допомогою президентського указу. В грудні 1999 р. з'явився указ “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”. Його поява була своєчасною. Колгоспний лад з року в рік деградував все більше. 85 відсотків КСП у 1999 р. були збитковими (у 1994 р. — 24 відсотки) ³⁴.

Виходячи з духу і букви цього указу, ключовими напрямками завершального етапу аграрної реформи є такі:

По-перше, забезпечується вищий рівень персоніфікації власності при збереженні цілісності господарсько-територіальних комплексів. Це гарантує ефективніше використання землі й майна і не допускає розвалу соціальної сфери села, яка спиралася на колгоспний лад.

По-друге, здійснюється перехід на суцільні земельно-орендні відносини між власниками земельних паїв і суб'єктами господарювання.

По-третє, створюється максимально сприятлива обстановка для розвитку особистих підсобних господарств з перспективою надання найкращих з них статусу юридичної особи (тобто фермерського господарства).

Роль приватного сектору у виробництві сільськогосподарської продукції за 90-і рр. зросла з 29,4 до 59,9 відсотків (за вартістю) ³⁵. Зокрема, у виробництві картоплі вона зросла з 71 до 98 відсотків, овочів — з 27 до 85, фруктів та ягід — з 54 до 82, м'яса у забійній вазі — з 29 до 71, молока — з

24 до 62, яєць — з 38 до 63, вовни — з 11 до 50 відсотків³⁶. Звичайно, вражаючи збільшення частки приватного сектору у виробництві сільськогосподарської продукції свідчило не стільки про його безпосередні успіхи, скільки про розвал колективного сектору, який з кожним роком виробляв все менше продукції в абсолютному вимірі. Проте для споживачів сільськогосподарської продукції не мало значення, звідки вона надходить на ринок. Якщо продукція надходила з підсобного господарства (яке вже втрачало ознаки підсобного і ставало основним на селі), то треба було потурбуватися про те, щоб підвищити товарність такого господарства за рахунок розширення його земельним паєм з КСП. Виділення селянам на отриманий земельний пай у натурі майна у вигляді будівель і споруд, техніки, робочої і продуктивної худоби, знарядь праці тощо зміцнювало їх особисте господарство.

За перший рік дії президентського указу на селі було додатково створено 4 тис. підприємств. Загальна їх кількість на початок 2001 р. дійшла до 15 тис. Під час реформування було збережено цілісність земельних та майнових комплексів КСП. Понад 85 відсотків договорів оренди селяни уклали зі своїми господарствами, 10 відсотків — з підприємницькими структурами (як правило, інвесторами їхніх господарств) і тільки 5 відсотків — з фермерами. Три чверті керівників і спеціалістів колишніх КСП утворили на їх основі нові приватні формування³⁷.

Перетворення колгоспів і радгоспів на колективні сільськогосподарські підприємства нічого не змінювало в їх внутрішній суті. Навпаки, розпаювання землі навіть без визначення земельних ділянок на місцевості призводило до докорінної зміни виробничих відносин. Нові приватні формування з неусталеною назвою вже майже нічим не нагадували колгоспів і радгоспів. Перехід на земельно-орендні відносини між селянами й тими підприємцями, хто брав на себе відповідальність за функціонування колишніх КСП у приватизованій формі, становив найбільш м'яку форму аграрної реформи. У селян залишалася можливість вибору: чи віддати свою землю (крім присадибної ділянки) в оренду, чи у зручний для себе час перейти на самостійне господарювання.

На кінець 2000 р. в Україні ще залишалось близько 1,5 тис. колишніх КСП, які через різні причини не стали справжніми приватними господарствами³⁸. Вони набули форму кооперативів із сотнею або більше засновників. Такі кооперативи не відрізнялися від колишніх КСП, а точніше — від колгоспів або радгоспів.

Навесні 2000 р. не бракувало песимістичних прогнозів щодо наслідків президентського указу “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”. Пророкувалися зрив посівної кампанії і цілковитий розвал тваринницької галузі. Підсумки першого року господарювання в умовах відсутності колгоспного ладу виявилися цілком сприятливими. Виробництво валової сільськогосподарської продукції зросло за 2000 р. на 9,2 відсотка³⁹.

Це не означає, однак, що основні труднощі трансформаційного періоду для сільського господарства залишилися позаду. Залишаються нерозв'язаними питання щодо врегулювання майнових відносин реформованих підприємств, формування ринку землі, забезпечення державного захисту приватної власності на землю, запровадження механізмів іпотечного кредитування та страхування сільськогосподарського виробництва тощо.

Визначення на місцевості земельного паю, як показує практика, пов'язане з багатьма ускладненнями технічного (відсутність кваліфікованих спеціалістів з межування земель), нормативного і законодавчого характе-

ру. Відсутність законодавчої бази є найбільш дошкульним недоліком аграрної реформи.

Маючи виключне право приймати закон, Верховна Рада України не спромоглася внести свій вклад в аграрну реформу. Чи варто звинувачувати у цьому законодавців?

Колгоспний лад надто довго проіснував на українській землі. Тому він залишався й тоді, коли зникла командна економіка, хоч насправді не міг функціонувати без неї. В результаті сільське господарство все більше починало триматися тільки на присадибних селянських ділянках з обмеженою товарністю. По суті, основний масив сільськогосподарських угідь виключався з народногосподарського обороту, створюючи цим загрозу національній безпеці.

Такою була об'єктивна реальність. Однак людям, які працювали на землі, було важко (економічно і психологічно) пристосовуватися до цієї реальності. Вони, а разом з ними й депутати від їхніх округів не могли наважитися зробити кроки, які руйнували колгоспний лад.

Президентські укази в цій ситуації (їх за 1994—2000 рр. було прийнято понад два десятки) підштовхували до дій у певному напрямку. Норми указів враховували нові господарські тенденції, що склалися на селі, хоч останні були далеко не ідеальними. Зокрема, принцип соціальної справедливості нерідко приносився в жертву принципу економічної доцільності. В іншому випадку укази ніхто б не виконував. Так або інакше, вони зробили свою справу: видалили вже відмерлий орган, який загрожував продуктами розкладу всьому суспільному організму.

Співставлення економічного розвитку України та інших республік колишнього СРСР дає такі результати (табл. 1).

Дані таблиці показують, що колишні союзні республіки розтягнулися, мов стайери на біговій доріжці. У шести країнах за підсумком 1991—1998 рр. спостерігався приріст валового внутрішнього продукту. Країни

Т а б л и ц я 1

Динаміка ВВП колишніх республік СРСР, розрахованого на душу населення (за паритетом купівельної спроможності) в доларах США*

Країни	1991 рік	1998 рік	Приріст/зменшення
Естонія	5127	6875	+1748
Литва	5480	6666	+1186
Казахстан	3395	4009	+614
Росія	6337	6538	+201
Білорусь	6197	6250	+53
Грузія	3252	3278	+26
Туркменістан	2884	2727	157
Латвія	5486	5283	203
Узбекистан	2639	2094	545
Киргизія	3092	2444	648
Таджикистан	2187	967	1220
Молдова	3152	1793	1359
Азербайджан	3753	2151	1602
Україна	4810	3138	1672
Вірменія	4084	2353	1731

* И л л а р и о н о в А н д р е й (Институт экономического анализа). Социализм гарантирует обнищание // Известия (Москва), 1997, 4 ноября; Г о р я н и н А л е к с а н д р. Сколько стоит российский ВВП? // Русская мысль (Париж). — 2000. 7—13 сентября (передрук із щорічника Світового банку “Показники світового розвитку” за 2000-й рік).

Балтії вже подолали головні труднощі трансформаційного періоду. Росія і Казахстан мали можливість пом'якшити серйозні труднощі переходу до нової економіки шляхом реалізації своїх природних багатств на світовому ринку. Білорусь не відчула особливих труднощів трансформації економіки через те, що штучними засобами спромоглася затриматися на початковій стадії цього болючого процесу. Не меншу роль у формуванні "білоруського дива" відіграла щедрa економічна допомога Росії. Нерідко вона здійснювалася у формах, які статистика ухопити неспроможна. Найбільш вражає позитивний результат економічного розвитку Грузії, яка пережила громадянську війну і ряд гострих міжнародних конфліктів.

Всі інші колишні республіки СРСР зазнали спаду ВВП. За масштабами спаду Україна знаходиться на другому, після Вірменії, місці. Тим часом вона спромоглася, на відміну від найближчих сусідів по статистичній таблиці, зберегти мир і спокій на своїй землі. Економічна криза в Україні цілком пояснюється недостатніми темпами або незадовільною якістю ринкових реформ. Звинувачувати у цьому народ не випадає. За межами своєї Батьківщини українські громадяни працюють, як правило, з повною віддачею сил. У самій же країні не створено належних умов для повноцінної праці. Йдеться передусім про жалюгідну оплату праці, яка не стимулює потрібної віддачі і різко негативно впливає на створення повноцінного ринкового середовища. Вина за це лягає на українську політичну еліту, яка за довгі роки не спромоглася виробити задовільні правила гри для себе та інших.

Співставлення з посткомуністичними країнами Європи так само несприятливе для України (див. табл. 2).

Як бачимо, економічний спад спостерігався тільки у двох країнах посткомуністичної Європи, які увійшли в статистичну розробку Світового банку. Лише Хорватія мала гірші показники за глибиною спаду, ніж Україна, хоч випереджала її за абсолютним рівнем душевого ВВП. Але ж Хорватія вела кілька років винищувальну війну із Сербією.

На науковій конференції, що відбулася 16 листопада 2000 р., цілком слушно відзначалося, що у країні, яка більше семи десятиліть будувала свою економіку на антиринкових засадах, процес утвердження нового не міг не бути значно тривалішим у часі і на порядок складнішим від того, що здійснювалося у країнах Центрально-Східної Європи.

У промові "Формування нової історичної реальності", яка була заслухана на цій конференції, і в щорічному Посланні "Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2000 році", поданому до Верховної Ради у бе-

Т а б л и ц я 2

Динаміка ВВП посткомуністичних країн Європи, розрахованого на душу населення (за паритетом купівельної спроможності) в доларах США

Країни	1989 рік	1998 рік	Приріст/зменшення
Угорщина	7455	10000	+2545
Польща	5402	7763	+2361
Словаччина	7701	9811	+2110
Чехія	10683	12211	+1528
Словенія	12646	14000	+1354
Румунія	4704	5570	+866
Болгарія	5460	4505	955
Україна (1991 р.)	4810	3133	1672
Хорватія	7974	6250	1724

Джерела табл. 1.

резні 2001 р., Л. Кучма визнав, що реформи й після 1994 р. здійснювалися значною мірою хаотично і безсистемно. Структурні деформації в народному господарстві поглибилися, а розрив у доходах між багатими і бідними помітно зріс. Навіть після того, як намітилося стабільне зростання промислової продукції (з квітня 1999 р.), реальна заробітна плата продовжувала знижуватися. У 2000 р. обсяг промислової продукції зріс на 12,9 відсотка, а реальна заробітна плата скоротилася на 0,9 відсотка. В цілому за 1991—2000 рр. ВВП скоротився майже на 60 відсотків, обсяг промислової продукції — на 48,9, а сільськогосподарської продукції — на 51,5 відсотка. Реальна заробітна плата зменшилася у 3,8, а реальні виплати пенсій — у 4 рази⁴⁰. При цьому рівень матеріального добробуту громадян України на початку 90-х рр. набагато відставав від рівня розвинутих країн Заходу.

Прогресуюче зубожіння основної маси населення при колосальній концентрації коштів та майна в руках нечисленних скоробагатків засвідчувало явну неспроможність усіх державних інститутів регулювати здійснення ринкових перетворень. Це негативно позначалося й на державотворчому процесі. Соціальна поляризація стимулювала економічну стагнацію, гальмувала демократичні перетворення і нагромаджувала в суспільстві вкрай небезпечний протестний потенціал.

9. Політичні баталії останніх років

Якщо політолог заглиблюється в деталі політичної боротьби, то історик зупиняється лише на найбільш істотному. Проте відсіяти істотне від неістотного може тільки час. Тому політичне життя останніх років мусить оцінюватися істориками лише в найголовніших своїх елементах.

У житті країни, що перебувала в тоталітарному морозильнику три чверті століття, одним з таких елементів є виборчі технології. Спосіб, яким формувався склад парламенту, мав особливе значення саме тому, що в такій країні демократія нерідко обмежувалася процедурою виборів, які проходили один раз на кілька років. У перерві між виборами громадянин слабо структурованого суспільства не мав вирішального впливу на політичне життя.

Вибори 1994 р. проводилися в одномандатних округах. Сподіваючись на підтримку трудових колективів, ліві партії тоді провалили законопроект про змішану (мажоритарно-пропорційну) систему парламентських виборів. Виявилося, однак, що вони зберегли свій вплив тільки серед електорату пенсійного віку. На підприємствах з'явилися політичні діячі нової хвилі, як правило — з числа директорського корпусу. Тому під час перегляду виборчого закону у 1997 р. ліві вже відстоювали пропорційну модель виборів.

За цієї моделі вибори організуються на засадах єдиного багатомандатного округу. Кожна допущена до них партія одержує кількість мандатів пропорційно поданим за неї голосам. Щоб у парламенті виникла стабільна більшість депутатів, побудована за належністю до однієї політичної орієнтації або на засадах коаліції, пропорційна модель виборів нерідко доповнюється процентним бар'єром. Партії, які набирають меншу від передбаченої у виборчому законі кількість голосів, до парламенту не потрапляють. Подані за них голоси пропорційно розподіляються між переможцями.

Пропорційна система вигідна для партій, які мають розвинуту структуру і вплив у регіонах. Таких партій в Україні налічувалося три: КПУ, блок соціалістів і СелПУ, Народний рух. Комуністи і соціалісти із селянами зберегли успадковані з часів КПРС структури, а Народний рух за кілька років встиг розбудувати численні організації практично в кожній обла-

сті. Ці партії об'єднувалися передусім ідеологією — комуністичною або протилежною їй національно-державницькою. Всі інші партії, які претендували на вплив у громадсько-політичному житті, спиралися або на “адміністративний ресурс”, або на регіональні фінансово-промислові групи. Втім, фінансово-промислові групи теж виникли завдяки місцевому “адміністративному ресурсу”. Ще з кінця 80-х рр. радянська номенклатура почала об'єднувати в своїх руках владу з власністю.

При обговоренні у Верховній Раді закону, на основі якого мали проводитися вибори 1998 р., фракції комуністів, соціалістів-селян і Руху відстоювали пропорційну систему виборів з якомога вищим прохідним бар'єром для партійних списків. Інші депутати не погоджувалися із законопроектом, який лобював в інтересах власної партії спікер парламенту О. Мороз. Обговорення надовго затяглося. Справу було вирішено компромісом: запроваджувалася змішана пропорційно-мажоритарна система виборів. Половина депутатських вакансій здобувалася в одномандатних виборчих округах шляхом індивідуальної боротьби претендентів, а половина — у боротьбі партій або партійних блоків у багатомандатному загальнодержавному окрузі.

Компромісу досягли, коли за обмежене певними рамками використання пропорційної системи виборів висловилися лідери впливових фракцій Верховної Ради — “Єдність” (П. Лазаренко) і “Соціально-ринковий вибір” (Є. Марчук). Обидва экс-прем'єри готувалися до боротьби за президентське крісло і дійшли висновку, що в ній не обійтися без розбудови потужних партійних структур.

Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 24 вересня 1997 р. встановлював для партій і партійних блоків 4-відсотковий (а не 5-відсотковий, як у Росії) бар'єр. У мажоритарних округах перемогу здобував кандидат, який випереджав за поданими голосами своїх суперників, навіть якщо більшість виборців висловлювалася за інших, тобто проти нього. Ця норма не відповідала демократичним принципам. Однак у конкретній політичній ситуації України без неї важко було обійтися. Вона припиняла виснажливий марафон, характерний для виборчої кампанії 1994 р.

Перед виборчим циклом 1998—1999 р. в Україні склалася своєрідна розстановка політичних сил. Колосальний протестний потенціал, який нагромадився в суспільстві внаслідок зубожіння основної маси населення, віщував, здавалося б, гарантовану перемогу представникам лівих партій як на парламентських, так і на президентських виборах. Проте високий інтелектуальний рівень українського суспільства перешкоджав широкому розповсюдженню лівого популізму. Обурені бідністю громадяни здебільшого могли реально оцінити демагогічні обіцянки лівих партій. Нарешті, роз'єднаність лівого табору і сильний особистісний потенціал діючого Президента України робили проблематичним болгарський сценарій розвитку подій.

На відміну від Росії та інших країн СНД, в Україні колишня КПРС поділилася на дві конкуруючі одна з одною партії, що істотно послабило кожну з них. На додаток, більш організована і потужна КПУ мала цілком безбарвного вождя, а менша за чисельністю СПУ очолювалася лідером загальнонаціонального масштабу.

Послаблені конкуренцією комуністів позиції О. Мороза виявилися ще більше підірваними з появою суперника в його власному оточенні. Таким опозиціонером стала честолюбна Наталя Вітренко — член президії політради СПУ і радник Голови Верховної Ради з соціально-економічних питань. Спроба О. Мороза покінчити з опозицією народних депутатів

Н. Вітренко та В. Марченка шляхом виключення їх з партії тільки погіршила становище, в якому він опинився. Спираючись на негласну підтримку адміністрації Президента України, Н. Вітренко за два місяці спромоглася створити в областях достатню кількість організацій (переважно з членів СПУ), щоб скликати у квітні 1996 р. установчий з'їзд Прогресивної соціалістичної партії України (ПСПУ). Демагогія і популізм “Жириновського у спідниці”, як охрестили Вітренко політологи, не знали меж. Постійно з'являючись на загальнонаціональних каналах телебачення, вона за два роки спромоглася перетворити свою карликову партію на одну з найбільш популярних серед виборців.

Оточення діючого Президента активно зайнялося й творенням власної партії. В лютому 1996 р. на основі Партії демократичного відродження, Трудового конгресу й об'єднання “Нова Україна” була організована Народно-демократична партія (НДП). Головою партії став колишній перший секретар ЦК ЛКСМУ А. Матвієнко. Керівництво НДП складалося з представників “партії влади” — О. Дьоміна, О. Ємця, Є. Кушнарьова, І. Плюща, В. Пустовойтенка та ін. Створення НДП стало свідченням партизації вищої владної номенклатури. Попри відсутність великих первинних осередків ця партія завдяки “адміністративному ресурсу” мала впливові позиції у східних, південних і центральних областях України.

З осені 1997 р. політичні партії почали оголошувати свої виборчі списки. Соціал-демократична партія України (об'єднана), яка утворилася в січні 1995 р. з трьох інших, але налічувала навіть у сукупності лише кілька тисяч членів, оголосила список, на чолі якого стояли перший Президент України Л. Кравчук і экс-прем'єр-міністр Є. Марчук. Цей крок став фатальним для голови партії, колишнього міністра юстиції В. Онопенка, але дав їй добрі шанси на успіх у виборах як у західних, так і в східних областях.

Перед виборами 1998 р. в Україні налічувалося більше півсотні політичних партій. Центральна виборча комісія змушена була допустити до участі у виборах 29 березня 1998 р. 30 політичних партій і партійних блоків.

Численні претенденти на депутатські вакансії у багатомандатному загальнодержавному окрузі і потреба визначити свого обранця з-поміж багатьох прізвищ за списком в одномандатному мажоритарному окрузі створювали великі незручності. Тим більше, що одночасно проводилися вибори в органи місцевого самоврядування. Людям, особливо похилого віку, було важко зорієнтуватися у чотирьох бюлетенях, які містили надто велику кількість інформації. Тому ще під час передвиборчої кампанії партії і блоки всіляко пропагували присвоєний їм за жеребом номер, домагаючись того, щоб їхні прихильники запам'ятали його.

Як показує таблиця 3, у багатомандатному загальнодержавному окрузі депутатські місця розподілилися між вісьмома партіями і партійними блоками, які спромоглися подолати 4-відсотковий бар'єр. Компартія України завоювала 24,7 відсотка голосів, тобто більше, ніж разом узяті три партії або блоки, які посіли місця від другого до четвертого.

За списки кандидатів у депутати восьми партій і партійних блоків було подано 17 482 тис. голосів. За списки 22 партій і партійних блоків, які не подолали бар'єру, було подано 5474 тис. голосів. Ці голоси стали своєрідним “призом” для переможців.

Бар'єр пройшли п'ять центристських партій і блоків, і лише три лівих. Голоси виборців, які висловилися на користь центристських і правих партій, що зазнали поразки, перейшли в основному до лівих партій — Комуністичної, Соціалістичної, Селянської, Прогресивної соціалістичної.

Т а б л и ц я 3

Підсумки парламентських виборів 1998 р.

Партії і партійні блоки	Всього мандатів	Кількість мандатів	
		По багатомандатному округу	По одномандатному округу
Компартія України	123	84	39
Народний рух України (СПУ-СелПУ)	46	32	14
Партія зелених України	35	29	6
НДП	19	19	—
“Громада”	31	17	14
Прогресивні соціалісти	24	16	8
СДПУ(о)	17	14	3
Партії і блоки, які не подо- лали 4-відсотковий бар’єр	17	14	3
Позапартійні	35	—	35
В с ь о г о	101	—	101
	448	225	223

Джерело: Парламент України: вибори — 98. — Ч. 2. — К., 1998. — С. 628—629. Позапартійні депутати, включені в партійні списки по загальнодержавному багатомандатному округу, порашовані у складі відповідних партій і блоків. Позапартійні депутати, обрані в одномандатних округах за списками партій або партійних блоків, включені до складу відповідних партій і блоків.

Ліві сили одержали 127 місць з 225 у багатомандатному загальнодержавному окрузі, а центристи — тільки 98. Перемога лівих була прогнозованою і пояснювалася незадоволенням діями влади в економічній сфері. Список НДП, який очолював прем’єр-міністр В. Пустовойтенко, зібрав лише 4,99 відсотка голосів виборців. Тобто проурядова партія опинилася позаду Партії зелених України (5,46 відсотка голосів), лідерів якої майже ніхто не знав. Не набагато вона випередила й створений на живу нитку регіональний блок “Громада” (4,68 відсотка голосів), який очолювався непримиренним противником діючого Президента України П. Лазаренком. Проурядова Аграрна партія України набрала 3,67 відсотка голосів і не пройшла в парламент за партійними списками.

Поразка пропрезидентських політичних партій у багатомандатному загальнодержавному окрузі пом’якшувалася результатами виборів в одномандатних мажоритарних округах, де обиралася друга половина депутатського корпусу. Хоча серед кандидатів у депутати майже в кожному окрузі були представлені найвпливовіші партії, більшість виборців віддала перевагу безпартійним. Уже в парламенті безпартійні депутати оголошували, якщо цього бажали, свою приналежність до тієї або іншої фракції.

Вплив “адміністративного ресурсу” на результати виборів був безсумнівний. Втручання влади у виборчий процес спостерігався здебільшого на місцевому рівні у кланових інтересах. Дві партії ледь проскочили 4-відсотковий бар’єр. Партія прогресивних соціалістів подолала його завдяки 20,9 відсоткам голосів, набраних у Сумській області, тобто на батьківщині Н. Вітренко. Партія об’єднаних соціал-демократів опинилася серед переможців завдяки підтримці 31,2 відсотка закарпатських виборців. Втручання президентських структур у хід голосування не фіксувалося ні вітчизняними, ні зарубіжними спостерігачами. Результати виборів підтверджують відсутність цього. Пропрезидентській Аграрній партії не вистачило лише 0,33 % голосів, щоб увійти в число переможців. Влада не спромоглася перешкодити й безсоромному скуповуванню голосів кланом П. Лазаренка. “Громада” здобула у Дніпропетровській області 37,4 відсотка голосів⁴¹.

Політичне структурування новообраної Верховної Ради відбулося швидко. Як показує табл. 4, воно було досить відвертим. 101 позапартійний депутат і 35 представників партій, які залишилися за бар'єром, повинні були визначити свої стосунки з фракціями партій і партійних блоків, які перемогли на виборах. Визначилися 87 з 136 депутатів, а 49 обрали статус позафракційних. Величезна більшість тих, хто визначився, надала перевагу президентській НДП. Дехто з народних обранців приєднався до кланових партій. До лівих не приєднався ніхто.

З таблиці 4 можна бачити, що ліві фракції (КПУ, Лівий центр, ПСПУ) мали разом 175 мандатів, або 39 відсотків від складу парламенту. Лояльні Президенту України фракції НРУ, НДП, ПЗУ і СДПУ(о) мали 185 мандатів, або 41 відсоток голосів. Фракція “Громада” і позафракційні депутати мали в сумі 88 голосів, або 20 відсотків. Отже, при голосуванні були можливі різноманітні комбінації.

Розстановка політичних сил ускладнювалася й суто персональними факторами. Прогресивні соціалісти були непримиренно ворожі до очолюваних О. Морозом соціалістів, від яких вони відкололися. Лазаренківська “Громада” не бажала за будь-яких умов співробітничати з народними демократами А. Матвієнка, за якими стояли В. Пустовойтенко і Л. Кучма.

Таким чином, у Верховній Раді не склалося більшості, готової взяти на себе відповідальність за діяльність уряду. Не склалося в ній й умов, сприятливих для законотворчої роботи. Багато лідерів фракцій мали намір висунути свою кандидатуру на посаду Президента України у виборчій кампанії 1999 р. Президентській кампанії вони підпорядковували поточну діяльність парламенту, наскільки це залежало від кожного з них.

Напруження майбутньої кампанії відчулося вже під час виборів Голови Верховної Ради. “Спікеріада” тривала майже два місяці, було проведено 18 голосувань. Лише 7 липня 1998 р. головою парламенту було обрано О. Ткаченка.

Заміщення всіх інших ключових посад у парламенті здійснювалося під впливом нового спікера. Першим заступником Голови Верховної Ради було обрано другого секретаря ЦК КПУ А. Мартинюка, заступником — радника Президента України, бізнесмена В. Медведчука. Комуністи очолили шість комітетів Верховної Ради, “Громада” — чотири, соціалісти — два.

Першою жертвою політичної боротьби в Україні напередодні президентських виборів став Павло Лазаренко. Коли вийшли на поверхню чис-

Т а б л и ц я 4

Політичне структурування Верховної Ради 14-го скликання, 1-ша сесія (травень 1998 р.)

Парламентські фракції	Депутати, висунуті партіями-переможцями	Депутати, які приєдналися до переможців	Сукупна чисельність фракції	Частка фракції у загальному складі парламенту
Компартія України	123	—	123	27,5
Народний рух (СПУ-СелПУ)	46	1	47	10,4
Партія зелених	35	—	35	7,8
НДП	19	5	24	5,3
“Громада”	31	58	89	19,8
ПСПУ	24	15	39	8,7
СДПУ(о)	17	—	17	3,8
	17	8	25	5,6

Джерело табл. 3.

ленні факти привласнення ним державних коштів в особливо великих розмірах і відповідні матеріали були передані у розпорядження Верховної Ради України, П. Лазаренко втік за кордон. 17 лютого 1999 р. Верховна Рада прийняла постанову “Про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності та арешт народного депутата Лазаренка П.І.”. Після цього об’єднання “Громада” втратило політичний вплив і розкололося. Ю. Тимошенко з частиною громадянців утворила нову фракцію “Батьківщина”, перетворену восени 1999 р. на однойменну партію.

Розколовся й Народний рух України — партія, яка мала особливі заслуги у творенні незалежної України. Трагічна загибель в автокатастрофі лідера партії В’ячеслава Чорновола не змогла припинити внутрішньопартійної боротьби. Рух поділився на дві ворогуючі одна з одною партії, які очолили Юрій Костенко і Геннадій Удовенко.

У боротьбі за президентську посаду Євген Марчук зробив спробу використати апарат СДПУ(о). Однак партія, очолена з жовтня 1998 р. В. Медведчуком, солідаризувалася з діючим Президентом України, який мав намір балотуватися на другий строк. Є. Марчук змушений був покинути об’єднаних соціал-демократів і шукати собі інших політичних союзників.

Перед президентськими виборами парламентська фракція НДП втратила багатьох депутатів, включно з партійним лідером Анатолієм Матвієнком. Частина народних демократів разом з деякими позафракційними депутатами утворила досить впливову фракцію “За відродження регіонів”.

На старті президентської кампанії серед претендентів правого спрямування найбільшим впливом користувався Є. Марчук. Після загибелі В. Чорновола претендентами від правих партій могли стати Ю. Костенко і Г. Удовенко, але їхня популярність за межами власних нечисленних партій була низькою.

Серед претендентів лівого спрямування безсумнівним лідером був О. Мороз. Проте вже на старті кампанії йому завдав відчутного удару О. Ткаченко: за безпосередньою вказівкою останнього СелПУ вийшла з Лівого центру. О. Мороз пробував чинити опір, але 9 грудня 1998 р. Конституційний Суд визнав неконституційними зміни до регламенту, що забороняли утворення фракцій партіям, котрі не здолали 4-відсоткового бар’єру.

При розгляді питання про позбавлення П. Лазаренка депутатської недоторканності О. Мороз не взяв участі в голосуванні. Діючи за його інструкціями, 21 член соціалістичної фракції з 24 не підтримав відповідну парламентську постанову. Пояснюючи свою позицію, Мороз висловив ряд тверджень, які були негативно сприйняті громадською думкою. Зокрема, він заявив: 1) звинувачення проти П. Лазаренка виглядають дріб’язковими порівняно з тими зловживаннями, що мають місце на енергоринку і в економіці України загалом; 2) корупція в Україні не зникне з притягненням П. Лазаренка до відповідальності; 3) звинувачення проти П. Лазаренка висунуті лише тому, що він “перестав годити” чинному Президентові⁴².

Виборча кампанія характеризувалася надзвичайним напруженням і призвела до майже повного паралічу законотворчої діяльності парламенту. Однак самі вибори 31 жовтня 1999 р. пройшли спокійно. Міжнародні спостерігачі констатували, що порушення виборчого закону мали несуттєвий характер і не вплинули істотно на результат.

Як очікувалося, перший тур не виявив переможця, котрий спромігся б набрати понад половину голосів виборців. Виявилося, що два суперники далеко випередили всіх інших. Л. Кучма набрав 36,49 відсотка голосів, а П. Симоненко — 22,24 відсотка. Незважаючи на природну харизму Н. Вітренко, О. Мороз посів третє місце серед претендентів з 11,29 відсотками

голосів. Проте він далеко відстав не тільки від діючого Президента, але й від основного суперника по лівому табору.

Політик, якого найбільше боялося президентське оточення, програв свої останні, як він відчував, вибори. Тому, мабуть, він не зміг стримати емоцій і заявив, що ті, хто голосував за Кучму, “ще не дозріли до народу, є просто людьми, населенням, не піднялися над собою”⁴³.

Н. Вітренко залишилася на четвертому місці (10,97 відсотка голосів), Є. Марчук — на п'ятому (8,13), Ю. Костенко — на шостому (2,17), Г. Удовенко — на сьомому (1,22 відсотка голосів).

Незважаючи на відносний успіх Л. Кучми, перший тур виборів дав перевагу представникам лівих сил. Це різко загостило політичне становище напередодні другого туру. Виявилось, що країна стоїть перед вибором: або підтримати курс ринкових реформ, або зробити спробу повернутися в минуле. Ця дилема перетворила президентську кампанію зі змагання окремих політиків, яким вона була у першому турі, на референдум з найбільш доленосного питання: чи йти до ринку і демократії, чи відтворювати тоталітарний лад?

Аналізуючи такий результат першого туру, політологи і журналісти висловлювали різні припущення відносно змісту і характеру дій адміністрації діючого Президента України, які вплинули на склад претендентів та їх взаємовідносини між собою. Безсумнівно, що у виборчого штабу Президента була програма дій, підкріплена відповідним “адміністративним ресурсом”. Можна здогадуватися, що така програма враховувала настрої виборців, відсутність тривких організаційно-політичних зв'язків між ними, наявність могутніх регіональних кланів, народження яких закономірно випереджає формування елементів громадянського суспільства. Не слід, однак, переоцінювати можливості маніпулювання результатами виборів з боку будь-якого задіяного в них політичного діяча. Надто багато політичних сил вирувало в епіцентрі подій, і це виключало свободу дій, спрямованих на виключну користь однієї з них.

Мабуть, зрозуміло, що президентський виборчий штаб мав своєю метою спрямувати хід подій за найбільш вигідним для нього російським сценарієм. Проте тотожність досягнутого результату пояснювалася не всемогутністю “адміністративного ресурсу”, а подібністю українського і російського суспільства. Фактор суперництва лівих сил, який був практично відсутній у Росії, давав теоретичну можливість появи у діючого Президента України суперника з правого табору. Проте ця можливість ліквідувалася умовами тяжкої і тривалої економічної кризи. Як показали результати першого туру голосування, претенденти з правого табору просто провалилися.

Вирішальна проба сил 14 листопада 1999 р. мало кого залишила байдужим. Якщо у першому турі взяли участь 70,2 відсотка виборців, то в другому — 74,9 відсотка, тобто на 2 млн чол. більше⁴⁴. На вибори прийшла молодь. Активність виборців виявилася більшою, ніж на президентських виборах 1994 р. або на парламентських виборах 1998 р.

Леонід Кучма переконливо переміг лідера Комуністичної партії. За нього проголосували 15,87 млн виборців, або 56,25 відсотка тих, хто брав участь у голосуванні. За Петра Симоненка проголосували 10,67 млн виборців з 28,2 млн, або 37,8 відсотка.

Порівняно з першим туром П. Симоненко збільшив кількість поданих за нього голосів на 4,82 млн, або на 82 відсотки. За даними екзит-полу, проведеного фондом “Демократичні ініціативи” під час другого туру, до нього відійшло 55 відсотків голосів електорату Н. Вітренко, 59 — О. Мороз, 25 відсотків — Є. Марчука. До Л. Кучми відійшло 63 відсотки електорату Є. Марчука, 29 відсотків — О. Мороз, 35 відсотків — Н. Вітренко⁴⁵.

Діючий Президент переміг у 14 областях України. Найпереконливішою була перемога в західних областях: Івано-Франківській (92 відсотки), Тернопільській (92), Львівській (91), Закарпатській (84), Рівненській (77), Чернівецькій (73 відсотки). Цей регіон завжди відзначався гострою відразою до комуністичної ідеології і практики. У 1991 р. він підтримав В. Чорновола проти Л. Кравчука, в 1994 р. — Л. Кравчука проти Л. Кучми, в 1999 р. — Л. Кучму проти П. Симоненка.

У Волинській області Л. Кучму підтримало 76 відсотків, а у Києві — 65 відсотків виборців. Символічною була перемога Л. Кучми в Севастополі — місті військових пенсіонерів, а також у Донецькій області, де істотна частка електорату складалася з шахтарів. Не менш показовою була перемога в Сумській області, де більшість виборців у першому турі віддала свої голоси Н. Вітренко.

Перемога П. Симоненка в дев'яти областях і в Автономній Республіці Крим не була переконливою. Л. Кучма також набрав в них достатню кількість голосів, щоб зміцнити свою загальну перемогу. За лідера комуністів висловилися більшість виборців восьми областей — Вінницької (59 відсотків), Полтавської (58), Чернігівської (56), Луганської (54), Херсонської (53), Кіровоградської (53 відсотки), Черкаської (52 відсотки), Запорізької (50 відсотків). У Миколаївській області він теж переміг з 49 відсотками голосів. Все це свідчило про серйозний розкол в українському суспільстві, викликаний прорахунками в реформаторській діяльності Л. Кучми і підтримуваних ним політичних сил. Мандат на другий термін зобов'язав Президента, як це він сам визнав, більш рішуче поставитися до вирішення існуючих проблем.

У ході передвиборчої кампанії Л. Кучма заявляв, що звернеться до народу з питанням про довіру Верховній Раді і з пропозиціями внести до чинної конституції ряд поправок, які сприяли б утворенню парламентської більшості та конструктивному співробітництву Президента і прем'єр-міністра з Верховною Радою. Після переобрання він видав указ про проведення 16 квітня 2000 р. референдуму. На референдум глава держави виніс шість питань, на які пропонувалося відповісти “так” або “ні”:

- про недовіру Верховній Раді 14-го скликання і внесення відповідних змін до Конституції (можливості розпуску парламенту внаслідок референдуму Конституція не передбачала);

- право розпуску Верховної Ради Президентом, якщо вона протягом місяця не зможе утворити парламентську більшість або протягом трьох місяців не зможе затвердити бюджет, поданий урядом;

- скасування депутатської недоторканності;

- зменшення кількості депутатів з 450 до 300;

- заснування верхньої палати парламенту як представника інтересів регіонів;

- прийняття нової Конституції на референдумі.

Паралельно з опрацюванням указу про референдум глава держави розпочав наступ на парламент. Деморалізовані поразкою ліві партії все-таки не погодилися на те, щоб передбачене Конституцією формування нового уряду знову було доручене давньому соратнику Президента В. Пустовойтенку. Однак 23 грудня Верховна Рада великою кількістю голосів (296) дала згоду на призначення іншої кандидатури, яку вніс Л. Кучма — Голови Національного банку України Віктора Ющенка. За нього висловилися навіть частина депутатів від СелПУ і “Лівого центру”. О. Мороз при голосуванні утримався, однак зазначив, що В. Ющенко уособлює не клановий, а ліберальний напрямок розвитку країни ⁴⁶.

Наступного дня Верховна Рада продовжила лінію на співробітництво з виконавчою владою: керівники 11 фракцій парафували сенсаційну угоду про утворення більшості і відставку О. Ткаченка та його першого заступника А. Мартинюка. Депутати більшості зобов'язалися підтримати курс реформ і взаємодіяти з урядом В. Ющенка.

Тим часом на українській політичній сцені тривала гра без правил. У ситуації, що склалася, О. Ткаченко почав діяти зовсім не так, як діє нормальний політик. Невідомо й досі, на що він розраховував, позбувшись підтримки більшості депутатів.

У всіх на пам'яті була виснажлива “спікеріада”, в ході якої до керівництва Верховною Радою прорвався О. Ткаченко. Тепер уже він влаштував не менш виснажливий спектакль з метою недопущення голосування по довірі голові парламенту, результати якого були відомі наперед. Згідно з регламентом для зміни керівництва парламенту необхідний кворум у дві третини складу депутатів. Кожного разу, коли поставало це питання, ліві партії не реєструвалися, створюючи ситуацію, яка у футболі називається “поза грою”. Одночасно спікер безпardonно порушував регламент, відмовляючись надавати слово депутатам, які могли при наявності зареєстрованого кворуму запропонувати зміну керівництва парламенту, або не ставлячи вже внесену пропозицію на голосування. Дні йшли за днями, але вже сформована більшість не могла проявити себе.

В результаті парламент організаційно поділився на більшість і меншість. “Більшовики” змушені були покинути приміщення Верховної Ради по вул. М. Грушевського і перебазуватися в Український дім на Європейській площі. “Меншовики” продовжували перебувати у приміщенні Верховної Ради, але не могли працювати через відсутність кворуму.

21 січня 2000 р. 239 депутатів, що зібралися в Українському домі, проголосували за відставку спікера і його першого заступника. Після цього заступник Голови Верховної Ради В. Медведчук разом з координатором більшості Л. Кравчуком почали переговори з фракціями про переобрання всіх керівних осіб: спікера, його заступників і голів комітетів. Йшлося про те, щоб меншість, яка саботувала роботу парламенту, була позбавлена всіх посад у його керівництві.

1 лютого більшість, яка зросла до 255 депутатів, знову зібралася на пленарне засідання в Українському домі й офіційно затвердила досягнуті “в пакеті” домовленості про всі нові призначення. Головою Верховної Ради було обрано Івана Плюща (НДП), першим віце-спікером — Віктора Медведчука (СДПУ(о)), віце-спікером — Степана Гавриша (“Відродження регіонів”). Було переобрано керівництво всіх восьми комітетів, які раніше очолювалися представниками лівих партій.

Одночасно Верховна Рада прийняла новий порядок обчислення скликань. Обчислення тепер починалося зі складу Верховної Ради, сформованого на перших вільних виборах 1990 р. Цей склад депутатів приймав Декларацію про державний суверенітет і Акт проголошення незалежності України. Отже, на дев'ятому році існування незалежної держави Верховна Рада відмовлялася від історичної традиції обчислення скликань, які ґрунтувалися на Конституції УРСР 1937 р.

До Кодексу законів про працю були внесені зміни: скасовувалися неробочі дні 7 і 8 листопада “на честь свята Великої Жовтневої соціалістичної революції”. Депутати ухвалили також постанову про заміну радянської символіки на фасаді будинку Верховної Ради державною символікою незалежної України. Під час ремонту фасаду влітку 1999 р. вони пропонували збити з фасаду рельєф державного герба УРСР, тому що протилежне рішення означало б свідоме примирення парламенту з радянською симво-

лікою. Однак О. Ткаченко й не подумав поставити тоді це питання на голосування.

Ліва меншість парламенту не визнала рішень, які журналісти назвали “оксамитовою революцією”. Невизнання нового керівництва Верховної Ради вони аргументували порушенням регламенту: рішення про його обрання приймалися за відсутності потрібного кворуму. Те, що регламент порушував сам О. Ткаченко, вони до уваги не брали. Однак Міністерство юстиції визнало дії більшості легітимними. Цим правова колізія була вичерпана.

29 лютого 2000 р. повинна була розпочатися п’ята сесія Верховної Ради 3-го скликання. У відновленні роботи парламенту були однаково зацікавлені всі депутати. Якби протягом місяця Верховна Рада не змогла розпочати спільні засідання, для Президента виникла б єдина передбачена Конституцією можливість розпустити її. Тому ліві фракції змушені були погодитись з переобранням керівництва парламенту і зареєструватися в залі засідань.

Початок п’ятої сесії ознаменувався зникненням трьох парламентських фракцій, чисельність яких скоротилася більше критичного рівня (14 депутатів): прогресивних соціалістів, “Громади” і СелПУ. Щоб врятувати фракцію О. Ткаченка, комуністи відрядили до неї сімох депутатів. Але п’ятеро “селян” незабаром об’єдналися з депутатами від мажоритарних округів, які визнали вигідним для себе покинути об’єднаних соціал-демократів, і утворили нову фракцію “Солідарність” на чолі з бізнесменом П. Порошенком.

Внаслідок майже безперервних переходів депутатів з фракції у фракцію Верховна Рада 3-го скликання стрімко змінювала своє обличчя. Чітко виявилася основна закономірність: істотне зменшення депутатів, які представляли лівий фланг — з 175 у травні 1998 р. до 132 у вересні 2000 р. Натомість зміцнювалися фракції, побудовані на кланових інтересах. Комуністи залишилися найбільшою фракцією (115 депутатів), а далі фракції розташувалися у такому порядку: “Трудова Україна” (46), “Відродження регіонів” (38), об’єднані соціал-демократи (33), “Батьківщина” (30), “Солідарність” (27), народні демократи (21), Український народний рух (21), Народний рух України (20), зелені (17), соціалісти (17), “Реформи-Конгрес” (15), “Яблуко” (14) ⁴⁷.

Боротьба навколо призначеного на 16 квітня 2000 р. референдуму показала, що палітра політичного життя після президентських виборів стала різноманітнішою. Раніше на перший план виходило протистояння між лівими і правими політичними силами, в якому праві виступали більш-менш консолідовано. Тепер же всередині правого табору відбулося розмежування. Намір Президента України шляхом референдуму зміцнити свої позиції за рахунок Верховної Ради не сподобався фінансово-промисловим групам, розташованим на відстані від виконавчої влади. Боротьба між олігархічними кланами позначилася й безпосередньо на виконавчій владі. Повторилася у дзеркальному вигляді ситуація 1993 р.: тоді Л. Кучма на посаді голови уряду протистояв Президенту, тепер же він став відчувати опозицію з боку прем’єр-міністра.

Однак протистояння було іншої природи. В часи президентства Л. Кравчука воно пояснювалося відсутністю розмежування функцій між Кабінетом Міністрів і Адміністрацією Президента. Тепер же відбувалося протистояння пропрезидентських і проурядових фракцій у Верховній Раді. Яскравим показником розбіжностей всередині виконавчої влади стало призначення голови фракції “Батьківщина” Ю. Тимошенко на ключову посаду в уряді проти волі Президента. Та розбіжності між Л. Кучмою і В. Ющенком не мали особистісного характеру.

Розмежування правих фракцій парламенту на пропрезидентські і проурядові було пов'язане з ініційованим Президентом референдумом. Фракції, які боялися надмірного посилення президентської влади після впровадження результатів референдуму у політичне життя, шукали собі союзника в особі прем'єр-міністра.

Справді, позитивна відповідь на всі питання референдуму давала можливість Президенту сконцентрувати в своїх руках владу, порівнянну з тою, котру мав глава держави в сусідній Росії. Порушувалася ретельно виписана в Конституції система противаг і стримувань. Наскільки це було доцільно з точки зору історичного прогресу?

Так трапилося, що парламент роками гальмував ринкові реформи. Менталітет і соціальна структура українського суспільства змінювалися надто повільно. Являючи собою віддзеркалення суспільства, Верховна Рада спочатку була опанована лівими фракціями, які закликали повернутися у міфічне минуле. Потім практично без переходу і навіть з тим же складом депутатів у ній почали зміцнюватися олігархічні фракції.

Для олігархів ринкові реформи були потрібні лише в обмеженому вигляді. Їх влаштовували номенклатурний капіталізм і монополістичне, без усякої конкуренції з боку вітчизняних або зарубіжних підприємців, розпорядження економічними ресурсами країни. Вони теж, як і ліві, прагнули до минулого, але не радянського, а західного гатунку. Ідея посткапіталістичного, соціально орієнтованого суспільства була для них чужою. Парламент, опанований політичними силами, що представляли інтереси фінансово-промислових груп, котрі не контролювалися законодавством, потребував, так само як і лівий парламент, противаг у вигляді сильної президентської влади.

Не переймаючись погано зрозумілими для західних спостерігачів реаліями українського життя, Рада Європи офіційно висловила занепокоєння з приводу того, що референдум порушує баланс влади. Найбільшу тривогу міжнародних організацій викликало питання про недовіру Верховній Раді і надання Президентові права на її розпуск. Незрозумілим залишалося й останнє питання — про прийняття нової Конституції на референдумі.

Непростою справою здавалася й реалізація рішень референдуму у випадку позитивної відповіді на поставлені питання. Рішенням Конституційного Суду імплементація наслідків референдуму була покладена на парламент (скрізь у світі результати референдумів мають пряму дію). Втручання Конституційного Суду виявилось необхідним, тому що в тексті Основного закону порядок прийняття нової конституції не передбачався. Закон про референдум був прийнятий у липні 1991 р., тобто ще за часів існування Радянського Союзу. Він мав немало розбіжностей з діючою Конституцією України.

Опозиція звернулася до Конституційного Суду з проханням визначити відповідність формулювання поставлених питань нормам Основного закону. Суд зняв перше і шосте питання, які викликали особливо багато критичних зауважень всередині країни і за рубежем. Напруження в суспільстві після цього істотно послабилось.

В тих областях, де переміг на президентських виборах П. Симоненко, Л. Кучма познімав з посад голів адміністрацій. Місцева влада сприйняла це як вказівку на максимальне використання "адміністративного ресурсу" в ході референдуму. Було допущено дострокове голосування, при якому технічно неможливо проконтролювати фальсифікацію результатів. Такою можливістю в областях скористалися максимально. В цілому по Україні достроково проголосували 54 відсотки громадян ⁴⁸.

Чи могла Верховна Рада втілити рішення референдуму? Характер питань був такий, що для імплементації його результатів вимагалася конституційна більшість голосів. У звичайних умовах президентська команда в парламенті не змогла б зібрати такої більшості. Проте в даному разі йшлося про реалізацію народної волі, хай навіть фальсифікованої, як це вважало багато депутатів. Демонстративно йти проти волі народу депутати не могли. Тому вони затягували час.

Імплементація результатів референдуму могла стати неактуальною тільки в умовах гострої політичної кризи. Якраз таку кризу й викликав так званий “касетний скандал”. Політичні спекуляції навколо справи журналіста Георгія Гонгадзе і оприлюднені лідером соціалістів О. Морозом в парламенті прямі звинувачення Президента України у причетності до зникнення журналіста, організація багатотисячних демонстрацій і кампанії в пресі на підтримку цих звинувачень підірвали авторитет молодой держави не меншою мірою, ніж корупційна справа екс-прем’єр-міністра П. Лазаренка. Верховна Рада не реалізувала у формі законів виявлену на Всеукраїнському референдумі 16 квітня 2000 р. волю народу.

* * *

“Касетний скандал” спричинив кризу такої гостроти, що про його першопричину майже забули. Знову і вже вкотре перед молодого державою виникло одразу кілька варіантів дальшого розвитку подій. Жодний з них не нагадував вторований шлях, яким просувалися країни Заходу у ХХ ст. від ладу, названого в марксистській системі координат капіталізмом, до постіндустріального громадянського суспільства.

Однак залишимо політологам сучасні звивини політичного життя. Оцінюючи пройдений за десять років шлях, історикам не варто запитувати себе, чому Україна відстає від багатьох інших посткомуністичних країн. Все закономірно! Даються взнаки строки перебування в тоталітарній наддержаві і та особлива “увага”, якою оточував Кремль найбільшу за економічною потужністю і найбільш політично непокірну національну республіку. Мабуть, треба дивуватися не тому, що відстаємо, а тому, що спромоглися подолати за ці десять років так багато перешкод і побачити на власні очі реальні зміни на краще в усіх сферах життя.

¹ К у ч м а Л е о н і д. Вірю в український народ. — К., 2000. — С. 53.

² Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — К., 2000. — С. 92.

³ Там же. — С. 93.

⁴ Там же. — С. 92, 102.

⁵ Там же. — С. 100—101.

⁶ Там же. — С. 106.

⁷ А л е к с е є в Ю. М., К у л ь ч и ц ь к и й С. В., С л ю с а р е н к о А. Г. Україна на зламі історичних епох. — К., 2000. — С. 253—254.

⁸ Великий договір України з Росією: історичний компроміс чи реальний шанс на стратегічне партнерство? Матеріали “круглого столу” 30 квітня 1999 р. — К., 1999. — С. 16.

⁹ Там же. — С. 17.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же. — С. 17—18.

¹² Там же. — С. 18.

¹³ К у ч м а Л е о н і д. Вірю в український народ. — С. 25.

¹⁴ Про основні засади економічної та соціальної політики. Доповідь Президента України. — К., 2000. — С. 11—12.

¹⁵ К у ч м а Л е о н і д. Вірю в український народ. — С. 40.

¹⁶ Там же. — С. 31.

- ¹⁷ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. — К., 2000. — С. 40.
- ¹⁸ К у ч м а Л е о н і д. Вірю в український народ. — С. 31.
- ¹⁹ Там же. — С. 40.
- ²⁰ Виступ Президента України Л.Д. Кучми на науковій конференції 16 листопада 2000 р. // Президентський вісник (Київ). — 2000. — № 22.
- ²¹ Президентський вісник (Київ). — 2001. — № 3.
- ²² Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. — С. 43—44.
- ²³ Там же. — С. 8.
- ²⁴ К у ч м а Л е о н і д. Вірю в український народ. — С. 246.
- ²⁵ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2001 рр. — С. 6.
- ²⁶ Про основні засади економічної та соціальної політики. — С. 18—19.
- ²⁷ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — С. 103.
- ²⁸ К у ч м а Л е о н і д. Вірю в український народ. — С. 240.
- ²⁹ Там же. — С. 239.
- ³⁰ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2004 рр. — С. 6.
- ³¹ А л е к с е є в Ю. М., К у л ь ч и ц ь к и й С. В., С л ю с а р е н к о А. Г. Україна на зламі історичних епох. — С. 133.
- ³² Там же. — С. 135.
- ³³ Про основні засади економічної та соціальної політики. — С. 23.
- ³⁴ Новітня історія України. — 1900—2000. — К., 2000. — С. 591.
- ³⁵ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2004 рр. — С. 71.
- ³⁶ Україна — 1998. Інформаційно-статистичний довідник. — К., 1999. — С. 53.
- ³⁷ К у ч м а Л. Д. Виступ на конференції Всеукраїнського союзу сільськогосподарських підприємств 23 лютого 2001 р. // Президентський вісник (Київ). — 2001. — № 9.
- ³⁸ Президентський вісник (Київ). — 2000. — № 25. Інтерв'ю із заступником глави Адміністрації Президента України П. Гайдуцьким.
- ³⁹ Президентський вісник (Київ), 2001, № 11.
- ⁴⁰ Президентський вісник (Київ). — 2000. — № 22; 2001. — № 11.
- ⁴¹ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — С. 123—124.
- ⁴² Товариш (Київ). — 1999. — № 9 (лютий).
- ⁴³ День (Київ). — 1999. — 3 листопада.
- ⁴⁴ Центральна виборча комісія. Вибори Президента України 1999 р. Інформаційно-аналітичне видання. — К., 2000. — С. 287—288.
- ⁴⁵ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — С. 189.
- ⁴⁶ Там же. — С. 221.
- ⁴⁷ Там же. — С. 222.
- ⁴⁸ Там же. — С. 225.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ), А. Ю. МАРТИНОВ (Київ)

**Зовнішня політика України
як предмет історичного аналізу:
концептуальні підходи та перспективи**

Одним із найскладніших предметів наукового дослідження є міжнародні відносини взагалі та зовнішня політика окремих держав зокрема. Ця проблематика поєднує в собі комплекс системних складових всесвітньої та національної історії. Вона вимагає обрання відповідних методологічних підходів порівняльного (компаративного) дослідження, системного й структурно-функціонального аналізу зовнішньої політики і дипломатії.

Нам здається, що ці поняття не є синонімічними, хоча за традицією досить “ліберального” ставлення до наукової термінології вони досить

часто замінюють одне одного. Прикладом цього є вже майже класичні фундаментальні праці як істориків, так і політологів. А. Дебідур назвав своє дослідження історії міжнародних відносин ХІХ ст. “Дипломатичною історією Європи”, відомий американський дипломат Г. Кіссінджер зробив аналіз історії міжнародних відносин бурхливого ХХ ст. у праці “Дипломатія”, а Ж.-Б. Дюрозель своє бачення цього історичного періоду виклав у досить популярній серед сучасного студентства “Історії дипломатії від 1919 року до наших днів”. Серед такої узагальнюючої літератури назвемо ще працю П. Кальвакорессі “Світова політика після 1945 р.”, яка хронологічно доведена до 1995 року.

Зовнішню політику ми можемо розглядати як концептуальний курс певної держави у міжнародних справах, спрямований на підтримання та врегулювання відносин із іншими державами на основі певної мети та загально визнаних принципів. Головною метою зовнішньої політики залишається створення сприятливих умов для реалізації завдань внутрішньої політики. Активність й ефективність зовнішньої політики безпосередньо залежить від внутрішнього становища держави. Посилення інтернаціоналізації — важливого фактора розвитку як людства взагалі, так і окремих націй зокрема — поступово розмиває межі між традиційною внутрішньою та зовнішньою політикою. Перемога системи глобального капіталізму після розпаду СРСР привела до посилення взаємовпливу між іманентними та екзогенними чинниками розвитку. Важливим свідченням інтенсивності названого процесу є формування спільної зовнішньої та оборонної політики держав — членів Європейського Союзу.

В умовах формування нових систем комунікацій нові завдання постають і перед традиційною дипломатією. Вона залишається одним із головних і найбільш ефективних засобів здійснення зовнішньої політики. Водночас зміна сенсу поняття “дипломатія” має свою історію.

За часів Римської імперії “дипломатами” були посланники, котрі мали сенатську рекомендаційну грамоту, яка підтверджувала їхні повноваження в провінціях або за кордоном. Характеризуючи значення цього напрямку державної діяльності, відомий італійський мислитель часів Ренесансу Н. Макіавеллі наголошував, що дипломатія дала Римові більше, ніж усі війни, разом взяті ¹.

У середньовічній Європі провідну роль відігравала дипломатія Римських пап, венеціанських дожів, тиранів італійських міст-держав, візантійських та німецьких імператорів, французьких та британських королів. Але тоді ще *міжнародні відносини не мали постійного системного характеру*. Лише після Вестфальського миру 1648 р. настала нова епоха в історії розвитку міжнародних відносин. В Європі, зокрема, з’явилися перші постійні посольства.

Термін “дипломатія” для позначення діяльності держави в сфері зовнішніх відносин увійшов у вжиток після Великої французької революції. З того часу дипломатією називають сукупність засобів, методів, правових форм здійснення мирним шляхом зовнішньої функції держави, тобто її діяльність у міжнародних відносинах, спрямовану на повноцінну реалізацію національних інтересів, захист своїх громадян за кордоном, проведення переговорів, міжнародних конференцій, участь у роботі міжнародних організацій. Діяльність дипломатів, у свою чергу, має спрямовуватися на розвиток офіційних відносин між незалежними державами.

Отже, дипломатія належить до сфери зовнішньої політики держави, застосовує переговори як основний інструмент здійснення міжнародних відносин, із метою реалізації відповідних функцій використовує державних службовців-дипломатів. У сучасних умовах формування та інтенсив-

ного розвитку наднаціональних структур, пов'язаних із різноманітними регіональними, міжрегіональними та універсальними міждержавними структурами, посиленням щільності міжнародного політичного, економічного, інформаційного, культурно-цивілізаційного обміну істотно посилюється значення та все більш важливою стає роль ефективної діяльності дипломатичної служби. Це стосується не лише провідних світових гравців, а й нових незалежних держав, які намагаються закріпити за собою певну нішу в надзвичайно складній сучасній системі міжнародних відносин. Тому необхідно постійно відчувати за собою досвід віків національної дипломатичної традиції, яка має бути важливим джерелом впевненості у власних силах та спонукати до творчого осмислення нових нетривіальних підходів до зовнішньополітичної діяльності на основі корисного досвіду минулого.

Дипломатичні традиції на українських землях пов'язані зі становленням та розвитком Київської Русі. Міжнародні відносини однієї з найбільших середньовічних держав, котра на політичній мапі тогочасної Європи майже дорівнювала імперії Карла Великого, значно розширилися і зміцніли після того, як Київська держава стала рівним і повноправним членом християнської спільноти. Усвідомлюючи свою силу, Русь прагнула порозуміння з іншими народами, укладала угоди, які допомагали досягати миру. У цьому контексті важливим компонентом тогочасної дипломатії були міждинастичні шлюби. Найбільші успіхи на цьому терені мав Ярослав Мудрий, якого навіть називали “тестем” Європи. Стабільні династичні зв'язки, активна участь Київської Русі в складних європейських дипломатичних комбінаціях, коаліціях та війнах засвідчують, що в цей історичний період вона була *органічною частиною європейської державно-політичної системи*, виконуючи важливі комунікаційно-цивілізаційні функції між Заходом та Сходом, Північчю та Півднем.

Хрестові походи, які стали відповіддю Європи на виклик мусульманським завоюванням, що торговельно-економічно відокремили Старий континент від багатого Сходу, а також постійні набіги монголо-татар пересунули Русь на периферію міжнародних відносин, що стало зовнішньополітичним фактором занепаду Київської держави. Адже зменшилися можливості для утвердження самостійної української держави та проведення власної зовнішньої політики. Певною спробою цього були регіональні міжнародні зв'язки Галицько-Волинської держави, але в цілому перший цикл української державності скінчився ².

Період Ренесансу та Реформації істотно позначився не лише на засадах внутрішнього розвитку європейських народів, а й на системі європейської рівноваги сил. Конфлікт між папством та імператорами Священної Римської імперії перешкоджав створенню європейської імперії гегемона, яка могла виникнути на засадах релігійного універсалізму за моделлю Візантійської імперії ³. Реформація надала державам нову свободу дій не лише в релігійній, а й у політичній сфері. Тридцятирічна міжконфесійна війна (1618—1648 рр.) в Європі спустошила центральноевропейський регіон. Так, Німеччина втратила третину свого населення. За часів цього континентального конфлікту кардинал Рішельє почав проводити французьку зовнішню політику на засадах “державного (або, говорячи політичною мовою XX ст., — національного) інтересу”. Успіх такої політики залежить від вміння правильно оцінити співвідношення сил, певна рівновага яких досягається в періодичних конфліктах. Концепція рівноваги сил мала послабити контроль однієї держави над іншою та ввести конфлікти в певні рамки, аби не зруйнувати остаточно міжнародний порядок. Тогочасні європейські династії забезпечували безпеку своїх держав за рахунок

постійної територіальної експансії. В ті часи саме *українське козацтво* поступово *ставало важливим елементом антитурецького альянсу європейських держав*⁴. Фактично козаки контролювали важливий нервовий вузол перетинання життєвих інтересів Західної Європи, Близької Порти та Московської держави.

Принципово новий етап в історії власне української дипломатії пов'язаний із національно-визвольною революцією, що розпочалася взимку 1648 р. козацьким повстанням на Запорозькій Січі й увінчалася появою на політичній мапі Європи нового державного утворення — Української держави. *Українські землі, які до того часу переважно були об'єктом міжнародної політики, стають її важливим суб'єктом.*

Нагальна потреба пошуку союзників у боротьбі проти Речі Посполитої та забезпечення гарантій існування нової держави генерували надзвичайно активну зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду. За умов запеклого протиборства тогочасних провідних держав та різних політичних сил у Східній та Південно-Східній Європі Б. Хмельницькому майже завжди вдавалося знаходити оптимальні рішення, укладаючи союзи з одними чи добиватися нейтралізації інших. Але тогочасна міжнародна ситуація в регіоні та в Європі загалом засвідчувала, що жодна з навколишніх держав, звичайно, не була зацікавлена в існуванні незалежної України⁵.

Загроза політичного порозуміння Речі Посполитої і Кримського ханства прискорила досягнення воєнно-політичного союзу 1654 р. із Московським царством. Тоді здавалося, що це був лише тактичний вибір. Але подальший хід історії перетворив його на стратегічний, цивілізаційний вибір. Фактично по Дніпру пройшов Рубікон, який відокремив Східну Україну від Західної. Незабаром політика Петра I та Катерини II позбавили східні українські землі залишків автономного статусу. Після трьох поділів Речі Посполитої більшість етнічних українських земель опинилась у складі Російської імперії. «Постійно воюючи та поширюючись на всі сторони, — як пише Г. Кіссінджер, — Росія вважала, що їй увесь час погрожують. Чим більшою ставала імперія, тим вразливішою вона себе почувала»⁶. Росія водночас була загрозою європейському балансу сил і його важливою складовою.

У середині XIX ст. Кримська війна підірвала засади європейської системи міжнародних відносин, яка сформувалася внаслідок поразки наполеонівської Франції у війні проти антифранцузької коаліції. Росія не змогла отримати Константинополь та Чорноморські протоки, водночас послаблення Священного союзу вивело Францію з дипломатичної ізоляції. Це значно прискорило формування сприятливих зовнішньополітичних умов для національного об'єднання Італії та утворення Німецької імперії.

Формування могутніх національних держав загострило конкурентну боротьбу за перерозподіл сфер впливу в світі, що врешті-решт привело людство до Першої світової війни. Вона стала проявом духовної та моральної кризи сучасної цивілізації, заклала алгоритм багатьох міждержавних протиріч, що потрясли людство впродовж минулого XX ст., прологом якого, по суті, й стала названа історична подія.

Перед Україною постало надзвичайно складне завдання об'єднання власних етнічних територій та здобуття державної незалежності. Вирішення цієї проблеми могло відбутись лише за умов радикальних змін усієї системи міжнародних відносин.

Минуле століття було чи не найтяжчим у багатомістовій історії України через цілий ряд обставин, насамперед зовнішнього характеру. Адже на іс-

торичну долю українського народу значний вплив завжди здійснювали зовнішні, міжнародні фактори.

Розпочала Україна ХХ ст. бездержавною, будучи поділеною між Російською імперією та Австро-Угорською монархією. Отже, становище й перспективи України на міжнародній арені виглядали справді невтішними. Навіть з фактом самого існування української нації погоджувалися лише окремі вчені. Більшість європейських державних діячів вважала український народ, використовуючи термін Гегеля, “неісторичним”. Ситуація й події на українських землях розглядалися як внутрішня справа Росії чи Австро-Угорщини. Петербург та Відень воліли розігрувати “українську карту” поміж собою, перетворивши українські землі на об’єкт експлуатації. Водночас бездержавність і роз’єднаність українських земель й загострення суперечностей між Російською імперією та Габсбурзькою монархією робили Україну важливим об’єктом дипломатичної гри провідних держав Європи.

З проголошенням Української Народної Республіки в Києві у 1917 р. і Західноукраїнської Народної Республіки у Львові в 1918 р. українське питання перетворюється на дедалі вагоміший фактор міжнародного життя. Це вимагало прискореного становлення зовнішньополітичної служби України. З першого дня існування Генерального секретаріату в його складі розпочало діяльність Генеральне секретарство з міжнаціональних справ, яке можна вважати предтечею першого українського зовнішньополітичного відомства в ХХ столітті.

22 грудня 1917 р. Голова Генерального секретаріату УНР, проголошеної Третім Універсалом Центральної Ради, В. Винниченко і Генеральний секретар з міжнаціональних справ О. Шульгін підписали “Законопроект про створення Генерального секретарства міжнародних справ”. Того ж дня він був схвалений на засіданні уряду УНР. Шануючи історичні традиції, 22 грудня 2000 р. українські дипломати вперше відсвяткували своє професійне свято.

Після проголошення незалежності УНР розпочалася робота над створенням мережі дипломатично-консульських установ та формуванням відповідної правової бази дипломатичної діяльності. Основна діяльність українських дипломатичних представництв і спеціальних делегацій УНР була спрямована на забезпечення широкого міжнародного визнання України та здобуття міжнародної підтримки в її державницьких прагненнях.

Важливою сторінкою в історії новітньої української дипломатії стала зовнішньополітична діяльність Західноукраїнської Народної Республіки. Зовнішньополітична діяльність ЗУНР спрямовувалась у двох головних напрямках — встановлення відносин із наддніпрянською Українською Народною Республікою та налагодження контактів з державами Антанти. Керуючись спільним прагненням до історичного об’єднання українських земель в соборній державі, 22 січня 1919 р. представники обох урядів проголосили Акт злуки УНР та ЗУНР.

Однак для переважної більшості європейських держав українські землі й політичні події, що відбувалися на них, становили лише тактичний інтерес і розглядалися як знаряддя власної національної політики. Практично всі великі й сусідні держави — Росія, Австро-Угорщина, Німеччина, Польща, Румунія, країни переможної Антанти — хоча й визнали, наприклад, уряд УНР, встановили з нею дипломатичні зв’язки (таких країн було близько 30), але проводили в цей час щодо України ворожу її державницьким інтересам політику. Не знайшлося, наприклад, окремого місця “українському питанню” у програмних заявах президента США В. Вільсона, зокрема в його відомих “14 пунктах” від 8 січня 1918 р., щодо національного

самовизначення пригноблених народів Європи після Першої світової війни⁷.

Про це свідчать також і негативні для українського народу наслідки перших у ХХ ст. міжнародних актів, учасницею яких виступала УНР, — Брестської мирної угоди з Центральними державами (лютий 1918 р.) і Варшавського договору з Польщею (квітень 1920 р.), а також післявоєнна доля українських земель, яку визначали великі держави на Паризькій мирній конференції у 1919—1920 рр. Врешті-решт територіальні питання були вирішені не на користь України. Адже і там, незважаючи на зусилля молодой української дипломатії, ніхто з союзників навіть не допускав можливості створення незалежної Української держави. Виходячи з геополітичних реалій тогочасної системи міжнародних відносин, українські землі знову були поділені, на цей раз між чотирма державами — Радянською Росією, Польщею, Чехословаччиною та Румунією.

Таким чином, спроба першого у ХХ ст. реального прориву на міжнародну арену закінчилася для України невдачею. Історичний досвід засвідчив істотний стратегічний прорахунок країн західної демократії, які не бажали помічати Україну та її інтереси.

Водночас з державотворчими процесами, що здійснювали уряди УНР, Гетьманату та ЗУНР, відбувалося формування державних структур радянської України, яка була проголошена в грудні 1917 р. у Харкові. Народне секретарство міжнаціональних справ налагоджувало взаємодію з московським Раднаркомом, насамперед у військових діях та веденні іноземних справ. Зі створенням у січні 1919 р. Раднаркому УСРР його очолює Х. Раківський, який водночас обіймає посаду наркома закордонних справ. За час своєї діяльності уряд УСРР розгорнув мережу власних дипломатичних представництв. Були встановлені дипломатичні відносини з 15 державами, укладено понад 80 договорів і угод. Але й цей український прорив в міжнародних відносинах був короткотривалим явищем.

Ситуація змінилася після утворення в грудні 1922 р. Радянського Союзу. Усі зовнішньополітичні і торговельно-економічні зв'язки України перейшли до сфери компетенції союзного центру, що позбавило УСРР права на самостійну зовнішньополітичну діяльність.

Наприкінці Другої світової війни відбувся новий, вже третій у ХХ ст. і найбільш значний за своїми наслідками прорив України на міжнародну арену. Як і все в СРСР, він відбувся насамперед у формі командно-адміністративного декретування. 1 лютого 1944 р. сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон “Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат”. Цей крок здійснювався з метою врівноваження квоти голосів у створюваній Організації Об'єднаних Націй.

5 лютого 1944 р. було ухвалено постанову політбюро ЦК КП(б)У та указ Президії Верховної Ради УРСР про утворення українського НКЗС⁸. Цим актом після двадцятип'ятирічної перерви, по суті, поновлювалися права союзних республік у сфері зовнішньополітичної діяльності. Хоча вихід України на міжнародну арену відбувся вольовим порядком і мав на меті насамперед утилітарні цілі — посилити вплив СРСР у міжнародних справах, — цей процес, безумовно, спирався на історичні традиції українського народу, а також, як справедливо наголошує український історик М.В. Коваль, на об'єктивно зумовлену базу, що сформувалася у переломний воєнний період.

У першу чергу треба наголосити на важливості впливу українського воєнно-стратегічного фактора на перебіг подій Другої світової війни. Вар-

то нагадати, що українці були втягнуті у війну ще на початку 1939 р. 15 березня цього року, коли Сойм Карпатської України проголосив державну незалежність, війська Угорщини перейшли кордон новоутвореної української держави. Закарпатські українці, на допомогу яким поспішили бійці ОУН з Галичини, створили військове формування — Карпатську Січ і встали у нерівний бій з агресором. Чимало дослідників вважають цей короткочасний збройний опір, який тривав декілька днів і уніс життя понад 1 тис. українських патріотів, взагалі спробою першого (після подій громадянської війни в Іспанії) збройного опору фашистському агресору в Європі.

У вересні 1939 р., під час нападу Німеччини на Польщу, сотні тисяч українців у складі польських збройних сил брали участь у кровопролитних боях із загарбниками. Чимало українців, яким удалося втекти з німецьких концтаборів, стали бійцями Рухів Опору в багатьох європейських країнах.

Протягом 40 місяців — з початку Великої Вітчизняної війни і до завершення визволення — територія УРСР була найважливішим театром воєнних дій в Європі. Тут відбулися вирішальні за своїми наслідками бої: 29 з 76 стратегічних й фронтових оборонних та наступальних операцій Другої світової війни. Український напрям та його продовження — південноросійський — постійно були центральними на радянсько-німецькому фронті й взагалі на всьому європейському театрі військових дій. Тут зосереджувалося від 57 % до понад 76 % загальної кількості дивізій противника, причому саме тут були розгромлені 606 з них, тоді як на інших фронтах зазнали поразки 176 дивізій ворога. Бої регулярних військ на українському театрі воєнних дій (за новітніми даними, кількість українців, які брали участь у війні в складі збройних сил СРСР, становила не менше 7 млн чоловік) поєднувалися зі збройною підпільно-партизанською боротьбою як радянського (від 70 до 200 тис. партизанів), так і суто національного характеру (від 100 до 300 тис. бійців УПА в Західній Україні).

Ні Сталін, ні Гітлер не мислили без України остаточного успіху в війні. Це, зокрема, й зумовило вкрай безкомпромісний, запеклий характер бойових дій на території республіки, внаслідок чого Україна особливо постраждала, втративши кожного п'ятого свого мешканця та значну частину свого економічного потенціалу. Однак навіть за цих трагічних умов вона залишалася помітною величиною європейського масштабу.

Повага та симпатії до України з боку світової громадськості посилювалися й набули характеру масового співчуття, коли стало відомо про величезні масштаби руйнувань і збитків, завданих Україні, котрі приголомшили навіть тих європейців, країни яких теж зазнали збройного нападу й ворожої окупації. Нашу батьківщину по праву зарахували до тих держав, що надзвичайно постраждали в роки Другої світової війни, яка стала найбільш масштабною трагедією в історії українського народу.

Таким чином, насамперед через сукупність вагомих об'єктивних факторів — воєнно-стратегічного, геополітичного, економічного, демографічного, історико-культурного та духовного — Україна в роки війни стала настільки помітним чинником антигітлерівської коаліції, що завдяки цьому отримала цілком законне право бути серед 46 країн — засновниць Організації Об'єднаних Націй. Звичайно, порушуючи на цих законних фактичних та правових підставах питання про членство Української РСР в ООН, сталінське керівництво мало на меті аж ніяк не інтереси власне України, а в першу чергу посилення міжнародного впливу Радянського Союзу. Це ж саме стосується й питання кордонів. Відстоюючи визнання лідерами країн антигітлерівської коаліції нових західних кордонів СРСР, Сталін вирішував питання не української соборності, а російських імперських інтересів.

Розв'язуючи власні геополітичні проблеми, супердержава, у складі якої перебувала Україна, опосередковано грала на користь українських національних інтересів. Треба визнати, що дві кардинальні складові українського питання — здобуття державної незалежності та об'єднання етнічних українських земель — були принципово та реально розв'язані в складі СРСР і саме за наслідками Другої світової війни. Зокрема, рішення Ялтинської конференції лідерів трьох великих держав (лютий 1945 р.) стосовно України, а саме щодо західних кордонів СРСР (що стало фактом легітимності входження до складу України західноукраїнських земель) і щодо конституювання України як члена майбутньої міжнародної організації, — одні з небагатьох, які успішно реалізувалися на користь українського народу та світової співдружності. Як держава-засновниця ООН Україна брала участь у розробці Статуту цієї організації, формуванні її структури, органів та установ.

Рішення Ялтинської конференції лідерів держав антигітлерівської коаліції заклали основи післявоєнного світового устрою, водночас вони були важливим моментом у поступовому надбанні Україною історично вистражданої державності та певних рис суб'єкта міжнародного права.

Отже, впродовж ХХ ст. Україна в запеклій боротьбі намагалася вибороти собі державну незалежність і самостійне місце серед європейських держав під час національної революції 1917—1920 рр., пережила три голодомори, була ареною найзапекліших битв Другої світової війни, після якої увійшла до історії як одна з держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй. Тим самим вона отримала вагомий потенціал для перетворення з об'єкта міжнародних відносин на суб'єкт світової дипломатії. Міжнародна діяльність України в період 1945—1990 рр. була здебільшого зорієнтована на участь в роботі ООН та інших міжнародних організаціях. Це давало можливість інформувати світову громадськість про життя країни, брати участь в обговоренні світових та регіональних міжнародних проблем, вносити свої пропозиції. Звичайно, працівники української зовнішньополітичної служби як невід'ємна частина радянської дипломатії були позбавлені можливості реалізовувати самостійну міжнародну політику. Але, виховані на кращих традиціях світової дипломатії, українські зовнішньополітичні працівники досить часто проявляли ініціативу, зокрема під час роботи делегації УРСР як непостійного члена Ради Безпеки ООН в 1948—1949 рр. В 70-ті рр. українські дипломати в ООН ініціювали обговорення низки питань щодо країн, які стали на шлях самостійного розвитку.

Українська РСР була однією з основ фундаменту СРСР. Тому в умовах глобального протистояння часів холодної війни, особливо в її ідеологічних та геополітичних аспектах, так зване українське питання іманентно було присутнє постійно. Але загострення воно набувало у вирішальні періоди конфронтації СРСР та США. Стратегія холодної війни, як відомо, передбачала непримиренне системне протистояння комуністичного колективізму і західного індивідуалізму, командної і ринкової економіки, однопартійного тоталітаризму і багатопартійної демократії. І, як не парадоксально, фактично до 1980-х рр., незважаючи на досить активну лобістську діяльність національно-патріотичних кіл української діаспори в США, Радянський Союз найчастіше розглядався Вашингтоном як єдине ціле, а не як конгломерат різних народів, кожний із яких мав власну національну історію.

До приходу в Білий дім адміністрації Д. Ейзенхауера політика США в українському питанні ґрунтувалася на принципах, закладених в документі “Цілі Сполучених Штатів стосовно Росії”, розробленому Державним де-

партаментом для Ради національної безпеки в серпні 1948 р. У ньому констатувалося, що США не зацікавлені в підштовхуванні українського сепаратизму, оскільки це могло б зіпсувати відносини з Росією, яка обов'язково не визнає незалежність України. До того ж, відзначалося далі, “український народ навряд чи здатний взяти на себе відповідальність за проблеми незалежності перед фактом великої російської протидії”. Проте, якщо український народ на ділі продемонструє помилковість таких суджень, він підтвердить “моральне право України на самостійний статус”. Отже, не бажаючи створювати додаткові проблеми у відносинах з Москвою і балансуючи між політикою ізоляціонізму та інтервенціонізму, Вашингтон ставив українське питання скоріше в ідеологічному, ніж у практично політичному аспекті й розглядав його в контексті російської, або радянської, політики, не поспішаючи з форсуванням його. Єдиним практичним кроком був дозвіл держдепартаменту США на організацію передач “Голосу Америки” українською мовою 1949 року⁹.

Такий самий підхід був характерний і для адміністрації Д. Ейзенхауера, початок президентства котрого майже збігся із смертю Сталіна та придушення збройної боротьби ОУН-УПА в Західній Україні. Взявши на озброєння доктрину визволення, яку пропагував держсекретар Дж. Даллес, США фактично лише використовували українських борців за незалежність в ідеологічній війні проти СРСР, не подаючи їм вагомої політичної та матеріальної допомоги.

В умовах радянського контролю над Східною Європою, жорсткого протистояння з німецького питання, кровопролитної корейської війни (1950—1953 рр.) офіційний Вашингтон не бажав утягуватися у можливий військовий конфлікт проти СРСР заради локального за тих геостратегічних умов українського питання.

Народні повстання в Угорщині та Польщі 1956 р. і демократична весна, придушена в Чехословаччині 1968 р., як свідчать нові дослідження українських істориків на основі раніше закритих архівних матеріалів, істотно вплинули на розвиток дисидентського руху в УРСР. Їх “згубний” вплив на українців, зокрема мешканців Західної України, викликав особливу тривогу серед партійно-державного керівництва СРСР.

Українське питання актуалізувалося в роки заключного етапу протистояння часів холодної війни. Воно було важливою складовою курсу США, спрямованого на забезпечення мирної внутрішньої еволюції СРСР та всього радянського блоку. З часом багаторічні зусилля в цьому напрямку призвели до того, що проблема пригнобленої України переросла рамки суто психологічної війни проти СРСР. 1979 р. в результаті дипломатичного втручання США був звільнений український історик Валентин Мороз та троє інших дисидентів в обмін на лідера чилійських комуністів Луїса Корвалана. Адміністрація Р. Рейгана поставила національне питання в центр свого курсу щодо Москви. Радянські дисиденти, борці за розпад СРСР стали совістю вільного світу. Так, після смерті відомого українського дисидента Валерія Марченка сам президент Рейган із жалем та обуренням сповістив світ про його загибель.

Українське питання по-новому актуалізувалося за часів перебудови в СРСР. У другій половині 80-х рр., наприклад, в США діяла спеціальна комісія на чолі з конгресменом Д. Майком і відомим дослідником історії України Д. Мейсом, що ініціювала слухання в Конгресі питання про штучно спровокований радянською владою голодомор в Україні 1932—1933 рр., який був справжнім актом етногеноциду проти українського народу. Особливого загострення ідеологічні баталії дістали після аварії на Чорнобильській АЕС 1986 р. “Завдяки” цій трагічній події про Україну

знову заговорили в світі як про суб'єкт, який формально не є органічною частиною Росії (див.: Барановська Н.П. Україна—Чорнобиль—світ. — К., 1999).

“Оксамитові революції” в країнах Центральної та Східної Європи радикально змінили геополітичну ситуацію навколо України. Проте, виходячи з ідей “регулювання” незворотного в умовах глибокої системної суспільної кризи процесу розпаду СРСР, президент США Дж. Буш-старший до останнього моменту намагався допомогти М. Горбачову зберегти “оновлений Союз”.

Новий історичний етап у розвитку вітчизняної зовнішньої політики розпочався з 16 липня 1990 р., коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. В названому важливому документі зазначалося, що Україна “як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій”¹⁰.

Але справжнє повернення незалежної України до світової спільноти сталося трошки згодом. Спочатку потрібно було створити сприятливі передумови для об'єктивного прийняття нової держави на політичній мапі Старого континенту, адже до остаточного колапсу колись могутнього СРСР жодна держава, споглядаючи за розгортанням балканської трагедії, не поспішала з радикальним кроком — визнанням факту незалежності колишніх радянських республік.

Виступаючи 2 серпня 1991 р. в Києві, президент США Дж. Буш відмовляв українців від ідеї націоналізму, з якою асоціювалась спроба здобути незалежність від Москви. Про суспільні настрої в Києві на той час свідчив один із плакатів: “Якщо бути частиною імперії так гарно, чому США вийшли з складу однієї з них?”. Але навіть після проголошення 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України, в жовтні 1991 р. Буш відверто заявляв, що побоюється суверенізації радянських республік, оскільки розпад СРСР призведе до непотрібних Америці хаосу і дестабілізації становища в Європі. Значущим фактором, що визначив досить швидке визнання України після референдуму 1 грудня 1991 р., стала важливість голосів 750 тис. американців українського походження на президентських виборах у листопаді 1992 р.

Прологом третього тисячоліття стали події 90-х рр. XX ст., пов'язані з народженням нових незалежних держав, у тому числі однієї з найбільших в Європі — України. Четвертий протягом минулого століття прорив нашої держави до незалежності відбувся за умов виникнення нового світового порядку.

В історії міжнародних відносин одним із структурних елементів наукового аналізу є поняття системи міжнародних відносин, яка зазвичай формується внаслідок певних епохальних історичних подій, що змінюють дипломатичний ландшафт, формують нові “правила гри”, які залежать від певних обставин, співвідношення сил на міжнародній арені.

В хронологічних рамках XX ст. можна виокремити Версальсько-Вашингтонську систему міжнародних відносин, яка стала наслідком політики країн-переможниць у Першій світовій війні та врешті-решт через гострі геостратегічні протиріччя привела світ до Другої світової війни. Ялтинська система міжнародних відносин була сформована країнами антигітлерівської коаліції за результатами війни, вона характеризувалася біполярним протистоянням СРСР та США, Організації Варшавського договору та Північноатлантичного альянсу, Ради Економічної Взаємодопомоги та Європейського Економічного Співтовариства за часів фактично

“третьої світової”, або холодної, війни. Загалом можна вважати, що ця “модерна” система міжнародних відносин проіснувала до кінця 80-х рр. XX століття.

Ідея “модерну” ґрунтувалася на формаційному баченні всесвітньої історії як втілення прогресивного процесу розвитку. Він був покликаний створити історичні передумови для універсалізації долі людства. Розпад СРСР в 1991 р. можна вважати символічним Рубіконом між модерною та умовно названою “постмодерною” системами міжнародних відносин.

Завершення холодної війни в її традиційних формах, звичайно, стимулювало інтенсивну геостратегічну реструктуралізацію на глобальному та регіональному рівнях. Цей процес фактично було започатковано операцією “Буря в пустелі” під час війни (серпень 1990 — лютий 1991 р.) в Перській затоці та зафіксовано косовською операцією НАТО (березень—червень 1999 р.). Реально залишилась єдина супердержава — США ¹¹.

Припинення існування соціалістичного табору створило умови для виникнення єдиного світового ринку, не обмеженого ідеологічними бар’єрами між державами різної соціально-політичної орієнтації, об’єднаного ідеями конкуренції та сучасними інформаційними технологіями. Організаційним втіленням цієї тенденції стала Всесвітня торговельна організація (ВТО) ¹².

Зростає взаємозалежність країн та народів, посилюється роль зовнішніх чинників у внутрішньому національному розвитку, поступово формується глобальний економічний, інформаційний, науково-технічний простір.

Із зникненням так званого “другого світу”, тобто соціалістичних держав, “перший світ” — розвинуті країни Заходу — об’єктивно не зацікавлений, аби йому протистояли країни колишнього “третього світу”, що визволили від колоніалізму та встали на шлях самостійного розвитку. Постмодерністська стратегія Заходу полягає в нейтралізації самої загрози виклику. Незважаючи на високу конкурентоспроможність західної промисловості, їй “дозволяється” користуватися протекціоністськими засобами захисту своєї економіки, аналогічні дії країн, що розвиваються, засуджуються. Україна досить часто впродовж останнього десятиріччя ставала жертвою різноманітних “антидемпінгових розслідувань”. Майже повсякденною стає цинічна практика подвійних стандартів на міжнародній арені.

Нову систему міжнародних відносин фактично закріпили ядерні випробування, проведені в травні 1998 р. Індією і Пакистаном, та складні суперечливі дискусії щодо реформування Ради Безпеки ООН. Об’єктивно формується багатополосний світ, провідними потугами якого можуть бути ядерні держави, адже ексклюзивний клуб їх поступово розширюється. Ядерна зброя стає політичною зброєю недопущення ядерної війни ¹³.

Водночас процес гіпотетичного виникнення багатополосної системи міжнародних відносин може затягнутись на декілька десятиріч, якщо, звичайно, “незапланований” розпад таких держав-цивілізацій, як Російська Федерація (котра оточена регіонами, що розвиваються динамічніше, ніж вона сама, тому російський простір може бути розірваний між потужнішими полюсами багатополярного світу), Китайська Народна Республіка, Індія в черговий раз не перетворить процес формування постмодерної системи міжнародних відносин на непередбачуваний хаос.

Поки що характеристики параметрів “перехідного етапу” визначаються посиленням тенденції розмивання класичної внутрішньої та зовнішньої політики, головні риси яких стають майже ідентичними. Проблемним стає виживання традиційних національних держав в умовах глобалізації. Концепція “гуманітарної інтервенції” нівелює принцип національного суверенітету, який з часів Великої французької революції кінця

XVIII ст. був фундаментом міжнародного права. Національна ідея стає передумовою забезпечення самовиживання. Важливе стратегічне завдання — пошук національними державами нової ідентичності.

Глобальна комп'ютерна мережа Інтернет реорганізує форми та суб'єктів міжнародних відносин. Хоча держави залишаються головними суб'єктами міжнародних відносин, посилюється роль наднаціональних інституцій, транснаціональних корпорацій, неурядових організацій. Водночас країни, які опинилися поза "віртуальним співтовариством", виключаються з поділу праці в народжуваній інформаційній цивілізації¹⁴.

Історична мета світу модерну, спрямована на створення глобального громадянського суспільства, суперечить прагматичній політиці, яка покликана гарантувати високий рівень життя для розвинених країн за рахунок населення інших країн¹⁵. Промовистий приклад такої політики — рішення адміністрації Дж. Буша-молодшого про відмову США від дотримання Кіотської угоди про обмеження емісії газів, які руйнують озоновий шар.

З того часу, як Захід відмовився від єдиної формаційної перспективи і тим самим протипоставив себе решті світу, приреченому бути експлуатованим об'єктом, замість того аби входити до єдиної планетарної постіндустріальної цивілізації, ключовою проблемою стає пошук загальнолюдської перспективи¹⁶. Дискредитація патріотизму, принципу єдиного громадянства відбувається значно швидше, ніж підключення народів до глобальної нормативної системи загальнолюдських цінностей. Глобальний світ поки що не готовий ефективно співробітничати заради вирішення світових та регіональних проблем. Сізіфовою працею виглядають намагання витворити більш справедливий світовий порядок.

Отже, Україна стала незалежною в умовах, коли світ радикально змінився. Це ставить нашу країну перед стратегічним викликом — ефективною адаптації до об'єктивно існуючих умов сучасної системи міжнародних відносин, яку ми вище стисло охарактеризували.

Основним завданням національної держави стає забезпечення конкурентної спроможності в жорстко прагматичних обставинах, адже процес глобалізації досить відчутно обмежує свободу маневру керівних кіл новоутворених держав пострадянського простору¹⁷.

Вже стали тривіальними роздуми про вигідне геополітичне становище України, територія якої розташована між Заходом та Сходом, між багатою Північчю та бідним Півднем. Отже, геостратегія стимулює реалізацію принципу багатовекторності у зовнішній політиці України. Інша справа, яким конкретним змістом в процесі міжнародної діяльності наповнюється це поняття. Важливо не бути заручниками чужої геополітики, реалізуючи власну "проукраїнську" геополітику.

З часу проголошення Декларації про державний суверенітет (липень 1990 р.) Україна заявила про себе як нейтральну країну, що відмовляється від ядерної зброї. Тому проблема успадкованої ядерної потуги колишнього СРСР впродовж першої половини 90-х рр. залишалась особливо гострою. До вирішення цього питання Україна перебувала у фактичній дипломатичній ізоляції. В цих умовах відбувалася дискусія з проблем визначення певної пріоритетності в ієрархії національних інтересів.

Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. "Про основні напрямки зовнішньої політики України" визначила стратегічну спрямованість зовнішньополітичного курсу. Найважливішим критерієм оцінки зовнішньополітичної діяльності було визнано повне та ефективне забезпечення національних інтересів України.

До основної групи національних інтересів належать: стратегічні, пов'язані з забезпеченням національної безпеки та захистом політичних,

економічних інтересів, спрямованих на інтеграцію вітчизняної економіки до світового господарства, регіональні, субрегіональні, локальні, пов'язані із забезпеченням різноманітних внутрішніх потреб України.

Стаття 18 Конституції України 1996 р. наголошує, що “зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права”¹⁸. Принципові підходи до реалізації зовнішньополітичної діяльності України, сформовані у згаданій постанові Верховної Ради 1993 р., проходять випробування в реальних умовах міжнародних відносин. Зупинимось на критичному аналізі деяких з них:

співробітництво з усіма зацікавленими партнерами, уникнення залежності від окремих держав чи груп держав. Можна констатувати, що, на жаль, Україна досить часто опинялася в залежності від рішень насамперед провідної трійки стратегічних союзників — Росії, США, Європейського Союзу;

розбудова своїх двосторонніх та багатосторонніх відносин з іншими державами та міжнародними організаціями на основі принципів добровільності, взаємоповаги, рівноправності, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи. Цих норм міжнародного права Україні важко було дотримуватися насамперед у відносинах з Міжнародним валютним фондом;

засудження війни як знаряддя національної політики, незастосування сили та загрози силою при вирішенні будь-яких міжнародних спорів, вирішення їх виключно мирними засобами. Додержання принципу неподільності міжнародного миру та міжнародної безпеки. Зазначимо, що Україна послідовно дотримується цих принципів, бере активну участь у миротворчих операціях ООН від Балкан до Африки;

відсутність територіальних претензій до сусідніх держав та невизнання територіальних претензій до себе. Підкреслимо, що важливим здобутком десяти років зовнішньої політики незалежної України стало врегулювання прикордонних питань з сусідніми державами. Водночас ще потребує доопрацювання процес демаркації кордону, наприклад з Росією;

неухильне дотримання міжнародних стандартів прав людини, забезпечення прав національних меншин на своїй території та вжиття належних заходів щодо збереження самотності зарубіжних українців згідно з нормами міжнародного права. Треба визнати, що Україна, на щастя, уникала проблем з національними меншинами, водночас Рада Європи має претензії до дотримання прав людини;

пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права та сумлінне виконання всіх своїх міжнародних зобов'язань. Зазначимо, що Україна послідовно виконала свої зобов'язання в сфері роззброєння та контролю над озброєннями, але існують проблеми з дотриманням зобов'язань перед Радою Європи, які негативно впливають на імідж держави, та ще не вирішені питання з вступом до Всесвітньої торговельної організації, що не найкращим чином позначається на національній економіці;

опора в своїй зовнішній політиці на фундаментальні людські цінності та засудження подвійних стандартів у міжнародних відносинах. Постмодерна політика є досить цинічною справою, яка не підпадає під моральні критерії. Як казали ще за часів Римської імперії, що дозволено Юпітеру, заборонено бичу. Україна дуже часто була жертвою подвійних стандартів, особливо в антидемпінгових розслідуваннях щодо її продукції;

відсутність збройних сил інших держав на українській території та нерозміщення іноземних військ на території інших держав без їх ясно ви-

словленої згоди, крім випадків застосування міжнародних санкцій, відповідно до Статуту ООН. В рамках компромісу з Росією Україна була вимушена погодитись на двадцятирічну оренду військово-морських баз Севастополя;

здійснення непримусових санкційних заходів відповідно до норм міжнародного права тільки у випадках міжнародних порушень, які шкодять Україні. Санкції проти Югославії, Іраку, Лівії завдали відчутних збитків національним економічним інтересам, які так і не були компенсовані Україні;

використання Збройних сил тільки у разі агресії чи інших збройних зазіхань на українську територію, цілісність та недоторканність державних кордонів або при виконанні своїх міжнародних зобов'язань. На щастя, Україна використовує свої війська тільки в рамках мандатів міжнародних миротворчих операцій, що позитивно впливає на її імідж ¹⁹.

Спираючись на вищенаведені засади, Україна проводить досить активну, гнучку та збалансовану зовнішню політику, розвиваючи двосторонні міждержавні відносини, розширюючи участь в європейському інтеграційному процесі, взаємодіючи з державами СНД. Протягом 2000—2001 рр. Україна виконувала функції непостійного члена Ради Безпеки ООН, безпосередньо впливаючи на вирішення найважливіших проблем сучасності.

Основні загрози Україні в постмодерній системі міжнародних відносин походять від економічної неефективності, матеріальної бідності більшості громадян країни, низької конкурентної спроможності в галузі високих технологій, хіба що за винятком космічної промисловості. Наприклад, американська аналітична структура “Херітідж фаундейшн” та впливова газета бізнесових кіл “Уолл-стріт джорнел” щорічно на основі п'ятидесяти різних показників складають свого роду “хіт-парад” світових економік. У 2000 р., який формально став першим роком припинення економічної стагнації держави, Україна посіла за цим рейтингом лише 133 позицію ²⁰.

Не меншою загрозою для національної безпеки є напруження у відносинах Росії та Заходу. Дотримуватись нейтралітету за цих обставин надзвичайно важко, якщо можливо взагалі, поки інтереси Росії та провідних країн Заходу конфліктуватимуть з багатьох проблем. Це, зокрема, стосується майбутнього самої України. Якщо Захід декларує бажання бачити Україну вільною, демократичною, заможною, адже саме такою вона може бути незалежною від Росії, то остання бачить Україну в сфері своїх життєво важливих національних інтересів. Саме в пошуку перманентного балансу сил і буде полягати мистецтво української дипломатії.

Лише зовнішньополітичні успіхи неспроможні вивести Україну з кризи. Водночас в процесі прийняття внутрішньополітичних рішень необхідно враховувати їхні міжнародні аспекти, інакше ці рішення неможливо буде реалізувати або це приведе до непередбачених наслідків. Впродовж 90-х рр. Україна уклала та виконує понад дві тисячі міжнародно-правових документів.

Україна цивілізовано владнала всі проблеми зі своїми сусідами, гідно увійшла в європейське та світове співтовариство. Заради зміцнення миру і безпеки Україна добровільно відмовилася від одного з найпотужніших в світі ядерних арсеналів. Цей безприкладний акт, здійснений на самому світанку нашої державності, був реальним, а не декларованим доказом і виявом рішучості ставити над усе інтереси людства. Наступним кроком, продиктованим такою ж вищою відповідальністю, було закриття Чорнобильської АЕС, значення якого ще не до кінця належно оцінено світовим співтовариством.

Минає період радикальних зовнішньополітичних проривів, якими стало широке міжнародне визнання України, формування договірно-правової бази відносин із найважливішими партнерами. Настав час буденної предметної роботи, спрямованої на прагматичний захист національних інтересів нашої держави.

На новому історичному етапі багатовекторність української зовнішньої політики слід розуміти як розвиток і підтримку відносин із багатьма країнами, а не просто напрям руху держави в системі міжнародних координат. Наш вибір визначений — це європейська інтеграція України. На цьому тернистому шляху нашої державі ще треба подолати немало перешкод. Насамперед це стосується вміння захищати національні економічні інтереси, без чого неможлива ефективна участь у міжнародному поділі праці, та послідовно поліпшувати імідж України в світі проведенням реальних реформ і курсу на вдосконалення законодавства та демократизацію українського суспільства. “Необхідно визнати, — цілком відверто говорив у своєму виступі на конференції “Українська зовнішня політика і дипломатія: десять років незалежності” (Київ, квітень 2001 р.) міністр закордонних справ України А. Зленко, — що ми ще тільки маємо продемонструвати реальну послідовність зусиль і на європейському напрямі, і у втіленні демократичних цінностей усередині України, так само як і в просуванні економічних реформ. Тобто нам ще необхідно скласти іспит на незмінність наших загальнодержавних орієнтирів”²¹. Для України немає іншого вибору, як включатись у глобальні процеси, зберігаючи та зміцнюючи при цьому себе як державу, піклуючись про власну національну ідентичність. Від вирішення цього завдання залежить спроможність нашої країни адаптуватися до складного світу ХХІ ст., а значить, і доля кожного з громадян України.

Піднесенню міжнародного авторитету Української держави у світі на сьогоdnішньому складному етапі суспільного розвитку повинні сприяти не лише державні діячі, дипломати, підприємці, але також, і не в останню чергу, науковці — їм належить ширше висвітлювати її героїчне минуле, показувати її потенційні економічні можливості, духовні надбання світового значення та багаті історичні традиції міжнародного спілкування українського народу. У зв’язку з цим слід сказати про деякі перспективи історичних досліджень власне зовнішньої політики України.

Насамперед наголосимо на певних досягненнях на цьому поприщі. Створені праці українських дослідників, які, узагальнюючи матеріал, дають картину розвитку національної зовнішньої політики. Мова йде, зокрема, про фактологічно змістовні монографії Івченко О. Г., Овсія І. О. і Литвина В. М., підготовлений в Інституті історії України НАН України науковий збірник “Україна в європейських міжнародних відносинах”²². Оpubлікована низка книг, присвячених загальносистемним проблемам історії міжнародних відносин. У першу чергу — це доробок співробітників Інституту міжнародних відносин КНУ ім. Т. Шевченка та Дипломатичної академії МЗС України²³. На жаль, дуже мало видавалося протягом 90-х рр. збірників дипломатичних документів, різноманітної довідкової літератури²⁴.

За винятком українсько-російських, українсько-американських та українсько-канадських відносин, майже цілину становлять проблеми наукового аналізу двостороннього співробітництва України, навіть з провідними європейськими державами, хіба що знову-таки за винятком українсько-польських та українсько-німецьких відносин. Маловивченими залишаються проблеми транскордонного співробітництва України, роль української діаспори в світі та національних меншин в Україні у розвитку міжнародних стосунків нашої держави. Вітчизняним дипломатам поки що

не вистачає часу на написання мемуарної літератури. На жаль, цей цікавий сегмент історіографії не перевидається з відповідними науковими коментарями.

Враховуючи, що, як вже відзначалося, на історичну долю українського народу значний вплив справляли зовнішні, міжнародні фактори, доречно на новій методологічній й джерельній базі повернутися до проблематики історії міжнародних зв'язків України й українського народу, особливо часів його державності, наприклад до зовнішньої політики УРСР в період 1944—1990 рр. у контексті перебігу історії “холодної війни” тощо.

Отже, пріоритетними напрямками подальших наукових досліджень в цій сфері нам видаються такі: наукове опрацювання збірників документів із історії зовнішньої політики України від найдавніших часів, перевидання мемуарів найвідоміших українських дипломатів, розвиток досліджень двосторонніх відносин, підготовка праць з історії європейського напрямку зовнішньої політики України, видання хронік історії міжнародних відносин України, дослідження діяльності України в міжнародних організаціях, включно з ООН та низкою регіональних структур, розробка методики компаративних міждисциплінарних досліджень в галузі історії міжнародних відносин, дипломатії, міжнародного права, ґрунтовні історіографічні розвідки цього напрямку наукових досліджень.

Нарешті, фахівцям із всесвітньої історії та історії міжнародних відносин важливо об'єднати свої зусилля в написанні фундаментальної історії міжнародних відносин України.

¹ Макиавелли Н. Государь. — М., 1990. — С. 28.

² Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. — К., 1998.

³ Thomas Nipperday. Nachdenken über die deutsche Geschichte. — München, 1986. — S. 24.

⁴ Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). — Чернігів, 1999.

⁶ Кисинджер Г. Дипломатия. — М., 1997. — С. 123.

⁷ Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України. Витоки. Концепції. Практична еволюція. — К., 1998.

⁸ Гайдуків Л. Ф. Народний комісаріат закордонних справ УРСР: утворення та розгортання діяльності // Вісник Київського університету. Міжнародні відносини. — 1997. — Вип. 6. — С. 57.

⁹ Віднянський С. Українське питання в контексті “холодної війни” (1944—1991 рр.) // Розбудова держави. — 2000. — № 7—12. — С. 147.

¹⁰ Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. — К., 1998. — С. 40.

¹¹ Бжезинський З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. — М., 1999. — С. 61.

¹² Hans-Peter Martin, Harald Schumann. Die Globalisierungsfalle. Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand. — Hamburg, 1998. — S. 64.

¹³ Гречанинов В. Україна та її ядерні можливості. Ілюзії та реальність // Віче. — 1999. — № 12. — С. 93.

¹⁴ Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. — М., 1999. — С. 263.

¹⁵ Неклесса А. Реквием XX века // Мировая экономика и международные отношения. — 2000. — № 2. — С. 5.

¹⁶ Панарин А. С. Политология. — М., 1999. — С. 428.

¹⁷ Кремень В., Ткаченко В. Україна у контексті глобалізму. — К., 1998. — С. 17.

¹⁸ Конституція України. — К., 1996. — С. 8.

¹⁹ Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. — К., 1998. — С. 32—54.

²⁰ Голос України. — 2000. — 11 листопада.

²¹ Дзеркало тижня. — 2001. — 21 квітня.

²² І в ч е н к о О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1997; О в с і й І. О. Зовнішня політика України від давніх часів до 1944 р. — К., 1999; Л и т в и н В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). — К., 2001; Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник. — К., 1998.

²³ Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945—70-ті роки). — К., 1999.

²⁴ Міжнародні договори України. — Т. 1. (1986—1990). — К., 1997; Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. — К., 1998; Дипломатія сучасної України. — К., 1997; Дипломатичний корпус. Довідник МЗС України. — К., 1999; Р у д е н к о Г. М. Україна дипломатична. — К., 1999; С т р е л ь с ь к и й Г. В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917—1920 рр.) Біографічний довідник. — К., 2000; Україна і Європа (1990—2000 рр.). Ч.1. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Ч.2. Україна в міжнародних відносинах з країнами — членами Європейського Союзу. Анотована історична хроніка. — К., 2001.

До 800-річчя Данила Галицького

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

Роман і Романовичі в історії та поезії

Праправнук Володимира Мономаха, Роман Мстиславич (народився близько 1150 р., загинув 19 червня 1205 р.), з 1170 р. волинський, а з 1199 р. — галицько-волинський великий князь залишив колоритний і яскравий слід в історії Давньої Русі. Тридцять років просидів Роман на столі скромної Волинської землі, а на рубежі XII і XIII ст. зумів об'єднати її з Галицькою, створивши велике і сильне князівство. Він прагнув згуртувати Південну Русь і поставив Київ під свою владу. Роман проводив велику міжнародну політику, був у союзних відносинах з Малополянською та Угорщиною і загинув під час походу в Польщу, — як припускають деякі вчені, втрутившись у польсько-германські стосунки і прямуючи до Саксонії¹.

Засноване Романом Мстиславичем Галицько-Волинське князівство виявилось німецьким державним утворенням. За свого короткого князювання в Галичі він не встиг придушити тамтешню боярську опозицію, подолати політичну й соціальну окремішність Галицької та Волинської земель. За довгі роки князювання у Володимирі Роман зумів зібрати докупи Волинську землю, згуртувати навколо себе її феодальну верхівку, ймовірно, одружившись з волинською бояринею². Але Галицьке князівство за короткий час свого існування (початок 1140-х років — 1199 р.) так і не змогло зробитися централізованим, його князі залежали від великого боярства. Згадаймо сумну історію Ярослава Володимировича (1152—1187). Він досяг високого авторитету на Русі й у Європі, але бояри тримали князя в руках, втручалися в його особисте життя і навіть ув'язнили. Далі вони кинули на вогнище його кохану Анастасію, а князя примусили присягнутись у церкві, що по-справжньому (!) житиме з нелюбою дружиною Ольгою... Отож, Галицько-Волинське князівство просто розвалилося незабаром по тому, як Роман загинув у польському поході.

Після кончини Романа піднімають голови галицькі бояри. Вони виганяють з князівства його вдову Анну з чотирирічним Данилом³ і дворічним Васильком. Країна на сорок років (до 1245 р.) поринає у вир удільної роздробленості. Про це барвисто й емоційно оповідає Галицько-Волинський літопис.

Сам термін “Романовичі” належить авторові Початкової Галицької повісті (що відкриває Галицько-Волинський літопис) і вперше з’являється в ній у розповіді про події 1206 р. Тоді галицькі бояри повстали проти родини Романа і запросили маріонеткових князів-Ігоревичів з Чернігово-Сіверської землі. Вдова з малолітніми синами тікає з Галича до Володимира, але Ігоревичі вимагають від городян видати їм Романовичів. Старший Ігоревич Володимир, що вокняжився в Галичі, загрожує володимирцям: “Не имать остатися град вашъ, аще ми не выдасте Романовичю”⁴. А в 1213 р. вони виступають вже як активно діючі князі: малопольський князь Лешек Білий “хотя зла Романовичемъ и прия (забрав у них. — М. К.) Белз, и да Олександрови”⁵. Тоді старшому синові Романа Данилові виповнилося 12 років. На Русі у віці 12—13 років здійснювали обряд посадження юного князя на коня (“посаг”), після чого він вважався повнолітнім⁶. Із “Повчання” Володимира Мономаха відомо, що він “пути дея и ловы с 13 лет”⁷. Можна припустити, що по досягненні цього віку Данилом літописець розглядав його як дієздатного государя Волині й Галичини. Удова Романа Мстиславича Анна жодного разу не названа на ім’я в літописі, а виступає в ньому як “княгиня Романова” або просто “Романова”. Таким чином, потомство і дружина Романа об’єднані в нашій головній пам’ятці з історії Галицько-Волинської Русі ім’ям засновника династії Романовичів.

Збережена частина Галицько-Волинського літопису⁸ відкривається чудовим посмертним панегіриком (або уривком більш обширної похвали) Романові Мстиславичу, що є одним з кращих зразків давньоруської ораторської прози. Його зміст і високий пафос оспівують звитязну боротьбу князя проти хижих степовиків: “Устремилбоя бяше на поганья яко и лев...”. Переможні походи Романа Мстиславича до Половецького степу здобули гучну славу на Русі й за її межами. Ці походи справили величезне враження на сучасників і були оспівані в поетичній творчості. Тому вони мали бути дійсно масштабними. Із Суздальського літопису відомо, що Роман здійснив два великих і переможних походи у Половецький степ у 1202 і 1204 рр.⁹ Вивчення праці сучасника подій, візантійського історика Нікіти Хоніата дозволило мені встановити, що відбувся й третій, не відбитий у літописах, похід Романа проти половецьких ханів. Цей учений майже ніколи не називав точних дат подій. Тому, щоб визначити час походу руського князя, необхідно розглянути розповідь Хоніата про події попереднього року. У ній ідеться про боротьбу за владу між синами турецького султана Килич-Арслана II (1152—1188) у місті Іконії в Малій Азії. Запис Хоніата про це закінчується звісткою, що старший син султана Рукратін вигнав з Іконії молодшого Кайхосроя, і той утік спочатку до царя Малої Вірменії Леона II, а потім до імператора Олексія III Ангела в Константинополь¹⁰.

Перше правління Кайхосроя тривало з 1192 р. до 1196 р.¹¹ Тому можна вважати, що кампанія Романа Мстиславича проти половців відбулась у 1197 р. або 1198 р. (якщо покласти ще рік на блукання вигнанця). Як сповіщає Нікіта Хоніат, тоді половці в союзі з болгарами вдерлися до Візантії, спустошили частину її землі й, можливо, підступили б до стін Константинополя, якби на прохання грецького імператора Роман не напав раптово на кочовиків. Він блискавичним маршем пройшов крізь Половецьку землю, зайшов у тил ворогові і завдав йому нищівної поразки. Такі походи, сповіщає грецький історик, руський князь повторив кілька разів і зупинив набіги кочовиків на землі імперії, врятувавши її від жахливих нещастя¹².

Упевнений, що воєнні експедиції Романа Мстиславича проти половецьких ханів 1197 чи 1198, 1202, 1204 рр. і, можливо, ще й інші, прямо не відбиті в джерелах (згадаймо слова Нікіти Хоніата, що князь повторив їх

кілька разів), принесли йому гучну славу переможця кочовиків, що й спонукало автора вступної частини Галицько-Волинського літопису до створення поетичного панегірика князеві.

Витоки літописної похвали Романові, його обожнювання галицькими і волинськими книжниками беруть початок у давньоруській народній творчості. “Створенню пісень і переказів сприяла колоритна біографія цього князя, котрий сидів і на новгородському, і на київському столах, об’єднав владу над Волинню і Галичем, воював то з Ятвягами, то з Польщею, то громив половців, то рішуче розправлявся зі своєю дружиною, тещею і тестем, котрих він разом постриг у ченці, незважаючи на те, що його тесть — сам великий князь київський Рюрик Ростиславич”¹³. Б. О. Рибаків вважає, що панегірик Романові мав у основі, ймовірно, якусь “славу” — “хвалу” князеві, складену придворним поетом, подібно до “словутого певца Митуса”, що служив якийсь час його синові Данилові.

З усного твору почерпнутий і наступний текст панегірика: “Ревноваше бо деду своему Мономаху, погубившему поганья измаилтяны, рекомья половцы, изгнавшю Отрока во Обезы, за Железные врата. Сырчанови же оставшю у Дону, рыбою ожившю...”¹⁴. Фольклорний характер оповіді про славетну боротьбу Володимира Всеволодича Мономаха, прапрадіда Романа, проти наступу Половецького степу, що починається цими словами, давно вже відзначений ученими. Висловлене припущення, що панегірик Мономахові створений під впливом половецького епосу. А дехто вважав його навіть уривком з того епосу, бо він містить чимало рис для характеристики половецького побуту і звичаїв¹⁵.

Сама стилістична несхожість цієї похвали Мономахові з традиційними літописними текстами послужила основою припущення, що вона є втраченою частиною “Слова о полку Ігоревім”, на доказ чого наводилися вирази похвали “пил золотом шоломом Дон”, “пести половецкия”, гіперболізоване зображення Кончака (“иже снесе Сулу, пеш ходя, котел нося на плечу”) ¹⁶. Ця дотепна думка залишається гіпотетичною, хоча вплив галицької літературної традиції на “Слово” не раз відзначався дослідниками¹⁷.

Згідно з уявленнями літописця, що був під впливом візантійської вченої літератури, всі східні кочові й напівкочові народи походили від біблійного Авраама та його рабині Агарі. Тому половці іменуються в літописах “измаилтянами” та “агарянами”. У даному контексті “Обези” означають Грузію. Складніше встановити, яку місцевість мав на увазі літописець під “Железными вратами”. Від В. М. Татищева йде традиція вбачати у них Дербент: його “турки называют Темір Капі, тобто Залізні ворота”¹⁸. Однак така локалізація Залізних воріт виглядає вельми сумнівною, бо Дербент знаходиться в південно-східному Дагестані, біля самого Каспійського моря, — отож, виходило б, що “изгнать за Железные врата” означало б загнати хана Отрока в море! Тим часом грузинська пізньосередньовічна компілятивна хроніка Картліс-Цховреба дає можливість хоча б приблизно локалізувати їх. Її розповідь про переселення до Грузії за царя Давида (1089—1125) великої половецької орди дозволяє бачити в тих “вратах” один з проходів у західній частині Кавказького хребта¹⁹.

Згідно із свідченнями “Повісті временних літ”, Володимир Мономах здійснив п’ять великих походів до Половецького степу (1103, 1107, 1109, 1111, 1116 рр.)²⁰, чим на чверть століття усунув загрозу для Русі з боку ненаситних степовиків. Найімовірніше, грандіозна перемога руських над половцями, коли хана Отрока було загнано до Обезів, сталася 1111 р. На користь сказаного можна навести такі міркування. Похід Мономаха у 1111 р. був спрямований у Донецькі степи. Галицький книжник у продовженні панегірика Мономаху пише: “Тогда и Володимерь и Мономах пил

золотом шоломом Дон, и приемшу землю их всю, и загнавшу оканьныя агаряны...”²¹. І не просто на Дон, а, як свідчить руський сучасник, літописець Нестор, — “ко граду Шаруканю”²². Звичайно, половецькі міста називали за ім’ям хана, якому вони належали. У Картліс-Цховреба записано, що на чолі 40-тисячної орди половців, яка переселилася до Грузії в роки царювання Давида, стояв Атрак Шараганідзе, тобто Отрок, син Шаруканя. Тому можна вважати, що Отрок разом з іншими половецькими ханами протистояв Володимирі Мономаху в 1111 р. і, зазнавши поразки, вирішив покинути рідні степи й перебрався до Грузії, де став служити цареві Давиду.

“Повість временних літ” також особливо виділяє серед інших воєнних звершень Мономаха перемогу над половцями у 1111 р., закінчуючи розповідь про неї такими словами: “Възвратишася русьстии князи въсвои с славою великою, к своим людем; и ко всим странам далним, рекуще к Греком и Угром, и Ляхом, и Чехом, донде и до Рима проиде”²³. Такої все-світньої слави заслуговує, на думку відданих Романовичам галицьких і волинських книжників, засновник династії, славний переможець половців Роман Мстиславич.

Галицький і волинський літописці й далі підкреслюватимуть родовий зв’язок Романовичів з далеким знаменитим предком, засновником роду Мономашичів, від якого походили вони. Оповідуючи про події 1227 р., літописець твердить, що волинський князь Мстислав Німий “ужика (родич. — М. К.) сый Роману от племени Володимеря, прироком (прізвиськом. — М. К.) Мономаха... Бе бо велику любовь имеа к отцю его”²⁴ (Данила), тобто до Романа, не в останню чергу, мабуть, тому, що той належав до “племени Володимеря”. Через чверть століття по тому, в описі переможної війни Романовичів проти агресивних ятвязьких князів (які майже кожного року шарпали північно-західні рубежі Волині), книжник вигукує: “И многи крестьяны от пленения избависта, и песнь славну пояху има (Романовичам. — М. К.), ...и придоста со славою на землю свою, наследивши путь отца своего великаго князя Романа, иже бе изострился на поганья, яко лев, им же половци дети страшаху”²⁵. Бачимо тут відверте перегукування з панегіриком Романові й Мономаху на початку Галицько-Волинського літопису.

Сенсову й текстуальну подібність похвала Романові має з панегіриком Володимирі Всеволодичу у літературному творі 30-х або 40-х років XIII ст. “Слово о погибелі Руської землі”, де Мономах названо головним захисником Руської землі: “То все покорено было Богом крестияньскому языку поганьскыя страны великому князю Всеволоду (Велике Гніздо. — М. К.), отцю его Юрью, князю Кыевскому, деду его Володимеру Манамаху, котрым то половци дети своя страшаху в колыбели...”²⁶. Слова “песнь славну пояху има” у розповіді нашого літописця про перемогу Данила і Василька над ятвягами свідчать, на мій погляд, про славлення Романовичів у сучасній їм поезії, найімовірніше — дружинній. Так творилася історична і zarazом поетична пам’ять галицько-волинським князям у літописі та пам’ятках усної народної творчості.

Як мені здається, літописці підкреслюють походження Романовичів від Володимира Всеволодича Мономаха не лише заради утвердження древності їхнього роду і законності князювання в Галицько-Волинській Русі. Книжники вбачають їхню спадкоємність від цього великого князя київського у справі самовідданої боротьби проти ворогів Русі, половців і ятвягів. Адже захист рідної землі вважався в суспільстві найвищою добродією государя. Двома роками пізніше Данило Романович знову переміг ятвягів і “приде в землю свою со честью и славою, одолев врагом своим...”²⁷. Ті честь і слава й були втіленням високої репутації Романа і Романовичів,

мужніх переможців ворогів рідної землі, сприятливим ґрунтом для народження і розвитку історичної пам'яті про них у наступних поколіннях.

Бо своїми воїнськими подвигами Романовичі достойно продовжили полководницьку діяльність батька. Після гучної перемоги Данила над ятвягами, що поставила цей народ на межу винищення, літописець з гордістю за свого героя зауважує: “Яко дань платили суть ятвязи королеви Данилу, сынови великого князя Романа. По великом бо князе Романе никтоже не бе воевал на не (ятвагів. — М. К.) в Руских князих, развее сына его Данила”²⁸. Дійсно, у 1196 р., за повідомленням Київського літопису XII ст., “ходи Роман Мъстиславичь на ятвяги отомыщиваться: бяхуть бо воевали волость его, и тако Роман вниде в землю их; они же не могучи стати противу силе его, и бежаша в свои тверди...”²⁹. У цих коротких словах проступає образ того Романа, котрий кидався на половців, мов лев...

Ім'ям Романа, світлою пам'яттю про нього пронизаний увесь Галицько-Волинський літопис, від першої до останньої сторінки. Його образ піднесено-романтичний, тому й Романовичі діють вже на перших сторінках літопису у манері швидше героїчної пісні, ніж історичної хроніки, що викладає події в суворо хронологічному порядку і сухуватій манері. Це пояснюється самою специфікою нашого літопису, його структурою й ідейним спрямуванням.

Думаю, що Галицько-Волинський ізвод не є літописом у традиційному розумінні слова. У ньому немає хронологічної сітки (та, що є на берегах Іпатіївського списку, додана пізніше, мабуть, у XV ст., і є в абсолютній більшості випадків хибною), текст не розділено на порічні статті. Тому вважаю Галицько-Волинський літопис зібранням світських повістей, присвячених життєписам і подвигам Романа Мстиславича та його нащадків. Цей ізвод є відвертою апологією Романа і Романовичів, їхньої боротьби проти великого галицького боярства, що тягло Русь назад, у прірву роздробленості³⁰.

З найперших сторінок збереженої частини вимальовується протистояння антиподів: благородного і звияжного Романа, його вдови і синів — й зрадливого, пихатого і боягузливого галицького боярства, що всіма силами і не гребуючи жодними засобами, протистояло високій меті князя: створення великого та незалежного князівства, подолання ворогів, що зазіхали на багату Західну Русь, приборкання боярства і надання привілеїв людинності міст.

Вже перша поява малих Романовичів на сторінках літопису зображена вельми романтично. Галицькі бояри, яких “загнал великий князь Роман неверы ради”³¹ (вигнав з князівства через їхню зраду) запросили князувати синів героя “Слова о полку Ігоревім” Ігоря Святославича, зрадивши родині свого князя. Княгиня Анна із синами тікає до Володимира-Волинського, але й там їй неспокойно, бо Ігоревичі вимагають у громади міста видати їй Романовичів. Громада з обуренням відкидає вимогу Володимира Ігоревича. Однак двоє з володимирських бояр, “имеяху бо лєсть во сердце своемъ”, задумують зрадити княгиню. Тому наступного дня вона “на ночь бежаша в Ляхы. Данила же возмѣ дядька перед ся, изыде из града. Василка же Юрьи поп с кормилицею возмѣ, изыде дыроу градною: не ведяху бо камо бежаше, бе бо Роман убьен на Ляхох, а Лєстько мира не створил”³².

Галицький літописець надміру драматизував обставини втечі Романової княгині з дітьми з Володимира-Волинського — і без того вельми драматичні. Навряд чи в дійсності вона з дітьми потай і вночі вибиралася з міста. Швидше за все, княгиня Анна відкрито і з сумною урочистістю виїхала із стольного града свого чоловіка в супроводі вірних їй бояр та бойо-

вої дружини з розгорнутими стягами і піднятими хоругвами. Насправді зберігався союзний договір між Романом і польським князем Лешком, про що дізнаємося з продовження розповіді Галицько-Волинського літопису. Так почалася багаторічна одіссея блукання малих Романовичів чужими світами. Данила відвезли до Угорщини (в своєрідні заручники), а трирічний Василько з матір'ю знайшов притулок у польського князя в Кракові...

Ім'ям Романа, яскравою пам'яттю про нього буквально насичений Галицько-Волинський літопис від першої до останньої сторінки. Ось у 1209 р. жителі багатого волинського міста Берестя одержали в князі шестирічного сина Романа — Василька: “Приехала берестяне ко Лестькови³³ и просиша Романовой и детяте (княжити. — М. К.), беаста бо млада суши: и вдасть им, да владеетъ ими. Они же с великою радостью сretoша и (Василька. — М. К.), яко великаго Романа жива видяши”³⁴. А через вісім десятиліть, у 1288 р., у м. Володимирі-Волинському помер освічений і гуманний онук Романа, князь Володимир Василькович. “Наипаче же плакахуся по немъ, — пише літописець, — лепшии мужи Володимерьстии (верхівка городян. — М. К.), рекуче: “Добро бы ны, господине, с тобою умрети, створшему толикую свободу, якоже и дед твой Роман освободил бяше от всех обид...”³⁵. Дійсно, як впливає з джерел, Роман Мстиславич спирався у своїх централізаторських прагненнях, у боротьбі з галицьким боярством на жителів волинських і галицьких міст, надаючи їм (що слідує з наведеного тексту) різні пільги та захист від сваволі бояр.

Посилання на високий державний авторитет Романа, його успішну воєнну і дипломатичну діяльність не раз трапляються на сторінках Галицько-Волинського літопису. Розповідаючи про зустріч княгині Анни з угорським государем у 1211 р., літописець шанобливо зауважує: “Король же Андрей не забы любви своея первыя, иже имейше ко брату си великому князю Романови...”³⁶. Формула “любви своея первые” є вказівкою на мирну або союзну угоду, попередньо укладену поміж Романом і Андрієм. Оповідуючи про приниження Данила у ставці Батия в 1246 р., книжник з гіркотою й обуренням вигукує: “Его же отецъ бе царь в Руской земли, иже покори Половецкую землю и воева на иные страны все...”³⁷. У цих сумних словах відчувається гордість за Романа Мстиславича, славного переможця половців й “иных стран всех”.

Історична пам'ять нашого літопису сягає глибше часів Романа Мстиславича і навіть його предка — Володимира Мономаха. Книжники згадують і Володимира Святославича і навіть його мужнього батька. Після переможного походу Романовичів на Малополющу в 1229 р. вони “внидоста со славою в землю свою. Иный бо князь не входил бе в землю Лядскую толь глубоко проче Володимера Великаго, иже бе землю крестил”³⁸. Велич перемоги підкреслюється самим ім'ям попередника у ній Володимира Святославича і згадкою про те, що він охрестив Русь. Водночас книжник наголошує на походженні Романовичів від великого прашура.

Коли в перебігу невдалої в кінцевому рахунку боротьби за австрійську спадщину 1253 р. Данило Романович розорив околиці чеського міста Опави, то цей рядовий, по суті, епізод війни з чеським королевичем Оттокаром-Пшемислом всіляко вихваляється літописцем, котрий звертається до історичної пам'яті своїх сучасників: “..Не бе бо в земле Русцей первее, иже бе воевал землю Чешскую, ни Святослав хоробры, ни Володимер святей”. У продовженні цієї оповіді знову: “Не бе бо никоторый князь Руский воевал земле Чешское...”³⁹.

Автори і редактори Галицько-Волинського літопису постійно наголошують на мужності, хоробрості й гідності Романовичів, їхніх воєнних по-

двиглах. В опису нашим літописцем нещасливої для Русі битви з монголами на річці Калці 1223 р. Данило Романович висунутий на перший план (насправді юний тоді і скромний володар частини Волині належав, за словами того самого галицького літописця, до “молодших князів” і корився старшим). Він “мужъ крепок”, нещадно б’є і жене монгольських кіннотників, не відчуває ран на своєму тілі... Перефразуючи біблійний вираз, літописець захоплено виголошує: “Бе бо дерз и храбор, от главы и до ногу его не бе на немъ порока”⁴⁰.

У розповіді про події кінця 20-х років XIII ст., присвяченій зусиллям Романовичів об’єднати під своєю владою Волинь, галицький книжник піднесено пише: “Начнемъ же сказати бесчисленныя рати, и великия труды, и частыя войны, и многия крамоды, и частая востания, и многия мятежи, изъмлада бо не бы има (Романовичам. — М. К.) покоя”⁴¹. Це місце не пощастило пояснити жодному з моїх попередників. М. С. Грушевський називав його “абсурдною вставкою”, що перебиває розповідь про спадщину Мстислава Німого⁴². Думаю, що з цього тексту починалася Повість про збирання Данилом волинської отчини (текст мав відноситися до 1219 р., але через переставлення при редагуванні потрапив у пізнішу частину нашого літопису). Адже Волинська повість особливо насичена відомостями про “бесчисленныя рати, ... частыя войны... и многия мятежи”⁴³, і такий емоційний початок мав піднести й прославити юних Романовичів, які гідно продовжили справу батька.

Не раз і не два галицькі й волинські книжники пишуть про “славу”, яку проголошували Романовичам сучасники. На їхній погляд, інакше не можна було й ставитися до Романа та його славних нащадків. Тому із щирим обуренням літописець оповідає про те, як Данило Романович у 1241 р. придушив вогнище боярської опозиції у Перемишлі. Там був взятий у полон давньоруський співець, своєрідний трубадур, що оспівував, мабуть, боярські вольності й вихваляв спротив бояр князям: “Словутьного певца Митусу, древле за гордость не восхотевшу служити князю Данилу, раздраного акы связаного приведоша...”⁴⁴. Ця “гордість” Митуси (мабуть, зменшувальне ім’я від Дмитро) здалася книжникові особливо дивною, бо “слава” Романовичам цілком природно, на його думку, впливала з їхніх славних справ.

Літописець, мабуть, розумів, що постійно (і не завжди доречно) згадує засновника династії Романовичів, чим і пояснюється його ремарка: “Си же написахом о Романе, древле бо писати си, ныне же zde вписано бытъ в последняя...”⁴⁵. Однак книжник не дотримався слова. Адже написане відноситься до тексту, де викладаються події зими 1254—1255 рр. Справді ж остання згадка про Романа датується 1288 р. і міститься на заключних сторінках Галицько-Волинського літопису.

Таким чином, історична пам’ять про Романа і Романовичів, їхніх героїчних предків — Святослава, Володимира Святославича і Володимира Мономаха — живе на сторінках присвячених їм повістей, об’єднаних у твір, який ми називаємо Галицько-Волинським ізводом. Історична пам’ять є головною домінантою оповіді галицьких і волинських авторів. Варто взяти до уваги, що цей ізвод складений у кінці XIII, а то й на початку XIV ст., і що у його складачів і редакторів (і тих і інших було, певно, немало, якщо врахувати його складну мозаїчну структуру) було досить часу для внесення коректив і до його змісту, і до ідейної спрямованості. Адже в кінці XIII ст. на перше місце в клані Романовичів висунувся старший син Данила Лев, зрадливий, шалений і нерозважливий політик й полководець, що жодним чином не підтримував родову честь отця і діда і навряд чи зажив схвалення (тим більше — захоплення) серед сучасників.

Високим стилем вихваляння, гіперболізацією подвигів героя позначене звернення до Романа “Слова о полку Ігоревім”:

“А ты, буй Романе, и Мстиславе!
Храбрая мысль носит ваш ум на дело.
Высоко плаваеши на дело в буести,
Яко сокол на ветрех ширяся,
хотя птицю в буйстве одолети.
Суть бо у ваю железны паробци
Под шеломы латиньскими.
Теми тресну земля,
И многы страны —
Хинова,
Литва,
Ятвязи,
Деремела,
И половци сулицы своя повръгоша,
а главы своя подклониша
под тьи мечи харалужныи” 46.

Більшість літературознавців датує “Слово” 1187 р. У 80-х роках нашого століття Д. С. Лихачов схилявся до 1188 р. як найбільш імовірного року його створення. Тому князя на ім’я Мстислав, звичайно, шукали серед сучасників Романа Мстиславича, котрий княжив тоді у Володимирі-Волинському. Однак не виключена можливість того, що в наведеному фрагменті “Слова” йдеться про одного, а не про двох князів — про Романа Мстиславича. Останнім часом цю думку підтримав відомий дослідник давньоруської літератури Л. Мюллер: “Все ж таки варто обдумати, чи не був спочатку згаданий тут замість “Романа і Мстислава” “Роман Мстиславич”, тим більше, що ...(в ряді місць “Слова”. — М. К.) кожного разу звертаються лише до одного князя” 47. Така думка здається найбільш вірогідною, оскільки популярного в народі князя, славного переможця половців, ятвягів та інших народів на ім’я Мстислав у 80-х роках XII ст. просто не існувало.

Якщо виходити з того, що увесь текст “Слова о полку Ігоревім” був створений бл. 1188 р., то не може не викликати подиву образ Романа Мстиславича у цій героїчній пісні як грізного войовника проти кочовиків і ятвягів. У той час він був скромним волинським князем, що здійснив у 1188 р. невдалу спробу захопити Галич і був вибитий звідти союзником галицького князя Володимира Ярославича — угорським королем. У Київському літописі 80-х років XII ст. не відзначено жодного походу Романа проти половців чи ятвягів.

У кінці 50-х років нашого століття було вперше висловлено думку, що звернення “Слова” до Романа Мстиславича ніяк не можна датувати 1187 р. Свої знамениті походи проти половецьких ханів він здійснив, починаючи з кінця XII ст. 48 Відзначу, що Роман “зразка” 1185—1187 (чи 1188) рр. взагалі не досяг жодної із своїх гучних перемог — всі вони були ще попереду. Тому у мене немає сумнівів у тому, що до “Слова” було інтерпольовано або саме ім’я Романа, або, що більш імовірно, все звернення співця до Романа.

Вважаю, що у “Слові о полку Ігоревім” Роман постає у часи своєї найвищої могутності, коли, об’єднавши 1199 р. Галицьку і Волинську землі у велике й сильне князівство, він зробився рівним таким князям, як Всеволод Юрійович суздальський і Юрик Ростиславич київський. На мій погляд, звернення “Слова” до Романа могло народитися пізніше часу створення цієї пам’ятки (1187 р. або 1188 р.), після того як він здійснив свої знамениті походи проти половців, тобто після 1204 р. Ймовірно, “Слово” після створення і запису довгий час жило життям усної пам’ятки. Його проголошували на князівських учтах, а можливо, і на князівських

з'їздах. Десь пізніше, припустимо, в середині XIII ст., коли в народній уяві деталі й хронологія подій дещо стерлися, Роман, котрий залишився в історичній пам'яті наступних поколінь могутнім галицько-волинським князем, відважним переможцем половців, міг виступати сучасником Ігоря, що теж здійснив похід на половців, хай і невдалий. Образ Романа міг бути і докором, і уроком запальному новгород-сіверському князю.

Заслуговує на увагу та обставина, що у зверненні “Слова о полку Ігоревім” до Романа Мстиславича названо головних ворогів Галицько-Волинської Русі, проти яких він воював: половців і ятвягів. Литву давньоруські книжники, звичайно, плутали з ятвягами, а про загадкових “деремелу” і “хінову” годі й говорити. Думаю, що це звернення співця “Слова” до Романа відбиває народну пам'ять Південної Русі в цілому, а не лише Русі Галицько-Волинської. Про це ж свідчить, на мою думку, і цикл билин про князя Романа.

Ці билини дійшли до нашого часу з пізнішими нашаруваннями, так характерними для їхнього життя у XVII—XIX ст. Згадаймо, що в билинах Київського циклу богатирі Володимира “Красне Сонечко” б'ються не з печенігами, як мало бути в X ст., а з ... татарами! У жодній з присвячених князю Романові билин його не названо Мстиславичем, — а Митрієвичем або Васильовичем. У цих билинах не згадується земля, в якій жив і діяв князь Роман. Тому відомий фольклорист М. М. Сперанський думав, що принаймні частина билин може відноситися до Романа Михайловича Брянського⁴⁹. Проти подібного ототожнення виступив І. М. Жданов, вважаючи, що в цьому циклі билин ідеться про Романа Мстиславича⁵⁰. Дійсно, билини Романового циклу яскраво малюють образ грізного покорителя Литви, котрий жорстоко поведився з полоненими. В одній з них відбита розправа Романа над литовськими князями:

“Как наехала силушка Романова,
Большому брату глаза выкололи,
А меньшому брату ноги выломали”⁵¹.

Тут, як і в Галицько-Волинському та інших літописах, емоційно (хай і безжально) відбита переможна боротьба Романа Мстиславича з ятвязькими племенами, які частими набігами чинили багато зла північно-західним землям Галицько-Волинської Русі (про те, що руські книжники називали ятвягів “литвою”, вже згадувалося).

О. І. Рогов, який написав вартісну працю про польського хроніста другої половини XVI ст. Мацея Стрийковського та його “Хроніку”, вважає, що в оповіді про Романа, переможця і мучителя Литви, “швидше за все можна бачити народний переказ, обробку Стрийковським якогось литовського народного переказу про Романа Галицького”⁵². Мені здається більш імовірним, що Стрийковський знав одну з билин про Романа. Судячи з його розповіді, то був Роман, “государ київський”.

У “Хроніці” Стрийковського лісові люди, литовці і ятвяги, вдерлися на Русь і захопили багату здобич, з якої вони жили. Однак київський князь Роман догнав їх, розсіяв і відбив більшу частину здобичі. Спіймавши багато ятвягів і литовців, він забрав їх до Києва і змушував виконувати найважчі роботи, призначені для худоби. Частину полонених він наказав запрягти в плуги й орати цілину, а також звелів їм корчувати пні. Тоді якийсь литвин, що вмів говорити по-руськом, звернувся до князя: “Романе, Романе! Худим живеш, литвою ореш!”⁵³ О. І. Рогов слушно зауважив, що ці слова не можна віднести до київського князя Романа Ростиславича (1171—1176), оскільки жодних відомостей про його війни з ятвягами і литвою в джерелах немає⁵⁴.

Таким чином, історична пам'ять про Романа Мстиславича дожила принаймні до кінця XVI ст. і відбилась у мало впізаному вигляді у "Хроніці" М. Стрийковського, увібравши в себе дружинні перекази й пісні про галицько-волинського князя, якими буквально пронизаний Галицько-Волинський літопис.

- ¹ П а ш у т о В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 165.
- ² К о т л я р М. Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького // Археологія. — К., 1991. — № 2.
- ³ Роман Мстиславич загинув 1205 р., коли Данилові було чотири роки. Отже, княжич народився у 1201 р., і нині минає вісімсот років з часу його народження.
- ⁴ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 481.
- ⁵ Там же. — С. 487.
- ⁶ Л и х а ч е в Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. Подг. текста, пер., статьи и комм. Д. С. Лихачева. 2-е изд. — СПб., 1899. — С. 521.
- ⁷ Повесть временных лет. — С. 102.
- ⁸ Як відомо, текст, що відбиває перші п'ять років XIII ст., втрачений у всіх списках пам'ятки.
- ⁹ ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. 2-е изд. Л., 1927. — Стб. 418, 420.
- ¹⁰ N i s C h o n. De Alex. Is. Ang. Fr. III, 4. Ed. Bonn. — P. 688—691.
- ¹¹ Г о р д л е в с к и й В. Государство сельджукидов Малой Азии. — М.; Л., 1941. — С. 185—186.
- ¹² N i s C h o n. III, 5. Ed. Bonn. — P. 691—692.
- ¹³ Р ы б а к о в Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. — М., 1963. — С. 151.
- ¹⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 480.
- ¹⁵ П а р х о м е н к о В. А. Следы половецкого эпоса в летописях // Проблемы историчности. Сб. 3. — М.; Л., 1940. — С. 391—393.
- ¹⁶ М и л л е р В. С. Взгляд на "Слово о полку Игореве". — М., 1877. — С. 137—141.
- ¹⁷ О р л о в А. С. Слово о полку Игореве. — М., 1946. — С. 193—205.
- ¹⁸ Т а т и щ е в В. Н. История Российская. — М.; Л., 1963. — Т. 2. — С. 241, 311.
- ¹⁹ Д ж а н а ш в и л и М. Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. — Тифлис, 1897. — Вып. 22. — С. 35—36.
- ²⁰ Повесть временных лет. — С. 117—125, 129.
- ²¹ Летопись по Ипатскому списку. — С. 480.
- ²² Повесть временных лет. — С. 122.
- ²³ Там же. — С. 125.
- ²⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 497.
- ²⁵ Там же. — С. 540.
- ²⁶ Див.: О р л о в А. С. Владимир Мономах. — М.; Л., 1946. — С. 44.
- ²⁷ Летопись по Ипатскому списку. — С. 553.
- ²⁸ Там же. — С. 554.
- ²⁹ Там же. — С. 471.
- ³⁰ Докладніше див.: К о т л я р М. Ф. Галицько-Волинський літопис. — К., 1993.
- ³¹ Летопись по Ипатскому списку. — С. 480.
- ³² Там же. — С. 481.
- ³³ Польський князь тоді тримав Волинь у сфері свого впливу.
- ³⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 483—484.
- ³⁵ Там же. — С. 605.
- ³⁶ Там же. — С. 486.
- ³⁷ Там же. — С. 536.
- ³⁸ Там же. — С. 505.
- ³⁹ Там же. — С. 545, 548.
- ⁴⁰ Там же. — С. 497.
- ⁴¹ Там же. — С. 501.
- ⁴² Г р у ш е в с ь к и й М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1901. — Т. 41. — С. 22.

- ⁴³ Див.: Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис. — К., 1993. — С. 38—39.
- ⁴⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 528.
- ⁴⁵ Там же. — С. 554.
- ⁴⁶ Слово о полку Игореве. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950. — С. 23.
- ⁴⁷ Мюллер Л. Понять Россию: историко-культурные исследования. — М., 2000. — С. 209.
- ⁴⁸ Зауваження Д. М. Альшиця у кн.: Сборник ответов на вопросы по литературоведению. IV Международный съезд славистов. — М., 1958. — С. 39.
- ⁴⁹ Сперанский М. Князь Роман. Вступительный очерк // Былины. — М., 1916. — Т. 1. — С. 23.
- ⁵⁰ Жданов И. Песни о князе Ромane // Журнал Министерства народного просвещения. — 1890. — Май. — С. 47—54.
- ⁵¹ Былины. — М., 1916. — Т. 1. — С. 372.
- ⁵² Рогов А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. — М., 1966. — С. 99.
- ⁵³ S t r y j k o w s k i М. Kronika Polska, Litewska, Żmudska i wszyskiej Rusi. — Warszawa, 1846. — Т. I. — S. 202.
- ⁵⁴ Рогов А. И. Русско-польские культурные связи... — С. 99.

В. Д. БАРАН (Київ)

Княжий Галич в історії України

Княжий Галич — одне з найдавніших міст України. Виник як один з центрів прикарпатського племені хорватів. Своє значення економічного та культурного центру утримує при князях Ростиславичах, яким прикарпатські землі дісталися за рішенням Любецького з'їзду 1097 р.

У середині XII ст. при Володимирку Володаревичу Галич стає столицею Галицького князівства, а наприкінці 1199 р. — столицею Галицько-Волинської держави Романовичів. Напередодні монголо-татарського лихоліття її межі сягають Києва і Київської землі. Воевода Данила Галицького Дмитро знаходився в лавах оборонців Києва під час татарського штурму в грудні 1240 р.

Поступово Галицько-Волинське князівство стає спадкоємцем Києво-Руської держави й утримує її до середини XIV ст. Галич перебирає на себе роль наступника розореного татарами Києва.

Н. Полонська-Василенко справедливо відзначає, що Данило Галицький “почував себе наступником влади київських князів”, а Галицько-Волинська держава стала спадкоємницею Київської Русі, зайнявши “...почесне місце серед європейських держав”¹.

Саме в цьому полягає історичне значення Галича і Галицько-Волинських земель в історії української державності.

Перша писемна згадка про давній Галич належить нотарію угорського короля Бели. У ній зазначено, що у 898 р. галицький князь приймав угрів та їхнього вождя Алмоша, які дісталися Прикарпаття по дорозі в Панонію². Ця згадка підтверджена археологічними матеріалами. У 1937 р. на південній окраїні давнього Галича виявлено декілька поховань IX—X ст. угорських воїнів, а на його східній окраїні — скарб куфічних монет X ст. Цим століттям датуються археологічні матеріали, знайдені у підніжжі галицьких укріплень у с. Крилосі та деяких житлових об'єктах³. Отже, в IX—X ст. Галицьке городище на Крилоській горі над р. Луквою вже існувало⁴. В той час на верхньому Подністров'ї та у верхів'ях Західного Бугу

з'являється і ряд інших городищ аналогічних Крилоському: Стільське, Плісеське, Підгородівське, що були великими економічними й адміністративними центрами хорватського племінного об'єднання⁵.

Передісторія Галицької землі починається з глибокої давнини. На Верхньому Подністров'ї, зокрема в околицях Галича, виявлені палеолітичні стоянки, що існували 80—60 тисяч років тому. Після заселення первісною людиною верхів'їв Дністра життя тут ніколи не припинялося. В неолітичну епоху в найближчій окрузі майбутнього Галича жило населення культури лінійно-стрічкової кераміки, яке вперше на цій території почало користуватися глиняним посудом власного виробництва. В околицях Галича відкриті поселення високорозвинутої трипільської культури доби енеоліту, яка на берегах Дністра і Дніпра проіснувала близько 1500 років (IV — перша половина III тис. до н. е.) і залишила багату спадщину, зокрема, традиції землеробства, що збереглися до наших днів.

Не менш значимі пам'ятки й культури шнурової кераміки або бойових топорів III тис. до н. е., з якою дослідники пов'язують германо-балто-слов'янську племінну спільноту, що становила значну частину індоевропейського світу. Поселення в с. Комарові поруч з Галичем дало назву культурі бронзової доби (II тис. до н. е.), яка, що вповні можливо, вже належала праслов'янським племенам. У ранньозалізну добу тут існувало багато поселень, що входили в культуру фракійського гальштату. З давньослов'янським населенням зв'язані пам'ятки волино-подільської (II — початок III ст. н. е.) та черняхівської культур (III — перша половина V ст. н. е.), що відкриті й в околиці м. Галича⁶.

Відкриттям європейського значення є виявлення і дослідження на Верхньому й Середньому Дністрі пам'яток склавів, які в інтеграції з антами стали безпосередніми предками українського народу. Ці пам'ятки відносяться до V—VII ст. н. е. У ці хронологічні рамки потрапляє й опублікований Я. Пастернаком скарб кінця VI—VII ст., випадково знайдений на полях с. Крилоса у 1908 р. Нікому з археологів не вдалося встановити точного місця знахідки. Однак наявність в його складі коштовної позолоченої чаші, срібних і бронзових браслетів та інших цінних речей свідчить про те, що на території с. Крилоса у той період вже існувало поселення, а можливо, укріплене городище, яке започаткувало виникнення хорватського племінного центру, що у XII—XIII ст. став столицею Галицько-Волинського князівства. В усякому разі, таких багатих знахідок не виявлено археологами ні на жодному із слов'янських поселень V—VI ст. на Дністрі⁷.

Коли в майбутньому археологам вдасться встановити місцезнаходження скарбу і зв'язати його із сучасним йому поселенням чи городищем, то хронологічні рамки історії давнього міста Галича будуть розширені ще принаймні на 200—300 років. Тим більше, що усі найранніші поселення склавів кінця IV—V ст. знаходяться на Верхньому та Середньому Дністрі й у верхів'ях Пруту в межах майбутньої Галицької землі. Саме тут утверджується самоназва слов'ян, оскільки склавини (Sklavus) — це її латинізована форма, зафіксована у писемних джерелах. Одне із склавінських племен — дуліби-волиняни у VI—VII ст. н. е. утворюють одне з перших напівдержавних східнослов'янських об'єднань на чолі з князем Маджаком, відоме арабському автору X ст. Аль-Масуді.

Отже, утвердження самоназви слов'ян, їх вихід на історичну арену Європи, а також зародження перших паростків нашої державності беруть свій початок на майбутніх Галицько-Волинських землях.

Літописні згадки про Галич з'являються досить пізно, лише у 1140—1141 рр. Вони зв'язані з важливими подіями в історії Галицької землі. В

40-х роках XII ст. Володимирко Володаревич поступово поширив свою владу на Звенигородське, Теробовельське, Перемишльське князівства і тим самим завершив об'єднання Галицьких земель. У 1141 р. він переніс свою столицю із Звенигорода до Галича⁹. Під 1152 р. в Іпатіївському літописі описуються події, пов'язані з посольством київського князя Із'яслава, що прибуло в резиденцію Володимирка Володаревича та його раптовою смертю. Переговори, які вів посол Петро Бориславич з Володимирком, не мали успіху. Посол від'їхав до Києва по дорозі на Бовшів (де археологами у 1962—1963 рр. відкрито поселення X—XIII ст.). За ним спостерігав галицький князь з галереї, що поєднувала княжі палати і придворну церкву Спаса. Фундаменти цієї церкви відкриті у 1882 р. священником із с. Залукви Л. Лаврецьким на одному з галицьких городищ в урочищі Карпиця¹⁰. Подальші археологічні дослідження та літописні відомості дають підстави вважати, що саме на цьому городищі знаходився перший двір князів Ростиславичів. Звідси найкраще видно дорогу на Бовшів, тут підготовлено площу і розпочато будівництво Успенського собору на Крилоській горі.

В часи Володимирка Володаревича було написане Галицьке Євангеліє.

Особливою могутністю Галич і Галицька земля досягли за князювання сина Володимирка — князя Ярослава Осмомисла (1152—1187 рр.). Він переносить княжу резиденцію з городища в ур. Карпиця на Крилоську гору, що займає вигідне стратегічне положення з точки зору оборони міста. Вона розташована у межиріччі Лукви і Мозолевого Потоку й домінує над усіма галицькими висотами. Тут князь Осмомисл будує новий княжий палац і продовжує будівництво Успенського кафедрального собору, розпочате за життя його батька; проводить реконструкцію старих укріплень, закладених ще племінними князями в X ст., і будує нові.

Ярослав Осмомисл — видатний державний діяч, мудрий політик. Він не захоплюється воєнними подвигами, дбає про укріплення кордонів князівства і розширює свої впливи, підтримує внутрішню стабільність та розвиває ремесла і культуру. Землі його князівства простяглися від Карпат і гирла Дунаю на південному Сході до Сяну на Заході. “Був же він князь мудрий і красномовний..., поважний в усіх землях..., навів лад у землі своїй...”, — пише про нього літописець¹¹.

Із захопленням оцінює державну діяльність Осмомисла автор “Слова о полку Ігоревім”:

“Галицький Осмомисле Ярославе, високо сидиш ти на златокчаному столі, підпер гори Угорські своїми залізними полками, заступив королеві путь. Слава про тебе тече землями... Києву відчиняєш ворота...”^{11a}.

Особливо важливий етап в історії Галичини та її столичного міста Галича зв'язаний з іменем Романа Мстиславовича. Він наприкінці XII ст. об'єднав Галицькі та Волинські землі, куди на короткий період увійшла навіть Київщина. На жаль, його намірам реформувати всю політичну систему розділеної Київської держави не судилося здійснитися. Князь Роман Мстиславович, який був визначним політичним діячем свого часу, загинув у 1205 р. під час походу на Польщу.

Після його смерті настав складний період в історії Галицько-Волинської держави, коли не без вини галицького боярства угорські та польські феодали захопили край. Угри опинились у Галичі, а Лешко Краківський приєднав до своїх володінь Перемишльську волость разом з м. Перемишлем.

Повернути всі утрачені землі судилося його сину — князю, а потім королю Данилу Романовичу, прозваному Галицьким. Лише талант політичного діяча і незламна воля дали змогу Данилу оволодіти спадщиною свого

батька. Він у час його загибелі був малолітнім хлопчиком, який разом із своїм молодшим братом Васильком та матір'ю Анною поневірявся деякий час по чужих краях.

Перед монголо-татарською навалою фактично всі землі Галицько-Волинської держави, а також Київ опинилися під управлінням князя Данила. Заволодівши Києвом, Данило Галицький не переносить туди свою резиденцію, а садить у давній столиці Русі свого намісника боярина Дмитра. Цей політичний акт можна розглядати як фіксацію факту, що Київ уже давно втратив статус загальнодержавної столиці. Тепер правонаступником Києва стає Галич як столиця Галицько-Волинської держави.

Данило Галицький — визначний державний правитель проводить вмілу політику з татарськими ханами, підвищує рівень економічного та культурного розвитку своєї держави, авторитет столичного міста Галича. Тут при дворі писалися закони, укладалися державні документи. У Галичі написані перші рядки Галицько-Волинського літопису, у стольному місті творив книжник Тимофій, його оспівував співець Митуса. Данило Галицький закладає нові міста, зокрема Холм, куди наприкінці князювання переносить свою резиденцію, та Львів, який і сьогодні милує нас багатством та красою середньовічної архітектури.

Після монголо-татарського іґа Галицько-Волинське князівство майже півтора століття утримувало українську державність, яку збудували такі визначні його володарі, як Володимирко Володаревич, Ярослав Осмомисл, Роман Мстиславович та Данило Романович Галицький, 800-річчя від дня народження якого в цьому році відзначає Україна.

Зруйнований у 1241 р. монголо-татарами Галич поступово починає занепадати. Як згадувалося вище, Данило Галицький переносить столицю в Холм, згодом значення економічного й культурного центру набуває м. Львів.

З 1303 р., вірогідно за традицією, Галич стає місцем перебування єпископії, а згодом — Галицької Митрополії. На місці давньої Галицької пристані на Дністрі поступово виростає нове містечко, яке до сьогодні зберегло назву славної княжої столиці. На місці Митрополії і столичної кріпості залишилося невелике село з назвою Крилос.

Ще й досі ведеться дискусія щодо походження самої назви “Галич”. Існує ряд версій, більшість яких викладені у праці Я. Пастернака “Давній Галич”. Ми у світлі нових археологічних джерел схилиємося до концепції М. Грушевського, за якою місто отримало свою назву від імені його засновника, захороненого у Галичиній могилі.

Не менш дискусійним є питання, на якому з чотирьох городищ, розмішених на території міста-поліса, що розкинулося між Дністром та його притоками Лімницею і Луквою з Мозолевим потоком, знаходилися резиденції князів. Уже перший дослідник давнього Галича А. Петрушевич більше як сто років тому поставив і спробував відповісти на це питання. Оглянувши руїни його храмів, висунув припущення, що княжий Галич знаходився на Замковій горі сучасного Галича, а церкву Різдва Христового вважав кафедральним собором Пресвятої Богородиці¹².

Інші дослідник — І. Шараневич, а за ним М. Грушевський — припускали, що княжі двори знаходилися на городищах між річками Лімницею, Луквою та Дністром. Нині на основі археологічних досліджень можна вважати, що двір Володимирка Володаревича знаходився на городищі в урочищі Карпиця, де було відкрито церкву Спаса. Його син Ярослав Осмомисл переніс княжий дитинець на Крилоську гору. Це було встановлено Я. Пастернаком після дослідження фундаментів Успенського кафедрального собору¹³. Нині поряд з цим собором розпочалися розкопки дерев'я-

них фундаментів можливого княжого палацу, відкритих поруч з вимощеним каменем двором біля Успенської церкви. Ці відкриття, зроблені Б. Томенчуком, Ю. Лукомським та автором цієї публікації, одночасно спростовують концепцію про можливість існування княжого палацу в урочищі Золотого Току, висунуту Я. Пастернаком і підтримувану багатьма сучасними йому археологами та істориками. Жодній з галицьких археологічних експедицій не вдалося виявити там слідів монументальних споруд. Серед знахідок із Золотого Току переважають речі сакрального призначення, в тому числі єпископські печатки. Можливо, найближчі до істини ті археологи, які схилиються до думки, що тут існував монастир з дерев'яними будівлями, де ці речі вироблялися¹⁴.

Історична топографія давнього міста Галича дуже складна і вимагає хронологічно-просторового поділу. Сьогодні, у світлі багаторічних археологічних досліджень, можна не сумніватися лише в тому, що в періоди найвищого піднесення Галицько-Волинської держави за Ярослава Осмомисла та Данила Галицького княжі резиденції знаходилися на найкраще укріпленому та стратегічно вигідному городищі у теперішньому с. Крилосі. Резиденція Романа Мстиславовича знаходилася над Дністром, на городищі, поряд з церквою св. Пантелеймона.

Таким чином, три з чотирьох давньоруських городищ на території давнього Галича — “Карпиця” при Володимирку Володаревичу, “Шевченкове” при Романі Мстиславовичу та “Крилоська горка” при Ярославові Осмомислу, Данилові Галицькому й їх наступниках були місцем княжих резиденцій. Навколо них, а також четвертого городища на Замковій горі, де вже з XI ст. могла знаходитися садиба-замок одної з впливових старих хорватських княжих, а потім боярських династій формувалися великі землеробсько-ремісничі подоли з вічевими та торговими площами, церковними храмами, дерев'яно-земляними укріпленнями. Економічна міць та політичний вплив галицького боярства на державні процеси, засвідчені Літописом, підтверджують факти розміщення княжих дворів. Вони вказують, що перші немісцеві князі (з династії Ростиславовичів — Володимирко Володаревич у 1141 р. та Романовичів — Роман Мстиславович у 1199 р.) не наважувалися закладати свої резиденції на стратегічно найвигіднішому, а тому найпрестижнішому Крилоському городищі. Його займали лише їх наступники, після укріплення княжої влади.

Княжий Галич XII—XIII ст. — це велике середньовічне місто, що складається з декількох топографічно виділених районів, з могутніми багаторядними укріпленнями, десятками християнських білокам'яних храмів, розвинутими різновидними ремеслами, торгівлею; великий політичний, культурний, економічний, адміністративний центр південно-західної частини Русі-України. Сьогодні — це унікальна історико-археологічна пам'ятка всеукраїнського та світового значення. На відміну від інших українських міст, де культурний шар минулих століть у переважній більшості вже знищений або порушений сучасними будівлями, підземними комунікаціями та дорогами, княжий Галич ще зберігає скарби матеріальної культури.

Важливою невід'ємною частиною давнього Галича є багата церковна монументальна архітектура. В центрі — кафедральний собор Успення Пресвятої Богородиці, заснований Ярославом Осмомислом, а навколо нього та в численних пригородах близько трьох десятків церков, п'ятнадцять з яких установлено і досліджено. Церковна архітектура XII—XIII ст. окреслює територію цього великого міста. Фундаменти Успенського собору були відкриті Я. Пастернаком і досліджені у 1936—1939 рр. Їх пошуки були нелегкими. Лише десятий шурф був результативним. Але, натрапив-

ши на фундаменти та залишки підлоги, дослідник упевнився, що перед ним “останки найбільшої княжої будівлі Галицько-Волинської держави, яких довгі десятки літ шукали попередники”. Храм був відкритий повністю. Він, за даними Я. Пастернака, був лише на півтора метра коротшим і настільки ж вузким від Софіївського собору у Києві. Крім того, Успенський собор виявився триабсидним, а Софія Київська має п’ять абсид. У притворі храму був виявлений кам’яний саркофаг з останками князя Осмомисла, при якому завершилося його будівництво. В 1939 р. перед прибуттям у Галичину Червоної армії, Я. Пастернак заховав останки князя у крипті храму св. Юрія у Львові. Сьогодні стоїть питання, де вони мають бути перезахоронені.

Поруч із саркофагом Ярослава Осмомисла було відкрите поховання молодшої дівчини чи жінки в дерев’яній труні. На думку дослідника, це — княжна, дочка Осмомисла, про яку немає ніякої писемної згадки. Детальний опис, графічна і фотодокументація, широкі аналогії, зроблені Я. Пастернаком, а також аналіз виявленого матеріалу відкривають перед нами величезний образ Собору — найбільшої святині давнього Галича. У монографії “Старий Галич” наводиться також коротка характеристика усіх інших галицьких храмів, відкритих у ХІХ — на початку ХХ ст. попередниками Я. Пастернака, зокрема Л. Лаврецьким. Самобутня галицька архітектурна школа ХІІ—ХІІІ ст. справила великий вплив на розвиток архітектури Русі. Цей вплив спостерігається навіть у Володимиро-Суздальській окраїні Київської держави.

Церква Пантелеймона на городищі в с. Шевченкові, ґрунтовно досліджена Й. Пеленським, зазнавши ряд перебудов, сьогодні реконструйована за проектом відомого архітектора І. Могитича. Можливо, доцільно було б реконструювати і невеличку церкву святого пророка Іллі, фундаменти якої прекрасно збереглися. Не впевнений у потребі негайної реконструкції Успенського собору.

Окремій згадки вимагають дослідження Я. Пастернака на Золотому Тоці крилоського дитинця у 1938—1939 рр. Тут учений провів розкопки відносно невисокого земляного валу і відкрив досить значну площу на Плато, виявив ряд господарських ям, зібрав чимало кераміки ХІІ—ХІІІ ст., металевих виробів переважно сакрального призначення, єпископські печатки. Незважаючи на те, що ніяких слідів наземних будівель, які вказували б на існування тут княжого палацу чи церкви Спаса, Я. Пастернаком не виявлено. Він був упевнений, що саме тут знаходилася резиденція з придворною церквою Володимирка Володаревича.

Слідів замку, ні церкви на Золотому Тоці не знайшли і наступні дослідники: М. К. Каргер, В. В. Ауліх, Ю. В. Лукомський і Б. П. Томенчук разом з нами. Можна вважати, що їх тут і не було. Аналіз усіх відкриттів на території давнього Галича схиляє до думки, що двір Володимирка з церквою Спаса знаходився в ур. Карпиця, про що йшлося вище.

Окремий розділ у книзі Я. Пастернака “Старий Галич”, присвячений його розкопкам на “Монастирищі Юрівському” у 1939 і 1941 рр. Тут відкрито ряд виробничих комплексів: бронзоливарних, ювелірних, склоробних і двоярусну гончарну піч. Знайдені бронзові шлаки, матриці, відходи виробництва, заготовки. Я. Пастернак називає Юрівське “промисловим комбінатом” давнього Галича.

Ще й сьогодні стоять високі насипи одно-, дво- і трирядних валів дитинця на Крилоській горі. Вони разом з прилягаючими до них глибокими ровами, що опускаються до ярів Мозолевого потоку та в протилежний бік до річки Лукви, tworили багаторядну оборонну систему Крилоського дитинця. Їх дослідження, проведені нами та Б. Томенчуком, показали, що

оборонні лінії були закладені наприкінці X—XI ст. Основна середня фаза із спаленими татарами у 1241 р. дерев'яними клітьми датується XII—XIII ст., а остання, пізня фаза, припадає на кінець XV—XVII ст. Остання підсіпка валу виділяється наявністю в її основі кам'яної вимостки, яка замінила дерев'яні кліті. Ця документальна стратиграфія відображає три етапи в розвитку самого міста-столиці: племінний, княжий, митрополичий.

У 1995—1996 рр. на західному ескарпі внутрішньої оборонної системи навпроти Успенського собору відкрито виразні сліди у вигляді стовпових ям великої двоповерхової будівлі-гридниці розміром 15 26 м. Судячи з виявленого нами матеріалу (шпори, стремена, наконечники стріл, писало, велика кількість амфорної тари для вина), у ній розміщувалася княжа дружина-військова —залога стольного міста.

Найбільш масовими на Крилоському городищі, а також на посадах виявилися залишки жител рядових давньогалицьких громадян. Вони розсіяні по всій площі городища і виявлені в більшості розкопів. У їх заповненні знайдено велику кількість кераміки, знарядь праці, прикрас, що датуються від IX ст. до XII ст. включно. Житла являють собою напівземлянки чотирикутної підквадратної форми розміром 3,5 3,8; 4 4; 4,5 5 м, вкопані у глиняний материк на 0,5—1 м. У кожному з відкритих жител була піч, складена із спеціально підібраної крупної гальки, що товстим шаром покриває дно річки Лукви. В багатьох житлах, які згоріли, збереглися нижні вінця плах від дерев'яних зрубів.

Перше таке житло X ст. було відкрито Я. Пастернаком під час дослідження довкілля Успенського собору у 1939—1941 рр. Виявлена в ньому піч-кам'янка заінтригувала дослідника. Він інтерпретує її як вогнище в лазні. Нині, коли на Крилоській горі досліджено близько трьох десятків жител — напівземлянок з печами, складеними з каменя, а на території України — декілька сотень, сумніви щодо їх призначення відпали. Більше того, встановлено, що житла — напівземлянки з печами-кам'янками вперше з'являються у Подністров'ї вже у кінці IV ст. н. е. Вони існують як провідний тип у наступні століття, а в період Києво-Руської держави як один з типів житла до XII ст. включно. Нанесені на історико-географічні карти, вони маркують шляхи розселення слов'ян з Північного Прикарпаття на території Середньої і навіть Західної Європи. Наприклад, у IX—X ст. житла-напівземлянки з печею-кам'янкою відомі на слов'янських поселеннях у регіоні між Гамбургом і Любеком ¹⁵.

Видатною пам'яткою давнього Галича є Галичина могила в ур. Качків, згадана на сторінках Літопису під 1206 р. Перші її дослідження, проведені професором Варшавського університету Т. Зам'єндзким ще у 1883 р., не дали результатів. Безуспішними були її повторні розкопки у 1912 р. Й. Пеленським та 1934 р. Я. Пастернаком. Лише у 1991—1992 рр. нами і Б. Томенчуком відкрито поховання у дерев'яному довбаному човні довжиною 3,3 м, шириною 1,4 м, вкладеному у спеціально викопану під нього яму. У носовій частині човна знайдено комплекс речей — спорядження знатного воїна: позолочений щит, бойовий ніж — скрамасакс, наконечник дротика, наконечники стріл, три сокири, що використовувалися як для обробки дерева, так і в бою, тесло, залізну пластину з двома кільцями і двома парами стрижнів, які кріпилися до борту човна. Човен зверху був покритий тканиною — парчею з вплетеними позолоченими нитками. У човні не виявилось лише урни з кальцинованими кістками. Вона, очевидно, була викинута, коли в часи Першої світової війни у кургані над похованням був споруджений великий військовий бліндаж. Поховання, за знайденими у ньому предметами, датується кінцем X ст. і хронологічно

відповідає першому етапу спорудження оборонної системи Галича. Все це, а також саме спорудження на найвищій точці Крилоської гори такого величного кургану (висота 9 м, діаметр основи 26 м), згадка його у Літописі під назвою “Галичиної могили” дають підстави вважати, що у ньому міг бути захоронений знатний воїн, можливо, князь-засновник міста, від імені якого воно отримало свою назву. Зараз могила реконструйована і відкрита для огляду¹⁶.

Археологічні дослідження показали, що у давньому Галичі було розвинуте бронзоливарне та ювелірне виробництво з використанням дорогоцінних металів, залізообробне ремесло, гончарство, зокрема, виготовлення високо художніх глиняних плиток, якими устелені підлоги галицьких храмів, косторізне та деревообробне ремесло, каменярство тощо. Ремісничі майстерні переважно зосереджені на посадах у підніжжі Крилоської гори. Дві майстерні із складами виявлені В. В. Ауліхом у 1980—1981 рр. у південній частині самого Крилоського городища, на його стрілі. В комо-рі ювеліра знайдено 142 цілих глянних тигельків і 15 фрагментів, бронзові матриці (8 штук), три кам’яні та дві бронзові іконки, пряжки, застібки, бляшки, привіски, цілу бронзову посудину, шахову фігурку ферзя зі слонової кістки, уламки панікадила, 6 уламків хрестиків-енколпіонів, дві залізні сокири, замки, ключі, кам’яні бруски, свинцевий тягарець, 31 фрагмент скляних різнокольорових браслетів і фрагменти глиняного посуду XII ст. В одному із жител-напівземлянок XII—XIII ст. на цій же ділянці знайдено плужне чересло, фрагменти кольчуги, дві коси, 3 сокири, свердло, ніж, зіпсовані шпори і стремена, кінські пута, заготовки пластин, намистини, 7 точильних брусків, 91 фрагмент скляних браслетів, кістяний нако-нечник стріли.

Археологічні дослідження давнього Галича продовжуються.

В 1997 р. почалися розкопки нової ділянки між Успенським собором та Митрополичими палатами. Вже відкрито згаданий вище вимощений білим каменем двір, що прилягає до великої монументальної дерев’яної споруди, окремі секції якої розчищені на глибині більше двох метрів. Вони позначені могутніми дубовими підвалинами. Є всі підстави вважати, що цього разу археологічна експедиція, до складу якої входять працівники Прикарпатського університету, Інституту археології та Інституту українознавства НАН України, Галицького національного заповідника, Івано-Франківського краєзнавчого музею при державній фінансовій підтримці, доведуть до успішного завершення дослідження об’єкта, який можна вважати палацом галицьких князів, у тому числі і Данила Галицького.

За межами палацу у підніжжі валу в 1999 р. відкрито приміщення, де на одному рівні знаходилося 15 великих глиняних печей діаметром 1,5 м господарського призначення. Його можна вважати княжою кухнею. Це приміщення ще також повністю не розкрито і вимагає дальших досліджень.

Таке велике ранньо-середньовічне місто, як давній Галич вимагає постійного стаціонарного археологічного вивчення. Затрати на його польові дослідження в багато разів перекидає зібраний археологічний матеріал — свідоцтво величчя одного з найстаріших економічно-культурних центрів Київської Русі, столиці Галицько-Волинської держави.

¹ К а л а к у р а Я. С. Новітня історіографія Галицько-Волинської держави // Галич і Галицька земля в українському державотворенні. — Івано-Франківськ, 1999. — С. 98—99.

² Anonymi Belae Regis Notavii de gestis Hungarorum liber II. Are cuitatibus lodomeria et galici — in Scriptores rerum Hungaricarum. — Budapestini, 1937. — Т. II.

³ А у л і х В. В. З історії літописного Галича // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 120—134; Б а р а н В., Т о м е н ч у к Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991—1996 рр. // Зб. Галич і Галицька земля. — Київ—Галич, 1998. — С. 10—17.

⁴ Т о м е н ч у к Б. Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // Галичина. — Івано-Франківськ, 1997. — С. 19—28.

⁵ Там же. — С. 20.

⁶ Б а р а н В. Д. Давні слов'яни. — К., 1998. — С. 6—10, 193—203.

⁷ П а с т е р н а к Я. Коротка археологія західноукраїнських земель. — Львів, 1932. — С. 56; табл. XV. Б а р а н В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972. — С. 196—197.

⁸ К л ю ч е в с к и й В. О. Курс русской истории. — М., 1987. — Ч. 1. — С. 103—104.

⁹ Полное собрание русских летописей. — СПб. — Т. 2. — С. 308.

¹⁰ S z a g a n i e w i e s z I. Trzy opisy historyczne starościążęcego grodu w r. 1860, 1880 i 1882. — Lwow. 1883.

¹¹ Літопис Руський. — К., 1989. — С. 345.

^{11a} Там же.

¹² П е т р у ш е в и ч А. Критико-історическіе розсуждения о наддністрянском Городе Галичі і его достопамятности // Вестник Народного Дома з року 1882, ч. 1. — Львов, 1883.

¹³ П а с т е р н а к Я. Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // Галичина. — № 1. — Івано-Франківськ, 1997. — С. 19—28; й о г о ж. “Старий Галич”. — Львів, 1943.

¹⁴ Т о м е н ч у к Б. Там же. — С. 23.

¹⁵ Б а р а н В. Д., Т о м е н ч у к Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991—1996 рр. // Зб. Галич і Галицька земля. — Київ—Галич, 1996. — С. 10—17.

¹⁶ Автор ознайомився з відкритими підквадратними житлами-напівземлянками на слов'янському поселенні з IX—X у с. Козель у Шлезвіч-Гольштінії під час його розкопок проф. Мюллером Вілле.

* * *

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

С. І. ВАСЮТА (Тернопіль)

**Чорнобильська катастрофа в контексті
соціоекологічних проблем**

Політичні та соціально-економічні фактори є визначальними чинниками антропотехногенного впливу на суспільство та природне довкілля. Впродовж другої половини ХХ ст. характер цього впливу на Україну визначався суспільними деформаціями, низьким рівнем розвитку її продуктивних сил та відповідними формами виробничих відносин між суб'єктами господарської діяльності. Саме цим зумовлюються глибинні корені чорнобильської катастрофи, її політичний та соціально-економічний зміст¹.

Протягом тривалого періоду розвитку тоталітарного суспільства з притаманною йому загальнонародною власністю та адміністративно-командною системою управління різні союзно-республіканські господарські структури при сприянні механізмів партійно-радянської влади намагалися задовольнити свої вузьковідомчі інтереси, злочинно ігноруючи права людини, пріоритети екологічної безпеки її життєдіяльності як неодмінної умови сталого суспільного розвитку.

По суті, колоніальне становище України, відсутність національної екологічної політики та власної концепції національної безпеки, складо-

вою частиною якої є ядерна безпека, маріонетковість республіканських органів влади за умов існування унітарно-тоталітарної адміністративно-командної моделі розвитку негативно вплинули на формування характеру та масштабів антропогенного впливу на природне довкілля, що призвело до активного будівництва та розміщення в Україні екологічнонебезпечних виробництв, їх надмірної концентрації, недостатнього контролю за їх функціонуванням без урахування природно-географічних факторів, низької ефективності використання економіко-науково-технічного потенціалу в інтересах розв'язання соціально-економічних і природоохоронних проблем.

Соціалістичний державний устрій та необмежена партійна влада сприяли прийняттю некомпетентних вольових рішень з ряду екологічно небезпечних проєктів, гігантманії, тотальній мілітаризації економіки і, як наслідок, відсутності засобів для вирішення економічних, екологічних та соціальних проблем розвитку. За характером та масштабами дослідження в українській історіографії чорнобильська проблематика, як вияв тенденцій з глобальними наслідками, належить до числа “білих плям”. Однак сучасні суспільні умови сприяють їх вивченню. Вже сьогодні можна констатувати, що глибинний формаційно-системний екоцид та геноцид у радянському суспільстві були внутрішньою сутністю тенденцій, які зумовили страшну чорнобильську трагедію. Незалежно від владних персоналій, політичних, економічних та соціальних рішень, які приймалися, всеосяжний екоцид розвивався та домінував як догматичний вияв соціально-екологічної конфліктогенності радянської епохи.

“Коли історики проведуть, нарешті, розтин трупа Радянського Союзу, що сконав, і радянського комунізму, то, можливо, причиною смерті вони назвуть екоцид. Для нової ери це буде безпрецедентний, за винятком можливо таємничого згасання імперії Майя, але правдоподібний висновок. Жодна інша промислова цивілізація не отруювала так довго і так плано-мірно свою землю, повітря, воду і народ. Ніхто, так голосно декларуючи свої зусилля, спрямовані на вдосконалення охорони здоров'я та захист природи, не довів до такого жалюгідного стану і те, і друге. І жодне передове суспільство не зустрічало економічну та політичну кризу, маючи такі злиденні ресурси для відновлення”².

Чорнобильська катастрофа — найбільша технологічна аварія століття, що призвела до значного радіоактивного забруднення природного довкілля України, стала соціально-екологічною межею політики псевдотехнократичного розвитку тоталітарного радянського суспільства, знаковим для людства символом тисячоліття, яке минуло, соціально-екологічним рубіконом, перейти який планетарній цивілізації не дано. Суспільство й досі має лише приблизне уявлення про фактичну радіаційну ситуацію, масштаби забруднення площ і ресурсів. Реальні еколого-економічні наслідки катастрофи набагато складніші і далекосяжніші. Заідеологізованість та замкнутість радянського суспільства давали змогу тривалий час приховувати від громадськості масштаби і характер антропогенного впливу на довкілля й людину.

Рецидиви цієї тенденції не подолані і сьогодні. Те, що на словах при соціалізмі належало народові України, фактично було у безроздільному союзному партійно-бюрократичному відомчому володінні. Здійсненню державно-імперської еколого-економічної політики в умовах радянського адміністративно-командного планування середини 70—90-х років в Україні сприяла відсутність законодавчого регулювання, ефективного функціонуючого економічного механізму впливу на природоохоронні зусилля підприємств, реальних технічних засобів розв'язання різних проблем. Це не-

гативно позначилося на умовах проживання й стані здоров'я населення України, вийшло далеко за межі питань довкілля, переросло у низку соціально-економічних, медико-біологічних, психологічних, морально-етичних, світоглядних і культурних проблем. Чорнобильська катастрофа продемонструвала як безпосередній зв'язок етносу і довкілля, так і тяжкі наслідки, спричинені порушенням цього зв'язку.

“Десятиліття адміністративного диктату призвели до спотворення, деформованості структури української економіки. Аварія на ЧАЕС є наслідком не тільки кричущої безвідповідальності, а й притуплення відчуття небезпеки, закладеної в цій самоїдській структурі, — підкреслював Президент України Л. Д. Кучма. — Техногенне навантаження на навколишнє середовище перевищує зараз максимально допустимі межі у 10—15 разів. Чорнобиль, про загрозу якого настійно і не раз попереджала українська наука, став катастрофічним, але не єдиним нагадуванням про масштаби і можливі наслідки цієї загрози. За останні 25—30 років кількість технологічно небезпечних явищ техногенного характеру збільшилася в Україні у 3—5 разів. Збитки від них сягають одного-півтора мільярда гривень щорічно. Звикати до цього, а тим більше миритися з цим не можемо, просто не маємо права”³.

Чорнобильська катастрофа зумовила жакливі для України наслідки. Постраждало понад 3 200 тис. осіб, понад 8 % її території зазнали прямого радіаційного ураження, було евакуйовано приблизно 110 тис. мешканців з майже 200 населених пунктів⁴. Майже 800 тис. чол. брали безпосередню участь у ліквідації наслідків чорнобильської аварії, більшість яких нині хворіють або померли⁵. Це позначилося не лише на соціально-економічному житті значної частини мешканців України, а й на їхніх тисячолітніх культурних і соціальних надбаннях, кардинально змінило долю багатьох з них, поставило на грань вимирання.

Чорнобильська трагедія як закономірний підсумок радянської політики підірвала багатющий виробничо-господарський комплекс України, який формувався впродовж кількох тисячоліть. Лише на модернізацію третього блоку ЧАЕС, проведеної в 1999 р., було витрачено 2,3 млн доларів. А з 1986 р. на безпечну експлуатацію енергоблоків ЧАЕС було виділено 300 млн доларів. Другий енергоблок вивели з експлуатації в 1991 р. внаслідок пожежі на одному з турбогенераторів. У 1999 р. за рішенням директивних органів було зупинено перший блок, який виробив свій ресурс лише на 63,3 %. За підрахунками експертів, на безпечну експлуатацію третього блоку ЧАЕС, якби його не вивели з експлуатації, необхідно було витратити ще 118 млн доларів⁶. Вимушене відселення жителів, підвищена смертність населення середнього і старшого віку великої частини Полісся та інші подібні явища посилюють тенденцію прискореного відмирання, а то й остаточного зникнення домашніх промислів, ремесел тощо. Колиска слов'янства опинилася у постатомній резервації.

Чорнобильська аварія є світовим прецедентом подолання великомасштабної ядерної техногенної катастрофи у мирний час, соціально-економічні наслідки якого не тільки не мають аналогів в історії, але й сьогодні не задовольняють ані мешканців України, ані світову спільноту. Ситуація, що склалася, більше нагадує людству про причини і наслідки цієї техногенної трагедії, ніж показує шляхи її реального подолання. Ситуація навколо перспектив розвитку атомної енергетики в Україні ускладнюється тим, що уявлення суспільства про безпеку ядерної енергетики назавжди похитнулися. Аварія, яка, на переконання вчених, “була в принципі неможлива”, понівечила здоров'я та життя мільйонів співгромадян та спричинила вкрай складні еколого-економічні наслідки, спустошення земель,

які раніше були житницями. Вчені, урядовці, спеціалісти розгубилися, ніби паралізовані власним самообманом.

У постанові слідчого з особливо важливих справ Генеральної прокуратури України від 24 квітня 1993 р. зазначалося, що переконання в абсолютній безпечності атомної енергетики виключало навіть можливість виникнення аварій на АЕС, пов'язаних з небезпекою потрапляння в навколишнє середовище значної кількості радіоактивних речовин, а тому аварії, подібні до чорнобильської, не очікувались і не розроблялися заходи щодо їх ліквідації та захисту населення ⁷.

Після аварії, як відомо, офіційна влада заборонила оприлюднювати будь-яку інформацію про її наслідки, в тому числі медичні. Було засекречено дані про рівень захворюваності, результати лікування, ступінь радіоактивного опромінення персоналу, який брав участь у її ліквідації, про рівні радіаційного забруднення окремих населених пунктів, показники працездатності й втрату професійних навичок експлуатаційним персоналом тощо.

На думку колишнього міністра охорони здоров'я України Ю. П. Спіженка, постанова про засекречування, прийнята одразу після аварії, завдала багато шкоди. Тим більше, що це були секрети передусім від власного народу. Зарубіжним спеціалістам з їх чутливою дистанційною технікою швидко стали відомими приховувані у нас дані ⁸. Реальні дозові навантаження працівникам станції та ліквідаторам одержати було практично неможливо. Режим секретності створив значні перешкоди і для практичної медицини. Відомства не лише не давали медикам говорити правду, але й перешкоджали їх спробам пов'язувати захворювання з впливом радіаційного опромінення. Досі є медики, для яких засекречування медичних аспектів аварії не просто вигідне — воно необхідне, адже приховує їх бездіяльність, професійну неспроможність.

Висловлювання провідних радянських спеціалістів з проблем радіаційного захисту до аварії значно відрізнялися від їх тверджень після неї. Так, академік Л. Ільїн у телевізійних виступах, статтях “авторитетно” розкривав безпідставність побоювань щодо впливу радіації на здоров'я, іронічно писав про журналістів, які “в гонитві за дешевою сенсацією залякують населення”. Один з творців концепції про нешкідливість опромінення дозою в 35 бер за 70 років життя твердив, що ця доза сміхотворно мала, її можна втричі збільшити без шкоди для здоров'я.

На основі 35-берної концепції Урядова комісія у 1988 р. поставила питання перед Міністерством охорони здоров'я СРСР про розробку нової стратегії радіаційного захисту населення, яка б забезпечувала повернення населення радіоактивно забруднених районів до традиційного, доаварійного способу життя та діяльності. Національною комісією по радіаційному захисту населення при Міністерстві охорони здоров'я СРСР для виконання цього завдання була запропонована радіологічна концепція постійного проживання населення у межах забруднених територій Росії, України та Білорусі. Вона була схвалена Колегією Міністерства охорони здоров'я СРСР 21 жовтня 1988 р. і затверджена Урядовою комісією ⁹.

Цю концепцію спростувала група українських вчених під керівництвом директора Інституту біохімії АН УРСР, академіка АН УРСР С. В. Комісаренка. Влітку 1986 р. наукова група, до складу якої увійшли спеціалісти чотирьох інститутів Академії наук УРСР та Міністерства охорони здоров'я УРСР, розпочала дослідження імунітету учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. Людей обстежували до того, як вони потрапляли в зону АЕС, потім — після їх перебування там. Найсучасніші методики використання унікального обладнання дали змогу встановити об'єктивне

зниження імунних реакцій людей навіть у результаті впливу відносно невеликих доз радіоактивного опромінення. Повторні обстеження ліквідаторів через рік після їх виїзду із зони хоч і виявили у частини з них нормалізацію функцій імунної системи, але не в усіх та не повною мірою¹⁰. Точно прогнозувати наслідки означених змін ще важко, але потрібно продовжувати ретельне вивчення впливу радіації на імунну та інші системи організму для його реабілітації.

В уражених радіацією районах останніми роками спостерігається більш високий рівень захворювань верхніх дихальних шляхів, шлунково-кишкового тракту, ендокринної системи, порушень імунітету, психічних розладів, систем кровообігу. Особливу тривогу викликає поширення гіперплазії щитовидної залози у дітей. Однією з причин відхилень, як вважають спеціалісти, є генетичні зміни. Збільшилася загальна захворюваність населення, що проживає на забруднених територіях, генетична та онкологічна патологія¹¹.

Однак ці незаперечні факти не враховувалися людьми з колоніально-імперськими псевдогоманістичними переконаннями. Так, кореспондент “Известий” Н. Матуковський у 1990 р. справедливо обурювався з приводу того, що ряд наукових авторитетів СРСР як речники тоталітаризму продовжують свідомо применшувати масштаби чорнобильської катастрофи, вдаючись нерідко до істинно сатанинських інсинуацій. Наприклад, “у районах випадання радіонуклідів створювалися сприятливі умови, де люди безплатно отримують цілющі дози цезію, що адекватно радоновим ваннам”. І в цих районах “спостерігається зростання багатьох захворювань. Діагноз один — масова радіофобія”. Журналіст наводив також слова радіолога Л. Булдакова з приводу “тривоги” про здоров’я населення на забруднених радіацією територіях. “Якщо б всі наші люди споживали лише продукти з чорнобильського регіону, то отримували б додатково всього по 7 мілібер на рік. Це лише 10 % річної дози, що є абсолютно безпечним. Аб-со-лют-но!”¹²

Сьогодні загальновизнано, що наслідки ураження радіонуклідами для людини набагато серйозніші, ніж будь-коли вважали енергетики-атомники. На думку доктора Д. Гофмана (США), кількість очікуваних жертв аварії сягне в майбутньому 1 млн осіб, або 3840 фатальних випадків раку на 1 млн людинобер. “Але якщо таке трапиться, — підкреслював у виступі на конференції “Єврочорнобиль-2” (1991 р.) академік Д. Гродзинський, — то ця кількість не попереджених смертей не буде помітною на європейському континенті, тому що колективна доза лягла на величезну територію, вона охоплює багато країн. Етичний бік цієї проблеми в тому, що такого типу висновок є реальністю. Дехто каже, ніби нічого страшного не сталося. Адже справжній розмір біди буде встановлено принаймні через 50—70 років. Але ж це — аморальні міркування... Не можна підходити до людської трагедії з мірками, допустимими в тваринництві”¹³.

Чорнобильська катастрофа продемонструвала всьому світові жахливий приклад реалізації потенційного техногенного ризику, реально спричиненої страшної соціальної біди для багатьох мільйонів людей, гнітючий приклад політичної бездіяльності та безвідповідальності радянської суспільно-політичної системи. За умов поступового розкладу тоталітарної системи сім років знадобилося Генеральній прокуратурі України для того, щоб визнати винуватців злочинного приховування правди про наслідки чорнобильської катастрофи від населення України. Для цього вона мала стати незалежною державою і заборонити діяльність комуністичної партії, що прирікала власний народ на повільне вимирання на радіоактивно забрудненій землі. 11 лютого 1992 р. була порушена кримінальна справа

№ 49-441 стосовно дій посадових осіб державних і громадських органів під час аварії, що сталася 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській АЕС, та ліквідації її наслідків за ознаками злочину, передбаченого ст. 165 ч. 2 КК України. Підставою для порушення цієї кримінальної справи були матеріали Тимчасової комісії Верховної Ради України по розслідуванню комплексу подій, пов'язаних з аварією на ЧАЕС, направлені в Генеральну прокуратуру України за постановою від 6 грудня 1991 р.

За висновками останньої по цій кримінальній справі, завершеній 24 квітня 1993 р., яку вів слідчий з особливо важливих справ Генеральної прокуратури України, старший радник юстиції О. І. Кузьмак, у замовчуванні правди про чорнобильську катастрофу були офіційно визнані винними колишній член політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК КПУ В. В. Щербицький (посмертно), член політбюро ЦК КПУ, Голова Президії Верховної Ради УРСР В. С. Шевченко, Голова Ради Міністрів УРСР, начальник Цивільної оборони республіки, керівник оперативної групи політбюро ЦК КПУ по ліквідації наслідків аварії, член політбюро ЦК КПУ О. П. Ляшко, міністр охорони здоров'я УРСР А. Ю. Романенко.

Генеральна прокуратура України не взяла до уваги посилань В. С. Шевченко, О. П. Ляшка та А. Ю. Романенка на те, що “вони не могли виконувати свої службові обов'язки по забезпеченню гарантованих Конституцією УРСР прав громадян на охорону здоров'я в зв'язку з тим, що ЧАЕС була екстериторіальною. Після створення урядової комісії та опергрупи політбюро ЦК КПРС вони фактично були усунуті від прийняття рішень та контролю за ситуацією, виконували положення ст. 6 Конституції УРСР про керівну роль партії та вимоги законодавства про дотримання секретності, підкорялися вказівкам союзних державно-партійних структур і відомств”.

Генеральна прокуратура України констатувала, що, “оскільки під час глобальної чорнобильської катастрофи під загрозою були життя і здоров'я народу, збереження його генофонду, а тому в умовах крайньої необхідності вони повинні були зробити все від них можливе і залежне для збереження людей, а не турбуватися про власне благополуччя і службову кар'єру, однак самотійно вони навіть не вчинили спроби оповістити населення про небезпеку і захистити людей”. “Таким чином, вина Щербицького, Ляшка, Шевченко і Романенка в зловживанні владою і службовим становищем, що спричинило тяжкі наслідки, доказана”. Разом з тим зазначалося, що “у відповідності з ст. 48 КК України перебіг строку давності притягнення Шевченко, Ляшка і Романенка до кримінальної відповідальності закінчився, а Щербицький помер. Керуючись ст. 6 пп. 3 і 8 КПК України, ... кримінальну справу про дії посадових осіб України під час аварії на ЧАЕС і ліквідації її наслідків закрити, про що повідомити зацікавлених осіб”¹⁴.

Розуміючи, що справжні винуватці чорнобильських подій перебували не в Києві, підкреслимо, що названі вище керівні особи республіки були лише представниками периферійних партійно-тоталітарних сил, котрі були покликані здійснювати колоніальну політику імперського центру в Україні.

Українське суспільство черговий раз пережило кризу честі та совісті його лідерів, як і фатальну нестачу правдивої інформації. Досвід Чорнобиля засвідчив, що радянський партійно-тоталітарний режим здійснив безпрецедентну операцію блокування інформації, доповнив її пропагандистською кампанією напівправди та дезінформації. Упродовж перших 3—4 років після аварії більшість даних про забрудненість територій і продуктів

харчування радіонуклідами були засекречені, що стало грубим порушенням прав людини, призвело до негативних наслідків, значного зростання соціально-психологічної напруженості в уражених радіацією районах, повної недовіри населення до дій офіційної влади.

Донині вражають розбіжності в оприлюднених інформаціях про наслідки, причини та природу вибуху в Чорнобилі, які достеменно залишаються нез'ясованими. Чимало відомих українських та зарубіжних фахівців сумніваються в достовірності офіційної версії причин катастрофи. На їх думку, в Чорнобилі стався ядерний вибух. Суспільство, яке впродовж тривалого періоду існування партійно-радянської системи звикло використовувати лише пропагандистські кліше про досягнення, продемонструвало, що воно не найкраще у світі, а найбільш екологічно забруднене, найбільш нещасливе. “Ніде на всій планеті немає гіршої екологічної ситуації, ніж в СРСР, — писав лікар Г. М. Беренбойм, провідний незалежний експерт з екології. — Ми стали випробувальним полігоном для всього світу та екологічною загрозою для всієї планети”¹⁵.

Для України ці тенденції, на жаль, актуальні й сьогодні. Адже, незважаючи на мораторій Верховної Ради на будівництво АЕС, який було прийнято у 1991 р., нові блоки АЕС продовжували, хоча й повільно, споруджуватися на Хмельницькій та Рівненській АЕС, а ряд спеціалістів досі твердять, що альтернативи атомній енергетиці для країни немає¹⁶. Після скасування мораторію на будівництво АЕС у 1993 р. в Україні з'явилися нові проблеми. По-перше, оскільки країна не має і найближчим часом не матиме інфраструктури, необхідної для виробництва атомних реакторів, подальший розвиток атомної енергетики суттєво знизить і без того достатньо низький рівень її суверенітету, бо зросте залежність від Росії або інших країн. По-друге, при існуючому розташуванні АЕС (більшість діючих реакторів знаходиться в басейні Дніпра), щоб знищити Україну, не потрібно з нею воювати. Досить використати 10 високоточних ракет з боєголовками, начиненими вибуховою речовиною¹⁷.

Щоб зменшити наслідки аварії, зумовленої конструктивно-технологічними вадами реакторів чорнобильського типу, та враховуючи недосконалість тимчасового об'єкту “Укриття”, необхідна мобілізація зусиль світового співтовариства, його політичних, фінансово-економічних і науково-технічних інститутів, оскільки вирішувати ці завдання в умовах глибокої еколого-економічної кризи в Україні надзвичайно важко. Іншого шляху нащадки ніколи не пробачать сучасному поколінню.

У такій ситуації, на жаль, не одразу можна знайти вихід, але шукати його слід, насамперед, долаючи помилкові стереотипи, поширені на різних рівнях суспільної організації, включаючи вищі ешелони державної, законодавчої та виконавчої влади, в буденній свідомості людей про несумісність одночасного вирішення питань національної безпеки, екологічної та економічної політики, про можливість тимчасово відкласти соціо-екологічні проблеми через бюджетний дефіцит.

Постчорнобильський період в Україні наочно показав необхідність радикальної екологізації економічної та суспільно-політичної думки на всіх рівнях організації соціуму. Різноманітні постчорнобильські проблеми стали стимулом для пошуку новітніх підходів до їх розв'язання на основі закону, наукових знань, обґрунтованих політико-економічних рішень. При цьому історичні корені сучасних суперечливих тенденцій, пов'язаних з чорнобильською катастрофою, залишаються уроком для політиків суверенної України. Він свідчить, що процес переходу від тоталітаризму до демократії за новітніх імперативів має відновити в Україні цінність людського життя, права кожного на здоровий генетичний статус та відповідну

соціально-екологічну якість довкілля тощо. Нерозуміння уроків Чорнобиля може обернутися негативним іміджем для України.

За роки незалежності в державі практично сформована законодавча база з питань безпечного використання ядерної енергії та виконання зобов'язань відповідно до Конвенції про ядерну безпеку. Нині необхідно створити державний орган ядерного регулювання зі спеціальним статусом, покликаний закласти передумови розвитку системи техногенної та екологічної безпеки в Україні, впровадження механізмів безпечного поводження з ядерними відходами, ліцензування суб'єктів у сфері ядерної діяльності.

Україна підписала практично всі міжнародні договори з проблем ядерної та екологічної безпеки (загалом їх 17). На відміну від колишнього СРСР, в якому не існувало концепції радіаційного захисту населення, законодавчої бази, спрямованої на всебічний захист довкілля від ядерного ураження, Україна за період незалежності суттєво розвинула систему ядерного регулювання, переглянула норми ядерної безпеки, заповнила прогалини в радянському законодавстві щодо експлуатації ядерних установок, захисту людей від ядерного ураження. Зусилля України в напрямку наближення до стандартів ядерної безпеки, прийнятих у світі, та їх дотримання нині в цілому схвально оцінюються міжнародною спільнотою.

Усвідомлюючи свою відповідальність перед світовою спільнотою, Україна докладає зусиль як учасник глобальних договорів про ядерне роззброєння, зокрема, Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), до якого вона приєдналася 1994 р. Відтоді Україна брала участь у всіх міжнародних заходах та підписала договори, спрямовані на подальше зміцнення ядерної безпеки. Сьогодні українські експерти працюють у МАГАТЕ, її експертних групах, ряді комісій. У контексті європейської інтеграції Україна бере участь у роботі Групи регулювання ядерної безпеки.

5 грудня 2000 р. у Верховній Раді України відбулися парламентські слухання на тему: "Закриття Чорнобильської АЕС: організаційно-правові проблеми". У них взяли участь представники Австралії, Бельгії, Італії, Іспанії, Білорусі, Росії, Франції, уповноважені деяких міжнародних і європейських інституцій, зокрема, Європарламенту, ООН, ЄБРР, дипломатичних представництв в Україні. У Зверненні Президента України Л. Д. Кучми до учасників цих слухань була висловлена впевненість у розумінні Україною та її зарубіжними партнерами масштабності й складності завдань, які постають у зв'язку із закриттям Чорнобильської атомної станції. Президент наголосив, що "попереду ще тривалий процес перетворення станції та території катастрофи в екологічно безпечну зону, розв'язання безпрецедентних економічних, соціальних і суто людських проблем. Беручи на себе основний тягар цієї масштабної, багатопланової і недешевої роботи, ми розраховуємо на розуміння і підтримку зарубіжних держав, парламентів та урядів усього світового співтовариства" ¹⁸.

Заяву учасникам парламентських слухань адресувала також МАГАТЕ, підтвердивши свій намір продовжувати надавати допомогу Україні у виробленні її довгострокової енергетичної політики, "що базується на оцінці та порівнянні всіх прийнятних для України варіантів вибору", оцінці можливостей продовження термінів експлуатації діючих АЕС, в ставленні до радіоактивних відходів на ЧАЕС ¹⁹.

Учасники парламентських слухань схвалили "Звернення Верховної Ради України до парламентів та урядів країн світу, міжнародних урядових і неурядових організацій, світової спільноти щодо закриття Чорнобильської атомної електростанції", в якому містився заклик до світового співтовариства "об'єднати зусилля у наданні подальшої допомоги Україні у роз-

в'язанні проблем, які виникають у зв'язку з прийняттям історичного рішення щодо закриття Чорнобильської АЕС. Закликаємо уряди країн “великої сімки” та Комісії Європейського співтовариства вжити заходів щодо безумовного виконання взятих ними зобов'язань, передбачених Меморандумом про взаєморозуміння між урядом України і урядами країн “великої сімки”, Комісією Європейського співтовариства щодо закриття Чорнобильської АЕС, зокрема, фінансування створення компенсуючих потужностей, у тому числі будівництва сховищ для відпрацьованого ядерного палива, забезпечення перетворення об'єкта “Укриття” в екологічно безпечну систему, надання допомоги у мінімізації соціальних наслідків закриття станції. Закликаємо світове співтовариство, міжнародні організації, громадські установи та фонди продовжити надання допомоги і підтримки постраждалим внаслідок аварії на ЧАЕС”.

Комплекс складних виробничих, екологічних, фінансових проблем постав перед Україною в зв'язку з реалізацією постанови Кабінету Міністрів та указу Президента України “Про заходи, пов'язані з актом закриття Чорнобильської атомної електростанції”, згідно з якими здійснюватимуться програма виведення ЧАЕС з експлуатації та супутні програми припинення роботи енергоблоку № 3 і соціального захисту персоналу АЕС та жителів Славутича. З необхідних для виведення ЧАЕС з експлуатації коштів (640—675 млн доларів) на сьогодні надано приблизно 180 млн. У ході переговорів делегацій України та Єврокомісії щодо покриття паливного дефіциту представники ЄК погодилися надати грантове фінансування в рамках механізмів програми TACIS.

Разом з тим, існує принципова різниця в аналізі подальших перспектив країни щодо її енергетичного розвитку. Так, в Україні переконані, що пріоритетне значення для енергетичної безпеки має введення в дію компенсуючих потужностей на Рівненській та Хмельницькій АЕС, особливо з урахуванням того, що тексти кредитної та гарантійної угод з Євроатомом про надання Україні кредиту в розмірі 585 млн доларів на добудову двох енергоблоків на цих станціях в основному узгоджені. Велике значення має прийняття Банком рішення щодо надання Україні кредиту в розмірі 215 млн доларів на добудову блоків на РАЕС та ХАЕС, будівництво яких почалося в 1985—1986 рр. і було призупинене в 1991 р. відповідно до мораторію українського парламенту. Після анулювання мораторію в 1993 р. було вирішено завершити будівництво енергоблоків. У 1996 р. ЄБРР доручив міжнародній групі експертів підготувати економічну оцінку проекту добудови ХАЕС-2 та РАЕС-4, яка була надана ЄБРР, Європейській комісії (ЄК) і Агентству США з міжнародного розвитку 4 лютого 1997 р. Усі члени групи, за винятком одного, дійшли висновку, що проект не є економічно доцільним, бо не відповідає вимозі найменшої вартості, і завершення будівництва реакторів до 2000 р. не є найбільш ефективним використанням коштів ЄБРР і Європейського Союзу, спрямованих на підтримку розвитку української енергетики.

У 1997 р. австрійський Інститут дослідження ризику провів оцінку проекту завершення будівництва ХАЕС-2 і РАЕС-4, з'ясувавши, що “вимога ЄБРР про відповідність проекту західним принципам ядерної безпеки виконана не буде”²⁰. Ряд важливих економічних проблем, у тому числі пов'язаних з розрахунками вартості добудови, було проаналізовано в доповіді “Економічна оцінка ядерних реакторів ХАЕС-2 та РАЕС-4 в Україні: доповідь Європейському банку реконструкції і розвитку, Європейській комісії та Агентству США з міжнародного розвитку від 4 лютого 1997 р.” Міжнародної групи експертів під головуванням професора Джона Суррея²¹.

В травні 1998 р. американська консультативна компанія “Стоун і Вебстер” за дорученням ЄБРР підготувала нове дослідження, в якому зазначалося, що “рішення про завершення будівництва другого блоку Хмельницької і четвертого блоку Рівненської атомних станцій до 2002 р., ймовірно, було б найбільш ощадливим і найменш ризикованим варіантом”. Покладаючись на висновки компанії “Стоун і Вебстер”, ЄБРР вирішив продовжити підготовку проекту добудови ХАЕС-2 і РАЕС-4, в зв’язку з чим доручив французькій фірмі “Моушел Лтд.” оцінити вплив на навколишнє середовище. Експерти дійшли висновку, що, коли економіка перебуває в настільки далекому від норми стані, як українська, коли гіперінфляція знищила заощадження, міжнародна вартість валюти низька, а безліч рахунків залишаються неоплаченими, передбачити будь-що дуже важко.

Всі ключові параметри оцінки “найменшої вартості” для України поєднані з великим ступенем невизначеності. Моделі комп’ютерного планування компанії “Стоун і Вебстер” надто чутливі навіть до невеликих модифікацій вхідних параметрів, а невизначеність, притаманна ключовим змінним, означає високий ризик того, що результати, отримані при використанні такої моделі, виявляться неправильними, і добудова реакторів не є найбільш ефективним вкладенням західних інвестицій²².

На основі результатів оцінки ймовірного аналізу безпеки, зробленої для інших реакторів типу ВВЕР-1000/320, і недостатнього вивчення відповідних питань щодо Програми модернізації ХАЕС-2 і РАЕС-4 міжнародні експерти зробили висновок, що проект не відповідає міжнародним стандартам безпеки. Слід очікувати, що витрати на всебічне вирішення цих питань виявляться вищими від попередньо вказаних у Програмі модернізації. Експерти зазначили, що переорієнтація української економіки зумовить значні скорочення та модернізацію важкої промисловості, а також розвиток нових галузей промисловості та послуг. Обидва фактори потребуватимуть ощадливого використання електроенергії, сприятимуть піднесенню енергоефективності.

На думку західних експертів, є чимало економічно привабливих проектів розвитку українського енергетичного сектора, на що можна було б витратити мільярд доларів з більшою віддачею, ніж на завершення реакторів радянської конструкції ХАЕС-2 і РАЕС-4. Серед них: підвищення безпеки атомних електростанцій, включаючи заходи щодо вдосконалення їх продуктивності; відновлення неатомних електростанцій та підвищення їх ефективності; реконструкція муніципальних, районних теплоцентралей, включаючи перехід на комбіноване виробництво тепла та електроенергії; підсилення електроліній там, де це необхідно; широкий спектр проектів енергоефективності, особливо в інфраструктурі та громадських будинках: лікарнях, школах і насосних станціях.

У доповіді міжнародних експертів зазначалося, що з точки зору зниження ядерного ризику використання 1,725 млрд доларів для завершення та введення в експлуатацію ХАЕС-2 і РАЕС-4 (оціночна вартість, очевидно, буде зростати) слід спрямувати на підвищення системи безпеки вже діючих українських реакторів ВВЕР-1000/320. Це збільшило б асигнування на вдосконалення безпеки майже на 157 млн доларів на кожний реактор і було б доцільніше для України, ніж будівництво двох небезпечних блоків. Такий проект компенсує втрати в результаті остаточного закриття ЧАЕС, значно знизить загальний ризик великих ядерних аварій в Україні. При існуючому варіанті добудови ХАЕС-2 і РАЕС-4 має бути витрачено 730 млн доларів на діяльність західних фірм. Якщо ж при підвищенні безпеки зростає їх надійність, то додаткове вироблення енергії на існуючих в Україні АЕС зробило б ХАЕС-2 і РАЕС-4 ще більш неекономіч-

ним, недоцільним проектом. У разі неефективності заходів щодо підвищення безпеки, які не призведуть до збільшення вироблення енергії, ХАЕС-2 і РАЕС-4 будуть не надійніші від існуючих ВВЕРів. У доповіді міжнародних експертів підкреслювалося, що в Україні, на жаль, не розглядаються будь-які альтернативи Чорнобилю, окрім завершення будівництва ХАЕС-2 і РАЕС-4 або побудови реакторів, що працюють на викопному паливі. Інші варіанти визнаються, але не обговорюються.

Міжнародні експерти на основі аналізу економічного розвитку України дійшли висновку, що завершення будівництва реакторів на ХАЕС-2 і РАЕС-4 є дорогим і ризикованим відволіканням від розв'язання нагальних проблем електропостачання, особливо з урахуванням можливостей підвищення надійності та ефективності існуючих АЕС та ТЕС. Однак Меморандум про взаєморозуміння між урядами України і країн “великої сімки” та Комісією Європейського співтовариства щодо закриття ЧАЕС від 20 грудня 1995 р., гарантуючи гранти та західні кредити на суму 1,8 млрд доларів, був, на жаль, спрямований в основному на вкладання капіталу в ХАЕС-2 і РАЕС-4. Відмова від нього розчистила б шлях для вкладання інвестицій у більш вигідні та менш небезпечні проекти, яких існує безліч ²³.

Міжнародні експерти підкреслили, що аргументи на користь ядерної альтернативи в українській енергетиці непереконливі, тому вони не виключають ризик виникнення аварії, передбачають проблему утилізації ядерних відходів, значну радіоактивну емісію радону та радіоактивного пилу при видобуванні уранових руд. Нові інвестиції повинні виділятися на будівництво електростанцій, що є кращою альтернативою в Західній Європі, або використовуватися для енергозбереження в результаті ощадливого використання ресурсів та зменшення викидів газів, які викликають парниковий ефект.

Мінімальна вартість робіт з виведення з експлуатації 1-го, 2-го і 3-го блоків ЧАЕС становить 793 млн євро. Одночасно з виробничими проблемами вирішуються завдання реструктуризації інфраструктури станції, соціально-економічного розвитку Славутича, соціального захисту її працівників. Загальна вартість заходів із соціального захисту працівників ЧАЕС та мешканців м. Славутич становить 3,4 млрд грн., у тому числі 50 320 тис. грн. на 2001 р. ²⁴ Для створення інфраструктури для безпечного виведення ЧАЕС з експлуатації необхідно 640—675 млн доларів, а на сьогодні є лише 180 млн доларів. Це означає, що вже найближчим часом перед Україною постане проблема нестачі коштів на важливі проекти і необхідності звернення до країн “великої сімки” та ЄК щодо покриття дефіциту коштів. Загальна вартість витрат України на закриття ЧАЕС з 1992 до жовтня 2000 р. становила понад 44,1 млн доларів ²⁵. Сума грантового фінансування заходів у рамках Меморандуму про взаєморозуміння між країнами “великої сімки”, Єврокомісією та Україною щодо закриття ЧАЕС нині перевищує 1 млрд євро ²⁶. Є надія, що за сприяння світової спільноти Україні вдасться перетворити ЧАЕС на безпечну систему, вилучивши навіть залишки ядерного палива зі зруйнованого реактора.

15 грудня 2000 р. увійшло в історію України не лише вистражданим для народу днем дострокового закриття останнього з діючих енергоблоків Чорнобильської АЕС ім. В. І. Леніна, але й в історію людської цивілізації, коли її мудрість та обачність перемогли соціально-економічні труднощі, відповідальна державотворча політика — атомне лобіювання, уособлене у численних намаганнях довести доцільність продовження роботи цієї АЕС, поліцентричний екологізм та гуманізм — примарні вигоди антропоцентричного економізму.

Довгоочікуване світовою спільнотою, суперечливе та важке розуміння необхідності закриття ЧАЕС, поглиблене законодавче опрацювання й переосмислення суті та перспектив національної ядерної безпеки не означають остаточного розв'язання чорнобильської проблеми та радикального поліпшення діяльності атомних станцій в Україні. Крім того, у світі немає досвіду розв'язання проблем, подібних до чорнобильських, закриття атомних станцій. Таким чином, в Україні, — підкреслив, виступаючи 5 грудня 2000 р. перед зарубіжними учасниками парламентських слухань, Президент України Л. Д. Кучма, — “покладено початок якісно новому і, можливо, найбільш відповідальному етапу її розв'язання... Успіх цих зусиль значною мірою залежатиме від неухильного і безумовного дотримання всіма сторонами принципу колективної відповідальності за те, щоб трагедія Чорнобиля не повторилася ніде, ніколи і за жодних умов”²⁷.

Прийняття рішення про закриття ЧАЕС з економічної та політичної точок зору було непростим для України з огляду на різноманітність думок щодо необхідності припинення роботи працюючої атомної станції. Велика роль у процесах підготовки до закриття ЧАЕС об'єктивно належала інституції світового співтовариства. Більшість іноземних фахівців висловили думку щодо невідповідності навіть модернізованої ЧАЕС рівневі безпеки “західних” АЕС. Така позиція міжнародних експертних організацій разом з тиском міжнародної громадськості визначила позицію урядів ряду провідних країн, що знайшла відображення у Меморандумі про взаєморозуміння між урядами України і країн “великої сімки” та Комісією Європейського співтовариства щодо закриття ЧАЕС, підписаному 20 грудня 1995 р. в м. Оттава (Канада). Україна розраховує на неухильне виконання в повному обсязі зобов'язань, взятих на себе партнерами в рамках виконання положень даного Меморандуму. Відповідно до умов Меморандуму 29 березня 2000 р. Кабмін прийняв постанову про дострокове припинення експлуатації енергоблоку № 3 та остаточне закриття ЧАЕС. 25 вересня 2000 р., керуючись взятими Україною зобов'язаннями про закриття ЧАЕС до 15 грудня 2000 р., Президент України підписав указ “Про заходи, пов'язані з актом закриття Чорнобильської атомної електростанції”.

Україна дещо пізніше, ніж промислово розвинуті країни, вступає у складний, суперечливий та відповідальний період переосмислення суспільного буття, усвідомлення небезпечності подальшого просування шляхом, яким крокувала впродовж ХХ ст., підтримуючи лише економічне зростання обсягів та енергоозброєності виробництва, споживання і прибутку. Після ейфорії від перших атомних реакторів, з допомогою яких, здавалося, можна розв'язати всі світові та національні енергетичні проблеми, атомна енергетика почала дуже динамічно розвиватись. Однак у 70—80-х роках введення до ладу нових блоків АЕС значно уповільнилось, і нині лише в деяких країнах будуються нові реактори. Основні причини стабілізації та відносного зниження інтересу до АЕС у світі — численні аварії на них, подорожчання процесів дотримання міжнародних вимог ядерної безпеки, висока вартість будівництва. З іншого боку, людська спільнота дедалі реальніше почала усвідомлювати пріоритет екологічних завдань, небезпеку неконтрольованого розвитку індустрії, особливо в екологічно несприятливих галузях, будівництва атомних електростанцій, важливість удосконалення існуючих моделей ринкових і державних систем управління енергетикою та інші не менш важливі екологічні й соціально-економічні чинники.

Промислово розвинуті країни в сучасних умовах стоять перед вибором шляхів подальшого розвитку в зв'язку із загостренням глобальних енергетичних проблем, активно відмовляються від догм традиційного ене-

ретичного мислення та низьких технологій розвитку енергетики, які призводять до забруднення навколишнього природного середовища, здійснюють кардинальну перебудову в сфері енергоспоживання. Разом з тим, високорозвинуті постіндустріальні інформаційні суспільства виробляють та витрачають закономірно значно більше енергії, ніж країни, що розвиваються, та з перехідною економікою. Однак ілюзії з приводу того, що “мирний атом” може вирішити енергетичні проблеми людства, зникли, принаймні одразу після аварій на АЕС “Трі Майл Айленд” та ЧАЕС. Хоча поодинокі аварії мали місце й раніше. Так, у 1952 р. в Канаді сталася перша аварія на АЕС — оплавилась активна зона реактора. Порівняно з сучасними це був малопотужний реактор на 40 МВт, але роботи по його очищенню продовжувались майже 18 місяців²⁸.

Виступаючи на засіданні Постійного народного трибуналу та Міжнародної медичної комісії з питань Чорнобиля 12—15 квітня 1996 р. у Відні, на якому було піддано різкій критиці діяльність МАГАТЕ, національних комісій з атомної енергії та урядів, які підтримують та фінансують їх роботу, керуючись інтересами ядерної промисловості, за їх намагання пропагувати та розвивати атомну енергетику, спроби протистояти вивченню і поширенню всіх форм альтернативних, відновлюваних та збалансованих джерел енергії, професор Пітер Вейша з Відня підкреслив: “Один з тяжких уроків, засвоєних нами після чорнобильської аварії, — це те, що ніщо не змінилося в наших країнах, незважаючи на те, що тепер більшість людей виступає проти ядерної енергії, усвідомивши масштаб катастрофи і що всі обіцянки безпеки — брехня. Незважаючи на те, що більшість воліла б зупинити атомні станції, ніщо насправді не змінилося, хіба що в окремих випадках відбулися незначні зміни”²⁹.

Нині важливо осмислити місце української атомної енергетики в світі, її ефективність у контексті перспектив розвитку. На початок 2000 р. в 31 країні експлуатувалися 427 атомних реакторів, будувалися ще 38. Україна входить у першу десятку країн, де атомна енергетика дає значну частку приросту загального енергобалансу. Зокрема, цей показник становить у Франції 75 %, Литві — 73,1, Бельгії — 57,7, Болгарії — 47,1, Словаччині — 47, Швеції — 46,8, Україні — 43,8, Кореї — 42,8, Угорщині — 38,3, Вірменії — 36,4. Питома вага електроенергії, яка була вироблена за 10 місяців 2000 р. на ЧАЕС, порівняно із загальним обсягом її виробництва в Україні, становила 4,33 %³⁰. Але серед 50 кращих ядерних установок, коефіцієнт використання потужності яких є найвищий, українських реакторів немає.

У Словенії, наприклад, коефіцієнт використання потужності дорівнює 86 %, а вона експлуатує реактор фірми “Вестингауз” ще з 60-х років (одна з старих конструкцій). У Румунії також 86 %, в Угорщині, яка експлуатує такі самі реактори, як на Рівненській АЕС, — ВВР-440 — коефіцієнт використання потужності становить 87 %, у Чехії — 85 %. А у Словаччині та Болгарії він дорівнює 67 % і 53 % відповідно. В Україні на 1998 р. цей показник становив 67 %, Росії — 54, Литві — 51, Вірменії — 44 %. Щорічні витрати на підвищення безпеки на кожному ядерному блоці України становлять майже 3—4 млн доларів. А наші сусіди — Чехія, Словаччина, Угорщина — витрачають на підвищення безпеки по 10—12 млн доларів на рік на кожному блоці³¹.

Світова практика доводить, що існують потужні економічні інтереси та механізми, які впливають на політичних діячів і суспільство в цілому, виступаючи апологетами подальшого виробництва атомної енергії. На думку багатьох представників світового атомного лобі, вірогідність виникнення великої аварії на будь-якій з кількох сотень АЕС, розташованих ни-

ні на планеті, практично зведена до нуля. Однак людям загрожують не лише аварії реакторів, а весь ланцюг виробничого циклу, починаючи з видобутку урану до захоронення високорадіоактивних відходів. Не існує світового літопису людських жертв з початку атомної епохи, тих, хто відчув дію іонізуючого випромінювання в шахтах, на заводах по переробці уранової руди, під час утилізації радіоактивних відходів, на АЕС. Жодна ланка цього виробничого циклу не є безпечною з точки зору можливих серйозних чи незначних інцидентів, повсякчасного отримання малих доз радіації. Наука не може передбачити, а лікарі забезпечити від можливих ризиків, особливо з радіоактивними відходами. Кожне з цих питань стосується і долі майбутніх поколінь. У цій схемі виникає система складних запитань і неадекватних відповідей стосовно життєдіяльності суспільства, більше зорієнтованих на вірогідну можливість, ніж на гарантовану безпеку.

Однак представники атомної промисловості та МАГАТЕ, роблячи свої розрахунки, продовжують лобювати атомну промисловість. Зокрема, показовим щодо цього є висловлювання Ганса Блікса, опубліковане у "Le Monde" 28 серпня 1986 р.: "... Оскільки використання атомної енергії дуже важливе, світ міг би раз на рік дозволити собі аварію чорнобильського масштабу" ³². Переконані, що ігнорування людського життя не є необхідною умовою продовження виробництва атомної енергії в постчорнобильський період. Мільйони постраждалих не можуть бути платою за такий "прогрес".

Сучасне покоління використало стільки невідновлюваних енергетичних ресурсів, скільки всі попередні, разом взяті, що призвело до глобальних ефектів: зростання різних видів техногенного забруднення, збільшення вуглекислого газу в атмосфері, виникнення озонових дір, різкого скорочення біорізноманіття, всіх видів відновлюваних ресурсів, лісів тощо. Тенденції глобальної екологічної кризи можна призупинити, якщо за короткий період вдасться перейти на альтернативну енергетику та знизити енергоспоживання в промислово розвинутих країнах у 50—60 разів, в країнах з перехідною економікою — в 7—10 раз. Міжнародна спільнота усвідомила, хоч і з 20-річним запізненням, тенденції, які ведуть до руйнації глобального природного середовища планети, організувавши у 1992 р. міжнародну конференцію в Ріо-де-Жанейро під егідою ООН, але лише через п'ять років з'явилися перші концепції, стратегії тощо, аналіз яких показує, що розв'язувати проблеми нерідко пропонують знову старим шляхом, нічого радикально не міняючи.

Дещо інша ситуація створилася в Україні, де нарощування енергогенеруючих потужностей та політика енергозбереження виступають двоєдиними важелями подальшого соціально-економічного розвитку. За міжнародною градацією Україна відноситься до категорії енергодефіцитних країн, задовольняючи національні паливно-енергетичні потреби за рахунок власних ресурсів менше, ніж на 50 %. Енергоемність валового внутрішнього продукту в ній нині вдвоє, а з ряду технологій — в чотири—п'ять разів вища енергоемності аналогічного продукту промислово розвинутих країн ³³. Обсяги власного видобутку нафти сьогодні задовольняють потреби України лише на 10—12 %, а природного газу — на 20—25 % ³⁴.

За даними віце-президента НАН України, академіка А. Шидловського, в 1999 р. енерговитрати на одиницю ВВП в Україні були в 10 разів вищими, ніж у розвинутих країнах, і продовжували зростати. Занепад економіки автоматично призводить до збільшення витрат енергії на одиницю ВВП. Ці суперечності поглиблює тіньова економіка. Все це показує пріоритет проблем енергозбереження та піднесення ефективності енергогенеруючих потужностей, розв'язання яких неодмінно має всеосяжний харак-

тер. Однак практика свідчить про зворотній напрям — деградацію цих тенденцій.

Енергетика України, забезпечуючи сьогодні 27 % обсягу промислової продукції та 17 % надходжень до бюджету, є ключовою ланкою, здатною змінити ситуацію в економіці країни на краще. Крім того, енергетика — одна з найбільш наукоємних галузей, а впровадження наукових розробок дає відчутний економічний ефект. Енергетика в повсякденному житті — це певний критерій рівня цивілізації. І сьогодні Україні вдається утримувати цей рівень ціною неймовірних зусиль науковців, урядовців і практиків. У контексті проблем національної безпеки України Рада національної безпеки і оборони проаналізувала стан паливно-енергетичного комплексу та його значення для національної безпеки і дальшого розвитку економіки. Небезпечним явищем є те, що загальний обсяг виробленої електроенергії впродовж 1990—1998 рр. знизився в Україні більш як на третину. Енергетика є інерційною технологічною системою і певний час може працювати на потенціалі попередніх років, однак такий процес може стати незворотним.

Галузева структура промисловості України переобтяжена ще з радянських часів виробництвом первинних сировинних ресурсів та напівфабрикатів. Частка паливно-енергетичного комплексу в ній вдвічі більша, ніж у структурі промислового виробництва таких країн, як Франція, Німеччина, Італія, а металургійного комплексу — майже втричі. В той же час питома вага продукції прогресивних галузей — машинобудування і металобробки, хімічної та нафтохімічної — нижча в 1,5—2 рази³⁵. Стану її паливно-енергетичного господарства протягом кількох десятиріч не приділялася серйозна увага. Розвиток АЕС набув форми економічної моди та колоніального характеру. Однак радикальна модернізація ТЕС не проводилася. В результаті значно зросли технологічна застарілість та фізична зношеність обладнання: на кінець 1998 р. 95,2 % енергоблоків ТЕС відпрацювали свій розрахунковий ресурс (100 тис. годин), у тому числі 72,1 % перевищили граничний ресурс (170 тис. годин), а 53,8 % енергоблоків експлуатуються вже понад 200 тис. годин, що перевищує визнану в світі межу фізичного зношення та морального старіння. За даними досліджень, проведених у США та країнах ЄЕС, збитки в економіці цих країн внаслідок руйнування та аварій становлять 4 % ВВП³⁶. Недостатня увага приділяється й розробці екологічних проблем ПЕК України³⁷.

Однак непокоїть те, що переломити ситуацію на краще в енергетиці та навколо неї, маючи на увазі порочні схеми її ручного регулювання, розрахунків за вироблену електроенергію, наслідки тінізації та приватизації, в Україні не вдається. Виробництво електроенергії в країні падає, скорочується видобуток вугілля (менше на 60 % порівняно з 1991 р.), нафти та газу, — відповідно, на 20 і 25 % тощо. Умовою виходу з кризового стану енергетики України повинна стати реалізація стратегічних, науково обґрунтованих програм, а не короточасні рішення, безліч яких приймається в останні роки на всіх рівнях³⁸. Наприклад, проблемами створення циклу виробництва ядерного палива уряд почав опікуватися ще в 1992 р., але лише через чотири роки прийняв відповідну постанову, виконання якої поки що бажає кращого.

Низькі технології енерговиробництва в Україні зумовлюють величезні енерговитрати та шкідливі техногенні забруднення атмосфери і ґрунту. В 1996 р. сумарні викиди енергетики України досягли 10781,7 тис. т, з них до атмосфери потрапило 1524,3 тис. т, у тому числі без очищення — 983 тис. т. Якщо в середньому одне підприємство викидало 309 т небезпечних інгредієнтів у довкілля, то енергетика — 8710 т³⁹. Дослідження фа-

хівців США довели, що внаслідок вдихання забрудненого повітря в цій країні щорічно передчасно вмирає майже 70 тис. чол. Причиною смерті третини з них є вдихання викидів ТЕС сумарною потужністю 200 ГВт. Іншими словами, виробництво ТЕС 1 ГВт електроенергії спричиняє 100 передчасних смертей, не враховуючи численних нещасних випадків.

Спалювання вугілля та нафти в глобальному масштабі впливає на здоров'я приблизно так само, як аварія типу чорнобильської, що відбувається перманентно. Це — “тихий Чорнобиль”, безпосередній вплив якого не видно, але його віддалені наслідки не менш реальні, ніж чорнобильські. Структура використання виробленої в Україні енергії вкрай нераціональна. Так, 52 % електроенергії споживає промисловість, 14 — житловий сектор, 10 — сільське господарство, 5 — транспорт, 1,5 — будівництво, 15 % йде на власні потреби галузі та втрати в мережах⁴⁰.

Криза, яку переживає Україна, спричинила критичну ситуацію і в енергетиці, якій притаманні специфічні особливості, пов'язані з одномоментністю вироблення та споживання енергії, надзвичайно складним технологічним циклом, необхідністю централізованого диспетчерського оперативно-технологічного управління, забезпечення надійності та безпеки функціонування обладнання. Все це робить енергетику надзвичайно матеріально-, енерго-, інтелектуально- та наукоємною галуззю з великим інвестиційним циклом.

До речі, стабільні умови адміністративної економіки в 1975—1990 рр. сприяли деякому зменшенню енергоємності ВВП. Ця тенденція об'єктивно змінилася на протилежну після 1990 р. в зв'язку з життєво важливими трансформаційними процесами. З 1991 р. обсяги споживання всіх видів енергоресурсів зменшилися, як і їх виробництво. Однак пропорції такого зменшення в 1990—1997 рр. були невідповідними, адже виробництво ВВП за цей період скоротилося в 2,38, а споживання енергоресурсів — в 1,68 рази. Темпи та обсяги зменшення ВВП набагато випередили темпи згорання споживання енергоресурсів, що переконливо свідчить про подальше поглиблення ринкового реформування української економіки. Водночас низький показник енергоефективності в Україні є вирішальним аргументом на користь продовження радикалізації структурно-галузевих реформаційних процесів в економіці, розв'язання проблем паливно-енергетичного комплексу, зокрема, зменшення питомої ваги дорогих імпортованих видів палива; диверсифікації джерел імпорту; розвитку ресурсної бази; залучення позабалансових джерел енергії; підвищення ефективності процесів виробництва, транспортування й використання енергії та інші стратегічні напрями національної енергетичної безпеки України.

Поряд зі структурною перебудовою необхідно запроваджувати економічні, нормативно-правові та адміністративні важелі піднесення енергоефективності виробництва та повсюдного енергозбереження. В Україні нині існує лише Національна комісія регулювання електроенергетики, а регіональні комісії відсутні. Наприкінці 90-х років для розв'язання чорнобильських проблем було створено міжгалузевий науково-технічний центр з безпеки атомної енергетики, що міститься в Чорнобилі. Керує ним член-кореспондент НАН України О. Ключников.

На сучасному етапі становлення Української держави об'єктивно діють внутрішні та зовнішні загрози енергетичній безпеці країни. Серед внутрішніх факторів виділимо надмірну енергоємність національного ВВП, яка останніми роками зросла у півтора рази, витрати енергоносіїв на виготовлення основних видів енергоємної продукції в Україні в 3,5—9 разів вищі, ніж у розвинутих країнах; високий рівень старіння основних фондів паливно-енергетичного комплексу; недостатній обсяг інвестицій;

криза платежів та пов'язані з нею хронічні невивплати заробітної плати; недосконалість нормативно-правового забезпечення діяльності галузі в ринкових умовах. Серед зовнішніх факторів — високий рівень монополізації постачання імпортованих паливно-енергетичних ресурсів; залежність атомної енергетики від поставок ядерного палива та обладнання.

Стратегічним завданням галузі на сучасному етапі є нарощування виробництва електроенергії на базі визначених Національною енергетичною програмою “Україна-2010” заходів. Пріоритетними напрямками розвитку електроенергетики в Україні визнані: оптимізація структури виробництва електроенергії; забезпечення сталої діяльності енергосистеми, збереження паралельної роботи об'єднаних енергосистем України і Росії; вдосконалення роботи оптового ринку електроенергії. Реалізація наміченого здійснюватиметься поетапно.

Основними завданнями розвитку галузі на першому етапі (умовно до 2003 р.) Кабінетом Міністрів України визнано такі: модернізація потужностей діючих ТЕС, ТЕЦ і ГЕС, електричних і теплових мереж шляхом їх технічного переоснащення та реконструкції; введення в дію енергоблоків АЕС високого ступеня готовності; організація виробництва власного ядерного палива, розширення випуску обладнання для АЕС, зняття з експлуатації блоків Чорнобильської атомної електростанції; впровадження парогазових установок.

На наступному етапі (2004—2010 рр.) необхідно на основі впровадження енергозберігаючого, екологічно чистого обладнання, будівництва нових та модернізації діючих блоків АЕС створити умови для повного забезпечення держави якісною енергією. Планується вивести з експлуатації застарілі типи газо-мазутного обладнання, а також частину вугільних блоків на Криворізькій, Придніпровській, Зміївській ТЕС (загалом 25 одиниць). У цей же період слід вжити заходів для збільшення використання нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії. Підрахунки показали, що за рахунок поліпшення структури паливно-енергетичного комплексу можна заощаджувати щорічно 1,5—2,2 млрд доларів, насамперед завдяки скороченню імпорту газу та нафти. Найближчим часом необхідно раціоналізувати споживання газу на теплових електростанціях, здійснивши їх реконструкцію ⁴¹.

Державною комплексною програмою енергозбереження на період до 2010 р. передбачені заходи, спрямовані на скорочення енерговитрат на виробництво продукції в країні. З метою забезпечення роботи українських АЕС, згідно з рішенням колегії Міністерства енергетики від 10 січня 1999 р., енергетики розробили та почали втілювати в життя “Програму продовження строків експлуатації енергоблоків ВВЗР-1000 і ВВЗР-440 на 10—20 років”. Відповідно до указу Президента від 23 жовтня 1998 р., постанови Верховної Ради України від 24 грудня 1998 р., відповідних наказів міністра енергетики було доручено розробити Проект змін і доповнень до “Національної енергетичної програми до 2010 р.” і, як її складову, Програму розвитку ядерної енергетики України до 2010 р. Слід також розробити проект Національної концепції розвитку атомної енергетики України до 2030 р. Вже діють Закон України про електроенергетику, Гірничий закон та ін. Надзвичайно актуальним для України є будівництво національного сховища радіоактивних відходів, бо вже існує гостра потреба в утилізації відпрацьованого ядерного палива, а через 10—20 років майже всі АЕС країни відпрацюють свій термін.

Важливо підкреслити, що рівень енергетичної безпеки є визначальним, але нині критично низьким в Україні. Це зумовлене не стільки тим, що вона за рахунок власних природних паливно-енергетичних ресурсів

задовольняє потреби не більш як на 50 %, скільки тим, що ці потреби, особливо в природному газі, забезпечуються однією країною. У зв'язку з цим великого значення набувають питання наступної раціоналізації структури ПЕК, попиту на паливно-енергетичні ресурси у напрямку зменшення ролі природного газу. Нині попит на нього в загальній структурі споживання паливно-енергетичних матеріалів є найбільшим за весь період незалежності України — близько 45 % порівняно з 39 % в 1990 р., і це тоді, коли понад 78 % газу купується за цінами, вищими від європейських. Але зафіксовані в Національній енергетичній програмі України до 2010 р. показники споживання: вугілля — 170 млн т, природного газу — 35,5 млрд м³, нафти — 7,5 млн т фахівці вважають нереальними та економічно недоцільними ⁴².

У пострадянському просторі геополітичний аспект української енергетики залишається надзвичайно складним та суперечливим. У світовій енергетиці існує неписаний закон: якщо понад 30 % поставок енергоносіїв здійснює одна країна, то вона автоматично контролює економічні та політичні процеси тієї країни, яка імпортує це паливо. Сьогодні 80 % енергоносіїв в Україну постачає Росія. У світовій практиці така стратегічна залежність вважається неприпустимою. В 2000 р., незважаючи на політичний тиск Росії, Україна підписала контракт на поставку з Туркменістану 30 млрд м³ природного газу, що разом з видобутком 18 млрд м³ з власних родовищ та 30 млрд м³ плати за транзит дещо зменшує енергетичну залежність від Росії.

Коли держава прагне будувати нові ГЕС і АЕС, а також інші мегаджерела енергії, не дбаючи про кардинальне скорочення витрат енергії, людська доля нагадує боротьбу за право вибору страти — через повішання, від кулі чи в газовій камері. Оскільки кожен із згаданих способів виробництва енергії сильно забруднює середовище, будь-який з цих проектів загрожує здоров'ю та життю мільйонів людей нинішнього та майбутніх поколінь. Електрична енергія швидко перетворюється в теплову, впливаючи на глобальну зміну клімату, а відомі відновлювальні джерела енергії не здатні задовольнити потреби промисловості. Поки людство потребуватиме дедалі більшої кількості кіловат-годин, їх будуть різними шляхами виробляти, що призведе до зростання числа знедолених, які не мають належної їм частки глобального або національного багатства.

Модифікуючи державну еколого-економічну політику в галузі електроенергетики, варто адекватно діяти і в геополітичному плані, порівнювати тенденції, що мають місце в Україні та економічно розвинутих країнах, їх методологію та очікувані наслідки для українських реалій. Разом з тим, масштаби екстенсивного господарювання, поверховість заходів енергозбереження свідчать про колосальні можливості інтенсивної екологізації розвитку паливно-енергетичного комплексу. Наприклад, ККД вітчизняних ТЕС на 6—8 % нижчий, ніж у розвинутих країнах, а витрати енергії на виплавку металу вдвічі вищі, ніж у Європі, й втричі — ніж в Японії. Лише ці фактори зумовлюють щорічну перевитрату 30—40 % енергії ⁴³. Вітчизняні ТЕС відстали від світового рівня у технологічному аспекті. Всі станції України, що працюють на газі й вугіллі, нині не лише нерентабельні, але й екологічно шкідливі. Їх викиди, особливо твердих решток, катастрофічно високі. У заміні існуючих ТЕС екологобезпечними енерговиробництвами нині заінтересовані й сусідні країни. Гідроенергоресурси, основне завдання яких — регулювати частоту та стійкість режимів енергосистеми України, підірвані гігантоманією колишніх союзних відомств. Загалом у 80-х роках нерационально використовувалося приблизно 80 % енергії, що вироблялась у колишньому СРСР ⁴⁴.

На жаль, сучасна техніко-економічна ситуація не дає змоги негайно зупинити роботу будь-якої АЕС, не вирішивши питання про утилізацію відходів, не компенсавши можливі втрати за рахунок інших джерел. На планеті АЕС виробляють 15 % світового енергобалансу⁴⁵. Крім того, ліквідація диспропорцій енергобалансу України нині пов'язується переважно з традиційними джерелами, що при низьких технологіях веде до ще більш активного забруднення довкілля.

У зв'язку із загостренням суперечностей в енергетичному комплексі України постало питання про необхідність його оновлення, переорієнтації в бік енергозбереження, розвитку нетрадиційних видів енергетики. Пропонується широко впроваджувати парогазові установки, які розповсюджені нині у розвинутих країнах і є екологічно чистішими (окрім певної небезпеки викидів оксидів азоту), потребують менше води, що важливо в умовах України. ККД парогазових станцій досягає 55—58 %⁴⁶. Враховуючи вугільні ресурси, важливо впроваджувати створені в західних країнах ефективні системи котлів, де повністю згорає органіка, а шкідливі викиди набагато менші, ніж на вітчизняних. Атомні реактори типу CANDU, на яких базується канадська ядерна енергетика — одна з кращих у світі, — також становлять інтерес для України. Зневажання означеними аспектами може призвести до обмежень в енергоспоживанні. У 1998 р. баланс енерговиробництва в Україні становив: теплоелектростанції — 47,3 %, атомні — 43,5, гідроелектростанції — 9,2 %⁴⁷. Основну частку структури генеруючих потужностей становлять ТЕС — 65,5 %. На АЕС припадає 26 % за потужністю та близько 44 % — за обсягом виробництва енергії⁴⁸.

Аналіз глобальних та національних тенденцій свідчить, що Україна, постійно відчуваючи дефіцит електроенергії, надалі не зможе повністю уникнути його лише за рахунок традиційної теплоенергетики, адже для будівництва кожної ТЕС потрібно приблизно 10 років. Один з шляхів — економія електроенергії, втрати якої в нас щорічно досягають 3 млрд кВт/год⁴⁹. У Комплексній державній програмі енергозбереження України обґрунтовано великий потенціал економії енергії, який на 2010 р. оцінюється в 100—110 млн т умовного палива. Тільки завдяки впровадженню маловитратних короткотермінових організаційно-технічних заходів у найближчі 1,5—2 роки економія паливно-енергетичних ресурсів може щороку становити в Україні 12—14 млн т умовного палива. Для повномасштабної реалізації колосальних можливостей енергозбереження та піднесення енергоефективності в Україні існують усі передумови, за винятком нормального інвестиційного клімату. Ця проблема має загальнодержавне значення, її радикальне розв'язання дасть змогу забезпечити значне підвищення ефективності функціонування не тільки енергетики, а й економіки загалом. Перспективність шляху доводить і зарубіжний досвід.

Стратегічно важливими аспектами поліпшення енергопостачання в Україні нині є приватизація підприємств обленерго, концесійні угоди, диверсифікація джерел енергоносіїв, реконструкція газотранспортної системи, активізація розробки вітчизняних родовищ, збільшення власного видобутку газу, запровадження у різних галузях господарювання програм енергозбереження тощо. На думку Міністерства палива та енергетики України, навіть модернізація магістралей та реалізація проектів транспортування палива через територію країни відновить довір'я західних споживачів до другого за потужністю газового шляху в Європу, а відтак сприятиме зміні підходів до джерел енергетичної бази.

Таким чином, подолання наслідків чорнобильської катастрофи відбувається в процесі виходу України з енергетичної кризи. Добре продумана, зважена та водночас системна енергетична стратегія як складова еколого-

економічної політики спроможна усунути непродуктивні витрати в ключових галузях та технологіях суспільного виробництва, сприяти впровадженню вітчизняних та зарубіжних наукових досягнень у справі раціонального використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, вирішальною мірою допомогти досягнути бажаного суспільного майбутнього.

Сьогодні доводиться констатувати, що Україна не готова до повноцінного використання та розвитку ядерних виробництв. Атомна енергетика у радянський час була монополією Міністерства середнього машинобудування СРСР, яке поєднувало функції виробника цих реакторів і контролюючої інстанції, що мала стежити за безпечною їх експлуатацією. Саме тому Україна виявилася не підготовленою до ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС: не було власних кадрів, інфраструктури тощо. Ці ж причини зумовлюють труднощі, пов'язані з самостійною експлуатацією АЕС. Як наслідок — недбало складена програма випробувань турбогенератора 4-го енергоблоку ЧАЕС призвела до найбільшої в історії атомної енергетики техногенної аварії.

Нерозв'язаною проблемою залишається поховання радіоактивних відходів (РАВ). Як відомо, на АЕС неможливо організувати сховище, розраховане на 300 років, тим більше безпечно утилізувати РАВ на десятки тисяч років. Отже, в Україні необхідно створити програму збереження та поховання РАВ, розраховану на реальні строки із забезпеченим фінансуванням та окрему галузь під егідою Міністерства з надзвичайних ситуацій, яка б розв'язувала проблему утилізації значної кількості радіоактивних енергетичних та промислових відходів, їх переробки до стану, придатного для зберігання.

Нині пріоритетні напрямки енергетичної стратегії України, враховуючи особливості постчорнобильського періоду, актуалізують подальше створення цивілізованих фінансово-економічних, правових, технологічних, інформаційних умов піднесення ефективності використання енергетичних ресурсів, насамперед, шляхом здійснення політики енергозбереження, поглиблення ринкових взаємовідносин та диверсифікації джерел надходження енергоносіїв. В майбутньому передбачається покривати потреби економіки України в енергії за рахунок вугілля на 50 %, урану — на 40, інших джерел — на 10 %⁵⁰.

Таким чином, в Україні планується поступове, хоча й вкрай повільне, розширення бази джерел енергопостачання, що уособлює об'єктивну необхідність радикальної зміни глибинної філософії національної енергетики, переходу до світових тенденцій — інтенсифікації виробництва та споживання цього суспільно важливого продукту, реальної технологічної модернізації та використання нетрадиційних на сьогодні джерел і видів генерування тощо.

Враховуючи постчорнобильський досвід у контексті сучасних концепцій цивілізаційної стратегії, деякі міркування є вкрай актуальними, набувають обрисів реальної політики, як і ключові аргументи проти АЕС.

По-перше, АЕС є енергетично нераціональними, що підтверджує світовий досвід. Лише 30 % енергії, яка виробляється на будь-якій з них, перетворюється на електричний струм, решта — 70 % — виділяється як тепло в атмосферу та водні ресурси. Наприклад, європейський реактор типу Графенрейнфельд чи ОУ-2 щорічно віддає навколишньому середовищу таку кількість теплової енергії, що її б вистачило для обігріву всіх житлових приміщень Мюнхена. З технічних причин втрати тепла АЕС неминучі⁵¹.

По-друге, атомні станції потребують величезних інвестицій. Наприклад, за експертними оцінками, для будівництва АЕС у ФРН, не враховую-

чи вартості спорудження відповідних сховищ для радіоактивних відходів та ліквідації можливих наслідків надзвичайних техногенних аварій, нині необхідно інвестувати 250 млрд марок. Дослідження експертів США показали, що кошти, необхідні для виробництва 1 кВт/год “атомної” енергії, можуть бути більш раціонально використані, даючи змогу зекономити 7 кВт/год. Узагальнюючи суспільні витрати, вони констатують, що виробництво атомної енергії — не найкраще розв’язання енергетичних проблем суспільства в новітню історичну епоху.

По-третє, для переходу цивілізації на “екологічно чисту” атомну енергію не вистачає часу. Наприклад, гіпотетично для цього необхідно побудувати у різних країнах 5000 нових АЕС (лише у промислово розвинутій ФРН — 50) протягом наступних 20 років. У ФРН треба вводити в дію щороку 2—3 АЕС ⁵².

По-четверте, атомна енергія загрожує здоров’ю та життю мільйонів людей. Порога небезпечності рівня техногенної радіації практично не існує. Радіація низького рівня при роботі АЕС більш небезпечна, ніж раніше вважали ⁵³. Після ретроспективного аналізу наслідків чорнобильської аварії, вибухів у Хіросімі та Нагасакі ризик виникнення онкологічних захворювань внаслідок опромінення низькими дозами радіації, на думку спеціалістів, зріс у 4 рази. Аналогічним є довгостроковий вплив радіоактивних елементів ⁵⁴.

Таку концепцію підтримують і спеціалісти з променевого захисту. Р. Гейл і Т. Гаузер вважають, що радіація вражає людський організм трьома способами: зовнішньою дією, через органи травлення та легені, коли з їжею, водою чи повітрям туди потрапляє радіоактивний пил. Радіоактивні речовини, розпадаючись і пронизуючи клітини, спричиняють у них структурні зміни. Розрізняють пошкодження двох типів, які радіація завдає людському організмові. Перший — наслідок ураження великої кількості клітин організму високою дозою радіації. Важкі пошкодження тканини та ознаки променевої хвороби виявляються швидко. Розвиток хвороби залежить від рівня радіації та здатності відновлювальних механізмів організму їй протидіяти.

Другий тип ураження має довготривалий характер і настає внаслідок пошкодження окремих клітин. Залежно від хімічної будови радіоактивних частинок, які потрапляють в організм, вони акумулюються певними органами. Наприклад, стронцій-90 хімічно подібний до кальцію, тому він затримується в кістках. Йод-131 помилково сприймається щитовидною залозою за нормальний і накопичується в ній. Цезій-137, який нагадує калій, відкладається в усіх клітинах. Будь-який з цих радіоактивних ізотопів може вразити найближчу клітину, ріст якої регулюється на генному рівні, визначаючи, коли і як вона має ділитись. Якщо ці регулювальні механізми пошкоджені, настає нерегульований поділ, що викликає мутаційні зміни, рак.

Спеціалісти військово-медичної служби КДБ УРСР з травня 1986 р. проводили незалежні від Міністерства охорони здоров’я дослідження, які щомісяця систематизувалися, їх результати свідчили про можливі надзвичайно тяжкі наслідки аварії. Розповсюдження у всіх напрямках і на значні відстані протягом тривалого періоду радіоізотопів церія, ніобія, цирконія, телура, неодима, нептунія, рутенія, лантана, цезія, а надалі й трансуранових елементів призвело до реальної загрози здоров’ю населення.

На відміну від інформацій Міністерства охорони здоров’я, спеціалісти військово-медичної служби КДБ УРСР вважали, що не йод і цезій стали основними дозоутворюючими факторами для людини (крім щитовидної залози), а комплекс радіонуклідів, що у 1986 р. становив 80 % дози радіа-

ції, отриманої населенням, а у 1986—1990 рр. — 50—70 %. Вони дійшли висновку, що малі дози призводять до різних порушень в організмі людини, спільний вплив зовнішнього і внутрішнього опромінення дає значно більший негативний ефект, 35-берна концепція науково безпідставна та небезпечна, бо дезінформує населення і державні структури⁵⁵. Однак ці висновки були відомі надзвичайно вузькому колу спеціалістів і керівників республіки і не стали загальнонаціональним надбанням.

На планеті працюють 474 АЕС і, за підрахунками атомників, кожні дві години існує потенційна загроза виникнення техногенних катастроф. За даними Австрійського екологічного інституту, міжнародних організацій Greenpeace Austria та Anti Atom International, на 219 атомних станціях, які діють у Західній Європі, відбувалися небезпечні інциденти. На 66 атомних об'єктах у Центральній та Східній Європі були проблеми в системах безпеки. За даними МАГАТЕ, лише з 1988 по грудень 1993 р. на АЕС відбулося майже 6 тис. різних інцидентів, з яких 1,5 тис. становили потенційну загрозу техногенної аварії.

Фахівці твердять, що реальна статистика є значно більшою, оскільки відомості про аварію надаються зацікавленими особами. Великобританія та ФРН не зняли з них завісу секретності, Росія та інші країни Східної Європи повідомляють про інциденти на своїх АЕС без деталей тощо⁵⁶. Нині вже не згадують про аварію на реакторі у Віндскейлі (Великобританія) у 1957 р., коли розплавилась активна зона реактора, що спричинило радіоактивне забруднення довкілля. Внаслідок цього рівень захворюваності дітей на рак щитовидної залози збільшився. Хоча ця аварія мала місце понад 40 років тому, її наслідки відчуваються й сьогодні⁵⁷.

Радіоактивне випромінювання видозмінює на клітинно-генетичному рівні спадковість усіх форм життя на планеті. Особливо це стосується дітей, імунна система яких неспроможна ефективно протистояти мутагенним вірусам, токсичним та радіоактивним речовинам. Вплив чорнобильської аварії не обмежився загибеллю 31 людини, а, за експертними оцінками, призвів до виникнення майже 28 тис. випадків онкологічних захворювань у світі, половина з яких — за межами колишнього СРСР. На планеті понад 700 млн чол. проживають у радіусі 160 км від атомних станцій. На думку західних експертів, існує 70 %-на імовірність повторення техногенної аварії на атомній станції, подібної до Чорнобильської. Разом з тим, при гіпотетичній аварії на території однієї з країн третього світу її наслідки можуть бути ще більш серйозними, ніж у Чорнобилі⁵⁸.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, лише протягом 1986—1995 рр. рівень захворювання на рак щитовидної залози серед українських дітей зріс майже в 100 разів⁵⁹, а загалом по Україні — у 10 разів. Якщо в 1981—1985 рр. не зафіксовано жодного випадку цього захворювання, то в 1986—1999 рр. в Україні прооперовано 1217 осіб, які на момент аварії були дітьми й підлітками⁶⁰. Кількість відхилень у новонароджених у сусідній Білорусі подвоїлася, порівнюючи з 1982 р., а в районах, де спостерігався високий рівень радіоактивних опадів, цей показник зріс більше, ніж у десять разів⁶¹. Сьогодні у світі 32 млн осіб стали жертвами мирного виробництва ядерної енергії та випробувань ядерної зброї⁶².

По-п'яте, атомні станції не сприяють стабілізації клімату на планеті. Нагріваючи завдяки виділенню велетенської кількості тепла атмосферу та водні ресурси, АЕС і підприємства по переробці радіоактивних відходів випромінюють значні обсяги криптону-85, який іонізує атмосферу, порушує природний кругообіг утворення хмар та випадання опадів, дестабілізує клімат. Наприклад, лише АЕС ОУ-1, за офіційними даними, викидає в атмосферу 4000 бекерелів криптону-85 на кожну вироблену кВт/год⁶³.

По-шосте, радіоактивні відходи АЕС надзвичайно шкідливі для навколишнього середовища. Реактор виробляє енергію з отруйних для людини та довкілля речовин, сконцентрованих у системі з багатьма невідомими факторами. Найвідповідальнішою сучасною проблемою у зв'язку з цим є безпечна утилізація та знешкодження радіоактивних відходів як фактор можливого, але не обов'язкового розширення планетарного розвитку атомного енерговиробництва. Наприкінці 90-х років науковці з "World-watch institute" у Вашингтоні оцінили обсяг накопичених у світі на сьогодні ядерних відходів у більш як 80 тис. т. Це токсичний побічний продукт не лише мирного виробництва енергії з ядерних матеріалів, але й паливо для морських суден та ядерні боєголовки для ракет тощо. Переважна частина світових радіоактивних відходів — це відпрацьовані уранові стержні реакторів, переробка яких для подальшого використання можлива, але нерентабельна внаслідок появи ще більшої кількості радіоактивних та отруйних для людини і довкілля речовин.

На сучасному науково-технічному етапі людство не винайшло нічого кращого, ніж складувати радіоактивні відходи. Наприклад, у Швеції, яка за геологічними умовами та загальною потужністю АЕС нагадує Україну, відпрацьоване ядерне паливо "ховають" під землю у сховища так званого мокрого типу, зберігаючи у каністрах, вміщених у басейн з водою, вважаючи, що років через п'ятдесят стане вигідним переробляти їх для одержання урану та плутонію. В колишньому СРСР рідкі радіоактивні відходи закачувалися в ґрунти, відпрацьовані порожнини шахт, і ця практика, особливо в Росії, продовжується.

В Україні, як і більшості інших країн, на АЕС немає повного циклу первинної переробки відходів, згідно з міжнародними вимогами, нормами та стандартами ядерної і радіаційної безпеки. Це збільшує ризик радіаційних аварій та експлуатації сховищ. У країні розташовано понад 8000 різних установ та організацій, діяльність яких призводить до утворення радіоактивних відходів, які їх використовують, переробляють або зберігають. Джерела іонізуючих випромінень не рівноцінні за обсягом та радіоактивністю — від поліклінік з кобальтовими гарматами до діючих АЕС та об'єкта "Укриття".

А на об'єктах ядерної енергетики існують проблеми з вивезенням відпрацьованого палива, що призводить до його накопичення та переповнення басейнів витримки. Становище деяких українських АЕС нині катастрофічне, оскільки не вистачає місткостей для зберігання відходів. Вживаються термінові заходи для "ущільнення" наявних та спорудження нових сховищ. Для довгострокового та безпечного зберігання відпрацьованого ядерного палива на Запорізькій АЕС розпочато будівництво сховища сухого типу (в контейнерах).

На шести АЕС України нині накопичено приблизно 70 тис. м³ радіоактивних відходів, з яких 85—90 % є низько- та середньоактивними. Високоактивні відходи тут зберігаються в основному в спеціальних сховищах на проммайданчиках АЕС. На всіх АЕС, крім Хмельницької та Запорізької, має місце тенденція збільшення рідких радіоактивних відходів, що потребує створення резервних сховищ. На всіх АЕС, крім Запорізької, не здійснюється переробка твердих радіоактивних відходів (спалювання, пресування тощо), що призводить до значного зростання їх обсягів. Враховуючи темпи заповнення сховищ твердих радіоактивних відходів, через 5—7 років постане проблема введення додаткових сховищ. На Рівненській АЕС діє єдина на атомних станціях країни установка бітумування радіоактивних відходів, яка експлуатується з 1993 р.

Найбільші галузі щодо обсягу радіоактивних відходів в Україні — урановидобувна та переробна промисловість, де їх вже накопичено 65,5 млн т, розміщених на площі 542 га. Видобування уранової руди проводиться на трьох проммайданчиках, переробка виконується на гідрометалургійному заводі ВО СхідГЗК у промзоні м. Жовті Води на Дніпропетровщині. Характерним для цих процесів є те, що майже всі їх відходи — відвали шахтних порід, скиди, рідкі та газоподібні викиди тощо — є джерелами радіоактивного забруднення навколишнього середовища, що містять природний уран, торій-232, продукти розпаду уранового та торієвого рядів, радіоактивний газ радон та ін. Утримування в хвостосховищах радіоактивність становить основну небезпеку для людей та природного середовища ⁶⁴.

На медичних, наукових, промислових та інших підприємствах та в організаціях України на кінець 90-х років було накопичено 5 тис. м³ радіоактивних відходів. Незалежно від відомчого підпорядкування вони передають відходи на спеціалізовані підприємства українського державного об'єднання “Радон”, яке складається з шести міжобласних комбінатів — у Києві, Дніпропетровську, Львові, Одесі, Харкові, Донецьку. Частина з них законсервована, оскільки не відповідає нормативам та правилам, деякі потребують перебазування, зокрема київський. Вони використовуються для прийому та захоронення низько- та середньоактивних радіоактивних відходів ($1 \cdot 10^{-6}$ Кі/кг), як джерела альфа-випромінювання, що містить довгоживучі радіоактивні елементи — плутоній, нептуній, америцій, уран тощо. І хоча частка цих відходів невелика (менше 2 % від вироблюваних на українських АЕС), вони небезпечні через своє місцезнаходження та постійний ризик під час перевезення та зберігання.

Найбільше вмістилище радіоактивних відходів — зона відчуження ЧАЕС, де лише в об'єкті “Укриття” їх міститься 1—2 млн м³ загальною активністю 24 МКі. Крім того, у 24 районах тимчасової локалізації поховано ще 1,1 млрд м³ відходів загальною активністю 0,42 млн Кі, джерелами яких є забруднені внаслідок аварії ґрунт, будівлі, машини, механізми тощо. У зоні відчуження ЧАЕС у процесі проведення робіт з дезактивації також нагромаджено 3720 м³ твердих і 1800 м³ рідких радіоактивних відходів ⁶⁵. Слід також враховувати, що в пунктах тимчасової локалізації та поховання відходів зони відчуження зосереджено вдвоє менше радіоактивних речовин, ніж на ґрунті.

Майже всі відходи зони відчуження є джерелом випромінювання альфа-частинок, становлять довготривалу небезпеку, відносяться за питомою активністю, поверхневим забрудненням і потужністю дози випромінювання до першої або другої груп. На території зони відчуження розташовані малопроточні та замкнені водойми, які містять радіонукліди: стронцій-90 та цезій-137 у таких концентраціях, що їх можна віднести до рідких радіоактивних відходів. Тому, на думку фахівців, звіти керівників ЧАЕС про те, що пункт тимчасової локалізації РАВ “Підлісний”, де є навіть шматки ТВЕЛів, після профілактичних заходів (типу “обвалування”) став безпечним, — необґрунтовані, а вміст могильника потребує перепоховання у глибинних геологічних породах ⁶⁶. За вмістом радіонуклідів осаджений шлам відноситься до категорії радіоактивних відходів і потребує спеціальних умов їх зберігання та поховання. Загалом в Україні нині вкрай важливо забезпечити екологічно безпечне видалення та ліквідацію радіоактивних відходів, зведення до мінімуму обсягів їх утворення та транспортування. Крім того, значна їх частина потрапляє в ґрунти і води.

Величезну небезпеку становить саркофаг, в середині якого накопичилося багато води, куди вона просочується ще з часів його будівництва.

У 2000 р. її кількість зросла більш, ніж вдвічі, що пояснюють значною кількістю опадів протягом року. В результаті вода потрапила у дев'ять приміщень саркофагу, де раніше її не було. Але, за твердженням українських офіційних осіб, рівень радіоактивності води, яка витікає з цієї споруди, залишається нормальним⁶⁷. Таким чином, становище з відходами в Україні критичне. Місця їх зберігання та поховання, особливо у 30-кілометровій зоні ЧАЕС, не відповідають нормативам, немає об'єктивних оцінок ситуації та впливу відходів на навколишнє середовище, відсутня державна система обліку їх утворення, переміщення, зберігання та утилізації, практика поводження з ними не відповідає санітарним нормам і правилам. Це є одним з пріоритетів політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної та ядерної безпеки в країні.

По-сьоме, атомна енергетика загрожує міжнародній та національній безпеці, не сприяє повноцінному розвитку демократії та дотриманню прав людини. Адже саме вона безпосередньо та опосередковано стимулює розвиток світового військово-промислового комплексу. В процесах ядерно-паливного циклу застосовуються такі ядерні та інші матеріали, багато з яких мають стратегічне значення для виготовлення різних видів зброї масового ураження. Так, плутоній, який є складовою частиною боеголовок, виробляється при переробці відпрацьованого палива АЕС. Реактор потужністю 1000 МВт виробляє за рік 250 кг плутонію, якого достатньо для виготовлення 25 ядерних бомб⁶⁸. Навіть у разі односторонньої відмови від ядерної зброї зберігається можливість розвивати на власній базі ядерне виробництво або вигідно продавати стратегічну сировину в інші країни, стимулюючи тим самим недостатню радикальність та ефективність внутрішнього соціально-економічного реформування країни.

Безумовно, послаблення режиму секретності в ядерній галузі може негативно впливати і на рівень безпеки енергоатомної галузі і загрожувати національній безпеці країни. З іншого боку, атомна промисловість, широко використовуючи режимність об'єктів, забезпечуючи енергією шлях до стійкого суспільного розвитку та інтереси національної безпеки країн, перетворює дедалі більше людей на безневинні жертви свого розвитку. Що ж до оборонних інтересів, то про демократію навряд чи хто згадує серйозно.

Таким чином, межа між мирною атомною енергетикою та військово-промисловим комплексом є надзвичайно умовною та вельми прозорою. Тому в світі нині не можуть реально застосовуватися принципи відкритості та громадського контролю стосовно атомного енергетичного комплексу. Технологічна легкість використання плутонію для виробництва ядерної зброї зумовлює численні посягання на право суспільства здійснювати у цій сфері інформаційний контроль.

Існування ядерних об'єктів ставить під сумнів основні права і свободи людини, закріплені в Загальній декларації прав людини та конституціях більшості країн, — від безперешкодного інформаційного доступу до вільного волевиявлення та свободи слова, громадського контролю. В ряді країн під виглядом охорони ядерних об'єктів та інтересів національної безпеки вони ігноруються, а лідери мирних антиядерних рухів нерідко переслідуються. Створюється враження, що для задоволення дедалі зростаючих екстенсивних потреб енергоспоживання держава перетворюється з гаранта прав людини на свідомого їх порушника.

Атомна енергетика як високотехнологічна галузь надто небезпечна з точки зору здійснення контролю техногенного ризику, надто приваблива для терористичних актів, її не складно трансформувати для вироблення атомної зброї тощо. Чим більше АЕС має країна, тим суттєвішою є потен-

ційна загроза збереженню існуючого на її території та навколо неї біорізноманіття. Однак об'єктивні соціально-економічні потреби соціуму змушують співіснувати його з “мирною” енергоатомною промисловістю, яку ефективно контролювати в інтересах загальної безпеки він не в змозі. Саме тому демократичні свободи залишаються нереалізованими. Громадськість повинна мати гарантоване право на правдиву, а не препаровану речниками атомної індустрії інформацію про її діяльність.

Таким чином, енергоатомна індустрія має пряме відношення до соціальної політики та практики, зумовлюючи становлення деформованої демократії та відповідно урізане забезпечення конституційно закріплених прав людини та громадянина в Україні на безпечні умови проживання, що повинно бути основною умовою життєдіяльності будь-якого суспільства. “Цей принцип має стати наріжним каменем у питанні прав людини, — підкреслює професор Гарі Шарма з Ватерлоо (Канада). — На всіх етапах будь-якої діяльності, пов'язаної з ядерною енергією, людям має бути гарантована повага до цього принципу, тобто їх може бути піддано впливу радіації настільки низького рівня, наскільки це розумно й можливо”⁶⁹.

Світовий досвід засвідчує, що філософію ядерної індустрії практично неможливо привести у відповідність з демократичними перетвореннями в сучасному суспільстві. Вони не повинні пристосовуватися до індустріального світу нових технологій та оцінюватися на відповідність, а навпаки, індустріальний світ має діяти в рамках демократичних норм та принципів соціуму.

Більшість членів МАГАТЕ та пов'язаних з цією міжнародною організацією вчених або не помічають цих суперечностей, або не хочуть бачити справжніх причин. “Це також є показником того, що суспільство, вся його структура не функціонують належним чином. Ми повинні дослідити цю проблему, віднайти причини й те, яким чином ми самі робимо свій внесок у таке суспільство”, — підкреслив на засіданні Постійного народного трибуналу з наслідків аварії на Чорнобильській АЕС радник канцлера Австрії доктор Вольфганг Тромп. Коріння цих проблем, на його погляд, лежить набагато глибше. Необхідно реформувати систему освіти, університети, школи, поліпшити наукові знання. “Ми повинні знайти відповідну систему реєстрації фактів при пошуку причин. Треба припинити підготовку спеціалізованих експертів у вузьких сферах, які не бачать ані всієї картини, ані шкоди, якої вони завдають”⁷⁰.

Щоб запобігти новим техногенним катастрофам, слід краще використовувати нетрадиційні, екологічно чисті, альтернативні джерела енергії — вітер, сонце, біогаз тощо. Перспективність їх використання підтверджується експлуатацією відповідних об'єктів у ряді районів України та за кордоном. Значення їх зростає і в зв'язку з виснаженням традиційних паливних ресурсів. Однак масштаби освоєння цих джерел ще не відповідають потребам, особливо в регіонах, де їх запаси значні, а застосування — рентабельне.

За прогнозами, найближчим часом на планеті відновлювані джерела енергії замінять 10 % витрат умовного палива. Світова Комісія Енергетичної Ради передбачає до 2020 р. зростання частки відновлювальної енергії залежно від масштабів її розвитку: 21,3 % — сценарій песимістичний та 29,6 % — сценарій оптимістичний. На світовому Конгресі відновлювальної енергії, який відбувся в 1996 р. у Денвері, експерти прогнозували, що в 2070 р. частка відновлювальних джерел енергії становитиме від 60 до 80 %. Планується, що до 2010 р. відновлювальні джерела енергії в паливно-енергетичному балансі країн Європейської Співдружності становитимуть 12 %, у тому числі в Польщі — 7,5 %⁷¹.

Альтернативне значення нетрадиційних джерел збільшуватиметься в міру невинного зростання концентрації в атмосфері вуглекислоти, забруднення довкілля тепловою енергією. За рахунок різних джерел нині людство щороку виробляє лише 1/20000 частку від сонячної енергії, яка потрапляє на землю. Енерговиробництво на планеті щорічно зростає на 5 %⁷². Тому енергія сонця та вітру є найперспективнішою з огляду на найменший ризик та масштаби самооновлення. В зв'язку з цим Рада міністрів Європейського Союзу на всесвітній конференції “Наука в XXI столітті: нові зобов'язання”, яка відбулася у червні—липні 1999 р. в Будапешті, наголосила на необхідності активніше інвестувати фундаментальні дослідження, об'єднувати матеріальні й фінансові ресурси для глобального вивчення в першу чергу відновлювальних джерел енергії⁷³.

Розвитку нетрадиційної енергетики сприяло проведення у квітні 1991 р. в рамках чорнобильського тижня міжнародної науково-практичної конференції “Сонячна енергетика: європейський досвід та Україна”, яка показала, що використання енергії сонця, вітру та біогазу, поряд з енергозбереженням, може зупинити нарощування, а в майбутньому навіть згорнути атомну енергетику в Україні. Однак нині ще не розроблена державна політика щодо розвитку альтернативної енергетики та неінформоване у цих питаннях населення.

Ефективним напрямом виходу з енергетичної кризи є активне використання сонячної енергії, якій країни Західної Європи в своїй енергетичній стратегії надають пріоритетне значення. Наприклад, нині в державах Євросоюзу швидко зростають ринок та популярність автономних опалювальних геліосистем. Згідно з оцінками європейського ринку, лідерами в галузі використання геліотехнологій в Європі є Австрія та Греція, де на 1000 мешканців припадає, відповідно, 13 м² та 11,8 м² сонячних колекторів. Зокрема, у Греції 25 % загального обсягу побутового гарячого водопостачання забезпечують геліосистеми.

У 1996 р. в Хараре (Зімбабве) відбувся міжнародний “сонячний саміт”, проведений під егідою ЮНЕСКО, який ухвалив Світову сонячну програму на 1996—2005 рр., де визначено майже 300 “вищих пріоритетів” серед проектів у галузі відновлюваних джерел енергії. Крім того, урядам було запропоновано прийняти Харарську декларацію, в якій світове співтовариство підкреслило велику роль сонячної енергії для людства і закликала уряди всіх країн активно сприяти розвитку нетрадиційних енергетичних галузей та екологічно безпечного використання ресурсів навколишнього середовища в інтересах благополуччя людства⁷⁴. Досягненням європейської технології, що має назву “Сонячний дім”, є забезпечення на 97 % світлом і теплом жител та промислових приміщень за рахунок сонячного випромінювання⁷⁵.

У зв'язку з цим слід нагадати, що економічний потенціал України, навіть у період кризи, значно переважає можливості багатьох країн, що розвиваються. Рівень річної сонячної радіації в Україні, який становить у середньому 1250 кВт/год/м², дає змогу започаткувати європейський проект передачі геліоенергетичних ноу-хао в країну. Суть проекту полягає у встановленні сонячних систем європейського рівня трьох типів в Інституті енергозбереження та енергоменеджменту Національного технічного університету України. Використання геліотехніки сприятиме зниженню потреб у органічному та ядерному паливі, захисту людини та природного довкілля⁷⁶.

Надзвичайно перспективними є геліовітропеліоенергетичні комплекси, які дають можливість підняти надійність нетрадиційного енергопостачання, подолати нерівномірність споживання енергії. Розробки їх суча-

сних модифікацій виконані в Київському політехнічному інституті під керівництвом члена-кореспондента НАН України Г. І. Денисенка⁷⁷. У 90-х роках в Україні налічувалося лише 55 геліокотелень.

Нині є всі можливості протягом двох-трьох років розгорнути вітчизняне виробництво фотоелектричних батарей потужністю 5—6 МВт та станцій, що становитиме 10 % їх світового виробництва. Світовий ринок такими пристроями ще не насичений, хоча у цьому напрямку активно працюють США, Японія, Італія. Така станція потужністю 0,5 кВт, доповнена акумуляторами, спроможна забезпечити всі побутові потреби середньостатистичної сім'ї. Для України, яка має розвинуту промисловість з великою кількістю технологічних процесів, пов'язаних з використанням теплової енергії, актуальним і перспективним є широке застосування бінарних енергоустановок⁷⁸.

У сучасному світі швидко зростає інтерес до проблем використання нетрадиційних джерел енергії, в структурі яких особливе місце розвинуті країни надають проблемам вітроенергетики. Роботи в даному напрямі в багатьох країнах нині вийшли на етап масового впровадження відповідних розробок. На початку 1999 р. уряд Японії започаткував програму вивчення проблем вироблення енергії установками морського базування, включаючи шельфову вітрову енергетику. Вони планують розпочати їх будівництво у 2002 р., враховуючи такі параметри, як сила вітру, права рибаків та зміна ландшафту. Японія планує збільшити виробництво вітрової електроенергії з 14000 кВт у 1996 р. до 300000 кВт у 2001 р.⁷⁹ Нині значна увага вітроенергетиці приділяється також у США, Англії, Франції, Данії, Греції, Італії, Канаді.

В той час як усі країни прагнуть подолати залежність від нафти, екологічно чисті технології, зокрема вітрова енергетика, стають дедалі привабливішими джерелами енергії.

Україна має величезні енергетичні ресурси вітру, які набагато перевищують відповідний потенціал річок та озер. Його використання лише на 30 % дасть можливість виробити 3000 млрд кВт/год, що рівнозначно еквіваленту 10—12 млн т умовного палива. Однак це невичерпне екологічно чисте енергетичне джерело все ще не знаходить застосування в народному господарстві. Перспективними вітроенергетичними районами є, насамперед, узбережжя Чорного та Азовського морів, степова зона, Карпатський регіон⁸⁰. Сьогодні, на жаль, значний потенціал у розробці цього виду енергозабезпечення втрачено. Щоправда, дедалі більше використання вітрової енергії передбачено в розділі “Нетрадиційні джерела енергії” енергетичної програми Криму на 1986—1990 рр. і на період до 2000 р. Нині значні можливості розвитку вітроенергетики пов'язані з конверсією оборонних галузей. Так, у Павлограді на Дніпропетровщині колектив НВО “Південне” в 1990 р. створив високоефективні вітроелектростанції потужністю 100—250 кВт для освітлення сіл або невеликих містечок⁸¹.

Лише в умовах незалежності політика в галузі енерговидобутку та енергоспоживання в Україні отримала реальний шанс набути цивілізованих форм і напрямів розвитку. Однак сучасна енергетична та соціально-економічна криза в країні значно уповільнила цей процес. І все ж навіть у цих умовах світові тенденції пробивають собі дорогу. Так, у 1993 р. в Україні було розроблено вітроенергетичний проект Атіка-Вест, який передбачав створення на базі машинобудівних підприємств оборонного комплексу країни 1100 вітродвигунів на рік потужністю майже 300 МВт, а також спорудження в 1993—1995 рр. вітроелектростанцій загальною потужністю 500 МВт. Перші їх зразки на НВО “Південний машинобудівний завод” були створені в 1992 р., а в 1993 р. з'явилися перші 40 агрегатів. І хоча не-

обхідного досвіду виробництва вітродвигунів та їх експлуатації в Україні ще не накопичено, з допомогою зарубіжних фірм вдається подолати цей недолік.

До реалізації вітроенергетичного проекту, який приблизно коштує 350 млн доларів, було залучено провідну у цій галузі корпорацію “Cia Vest”, яка споруджувала вітроелектростанції у США та Західній Європі. З нею утворено спільне українсько-американське підприємство “Атіка-Вест”. Фінансувати проект погодилася відома японська корпорація “То-мен”, річний оборот якої досягає 60 млрд доларів. Проект вітродвигуна, який відомий у світі як один з найбільш надійних та економічних, надала японська корпорація Міцубісі. Перша їх партія була встановлена у 1993 р. Планувалося, що в результаті реалізації проекту українські підприємства отримають кредити на суму 350 млн доларів, 95 % з яких буде витрачено на розвиток виробництва. Створення вітростанцій загальною потужністю 500 МВт забезпечить Україні виробництво 125 МВт/год електроенергії на рік, зекономить приблизно 2 млн т мазуту на рік, тобто понад 200 млн доларів ⁸².

Кабінет Міністрів України 15 червня 1994 р. прийняв постанову “Про будівництво вітрових електростанцій”, якою передбачив направляти 0,5 % вартості вироблюваної в країні електроенергії на розвиток вітроенергетики. У 1995 р. в Україні було чотири майданчики, на яких розміщені промислові вітроустановки. У Криму, біля Донузлава, працювали 8 вітряків, а поблизу селища Чорноморське та міста Шолкіно продовжували нарощувати потужність вітряків, розроблених НВО “Південне”, чотири з яких виробляли струм. Планувалося, що їх буде п’ять тисяч загальною потужністю 600 МВт. Будувалася вітростанція і біля Очакова на Миколаївщині ⁸³. На Івано-Франківщині поблизу села Шевченківське Долинського району в 1996 р. почали будувати комплекс з 6 високих вітряків. За розрахунками, вони вироблятимуть електроенергію при вітрі швидкістю 4 м/сек. Під час буревію — понад 25 м/сек — вітряки автоматично зупиняться, вибираючи положення для свого збереження. Вітряки малої потужності в Україні наприкінці 90-х років почали випускати ряд підприємств, зокрема івано-франківське дочірнє ЛГХ “Енергія” ⁸⁴.

Разом з тим, масштаби таких процесів в Україні загалом незначні. Західні експерти твердять, що при сучасному рівні технологій вітроенергетики економічно доцільно довести частку виробленої вітростанціями електроенергії до 40 % у загальному енергобалансі. На жаль, у 1997 р. вона не досягала навіть 1 %.

Не менш перспективним джерелом екологічно чистої енергії є її одержання з біомаси органічних решток, що накопичуються у сільському та комунальному господарствах. Раніше вона частково використовувалась як корм, будівельні матеріали, сировина або спалювалася. Загальна кількість органічної маси на планеті нині у декілька разів перевищує світовий рівень видобутку вугілля, нафти та газу. Переважно ця органіка стає важкозніщуваним видом відходів. Разом з тим, їх анаеробне зброджування дає змогу отримувати біогаз, який на 50—70 % складається з метану та на 30—50 % — з окису вуглецю. Теплотворна здатність біогазу досягає 4300—6000 ккал/м³, що еквівалентно 0,6—0,8 кг умовного палива. Кожна тонна сухої органічної речовини дає 350—500 м³ біогазу. Залишки органічної речовини можна використовувати як цінні органічні добрива ⁸⁵.

Однак у той час, коли у 65 країнах у промислових масштабах одержують біогаз з відходів життєдіяльності домашніх тварин і людини, в Україні діє лише декілька експериментальних біогазових установок і жодної промислової. В середині 80-х років на сумському машинобудівному ВО

ім. М. Фрунзе було налагоджено випуск невеликих партій установок “Біогаз 301С” для анаеробної переробки гною⁸⁶. Але це незрівнянно мало порівняно з потребами у них. Дніпропетровська екологічна організація “Альтернативна енергетика” навіть запропонувала використовувати для біогазових установок корпуси ракет, метал яких стійкий до агресивного середовища⁸⁷.

Провідне місце у світі щодо використання біогазу з початку 70-х років посідає Китай, де у селах працюють понад 7,6 млн невеликих та 35 тис. великих біогазових установок. Щороку КНР виробляє 110 млрд м³ біогазу (сьогодні стільки ж газу Україна імпортує) і до кінця століття планував довести його до 500 млрд м³⁸⁸. Активно розвивається використання біогазу і в Індії.

Нині біогазові установки працюють лише в кількох регіонах України. Однак навіть цей незначний досвід переконує, що біогаз — один з найперспективніших і дешевих способів отримання екологічно чистої енергії. Наприклад, у Золотоніському районі Черкащини біогазова установка продукує 600 м³ палива на добу. Ведеться проектування, будівництво та експлуатація біогазових установок в ряді інших господарств країни⁸⁹. Для виробництва біогазу не менш перспективною є переробка міських стоків, обсяги яких постійно зростають. Розрахунки засвідчили, що при переробці в Україні міських стоків, які утворюються протягом року, можна отримати майже 2 млрд м³ біогазу⁹⁰. На Україні в експериментальному режимі в 1990 р. діяли 3 біогазові установки типу “КОБОС” та “Біогаз 301С”.

Складнішою є проблема переробки твердих побутових відходів, але і в цій справі є перспективи. Зокрема, розв’язанням питань одержання біогазу з міських звалищ сміття займаються науковці львівського Інституту геології та геохімії горючих копалин НАН України. У практиці комунальних служб тривалий час не планувалися звалища відходів, їх ніхто ретельно не сортував, відокремлюючи металевий брухт, різні види неорганічних та органічних матеріалів. В одне з таких звалищ поблизу с. Грибовичі Жовківського району на Львівщині за шість десятиліть навели стільки різноманітного сміття, що тепер відсортувати його неможливо. Геохіміки розробили технологію одержання біогазу навіть з такого невпорядкованого джерела енергії. Винайдено препарат, який дає змогу на різних глибинах звалища одержувати метанотворюючі бактерії. На дослідному полігоні ще в 1992 р. можна було побачити, як горить цей біогаз. Було також спроектовано недорогу компресорну станцію, що подаватиме це паливо у Львів. Сировини тут вистачить приблизно на десять років, після чого звалище можна засипати землею, впорядкувати й висадити дерева⁹¹. Таких технологій давно чекають в Україні. Розвиток біоенергетики дає змогу зменшити забруднення довкілля, розв’язувати проблеми енергозабезпечення та ресурсозбереження.

Однак багато вчених вважають, що технології нетрадиційної енергетики ще недостатньо розроблені, а витрати вищі, ніж при застосуванні традиційних джерел. Суспільству потрібно навчитися комплексно використовувати традиційні й альтернативні джерела енергії. Проте, чи встигнуть вписатися ці процеси в загальний контекст сучасної екокризи в Україні, покаже майбутнє.

Загалом нетрадиційна енергетика в країні посідає незначне місце, хоча, за оцінкою спеціалістів, могла б задовольнити понад 20 % її енергопотреб. Незадовільні масштаби її використання зумовлювалися відсутністю устаткування, комплексної програми з цільовим фінансуванням, системи підготовки відповідних спеціалістів, дороговизною енергії з цих джерел, соціально-економічною кризою в Україні. Наприклад, розвиток геотер-

мальної енергетики стримується нерозв'язаністю проблем високої концентрації солей у воді, утилізації води після її використання, аваріями у місцях зворотної закачки в ґрунт тощо.

Незважаючи на це, ще у 1998 р. введено в дію одинадцяті геотермальні станції в країні й першу на території Західної України. Ці станції щорічно заощаджують 20 тис. т умовного палива. Оскільки вони споруджені на вже існуючих свердловинах, пробурених у процесі геологорозвідування, капітальні витрати виявилися в 4 рази меншими, а окупність станцій не перевищує двох років. Широке впровадження новітніх технологій дасть змогу зекономити 8 % споживуваного в Україні органічного палива⁹².

Системами геотермального теплозабезпечення в Криму обладнано лише 6 пунктів опалення та гарячого водопостачання. В зв'язку з цим Кабінет Міністрів України у січні 1996 р. прийняв постанову "Про Державну програму "Екологічно чиста геотермальна енергетика України", яка покликана поліпшити екологічний стан відповідних регіонів, сприяти економії паливно-енергетичних ресурсів.

Значний практичний інтерес становить технологія отримання енергії за рахунок різниці температур на поверхні та в глибинах моря. Для цього вона має досягати 20—22 градуси. У структурі використання нетрадиційних джерел енергії важливо виділити ефективне значення теплових ресурсів моря, перш за все, для Криму, запаси яких надзвичайно великі і можуть бути вилучені теплонасосними станціями.

Поступово зростає інтерес до енергії малих рік у віддалених від магістральних електромереж місцевостях, де малі ГЕС рентабельніші, ніж дизельні станції. Якщо в 1963 р. в Україні працювали 1200 ГЕС на малих річках⁹³, то в 90-х роках — лише 58 малих ГЕС, які щорічно виробляли понад 300 млн кВт/год. За оцінкою інституту "Гідропроєкт", нині освоєно лише 2 % енергопотужності малих річок України. Акумуляування енергії ТЕС у нічний час здійснюється надійними електрокотельнями, яких було більш як 400⁹⁴.

Використання нетрадиційних джерел енергії також певною мірою обмежене. Зокрема, забирання енергії геотермальних вод малих річок, потоків вітру, сонця є екологічно безпечним. Але критичний рівень може стати шкідливим для системної рівноваги довкілля. Однак до цієї межі ще надто далеко. Разом з тим, думки спеціалістів слід враховувати, щоб реально розуміти — будь-яка енергетична технологія перетворюється на шкідливу після певної межі, коли у природі починаються незворотні процеси, при цьому поділ джерел енергії на відновлювані й невідновлювані втрачає зміст. Але не використовувати їх у дозволених природою межах означає ігнорувати дедалі зростаючі енергетичні потреби соціально-економічного розвитку.

Державна програма розвитку енергетики в умовах національного відродження України, на жаль, не передбачає радикального зростання ролі нетрадиційних джерел енергії, можливості яких у країні надзвичайно великі. Частка відновлюваних джерел у загальному виробництві енергії нині становить лише 3 %⁹⁵. В той же час акцентується увага на кардинальному оновленні науково-технологічних основ традиційної енергетики для досягнення реальної паливно-енергетичної незалежності. Враховуючи надзвичайність ситуації, важливо протидіяти розгортанню крайніх антиенергетичних мітингово-популістських кампаній. Під тиском "зеленої" громадськості було зупинено проектування та будівництво ряду електростанцій та енергоблоків, що не могло не загострити паливно-енергетичну проблему України. Разом з тим державі слід всіляко підтримувати розвиток нетрадиційної енергетики. Умови радикального реформування економіки

при соціально-орієнтованому державному регулюванні неодмінно повинні активізувати випуск необхідного обладнання для розвитку нетрадиційної енергетики, використання зарубіжного й вітчизняного досвіду піднесення рівня екологічної безпеки енергетичних об'єктів.

Прийшов час відмовитися від стереотипів про екологічність атомної енергетики як про “чарівне” джерело енергії, привернути увагу суспільства до відновлювальних джерел енергії та технологій, які змінять ефективність її перетворення та використання. Зважаючи на глобальну екологічну кризу та вичерпність викопних джерел енергії, ці технології заслуговують на увагу: їх необхідно розвивати так само, як розвивали атомну енергетику в перші десятиліття холодної війни.

Україна на даному етапі не має змоги ефективно розвивати всі галузі господарства. Тому необхідно визначити найважливіші напрямки діяльності і саме туди спрямовувати основні зусилля та фінанси. Як відомо, у спадок від колишнього СРСР Україні дісталася однобоко розвинута економіка з великою питомою вагою енерговитратних, екологічно небезпечних галузей. Структурна макрореорганізація її економіки є нагальною потребою, а найважливішим чинником — енергозбереження та впровадження нетрадиційних видів енергії, які не лише забезпечать потреби в електроенергії, але й збережуть навколишнє середовище та життя. Звичайно, сьогодні Україна не може повністю відмовитися від використання атомної енергетики в зв'язку з тим, що понад 40 % її електроенергії виробляють атомні станції⁹⁶, але повинна прагнути змінити ситуацію, поступово переходячи на екологічно чисті види енергії, тим більше, що вони стають набагато дешевшими. В країні практично вся енергетична галузь потребує переоснащення. Так, електроенергія, яка виробляється на теплових електростанціях, утричі дорожча, ніж в Європі⁹⁷.

Але на шляху розвитку атомної енергетики в Україні виникає багато нерозв'язаних проблем. Після розпаду СРСР всі її установи ядерно-паливного циклу залишилися в Росії, і Україна змушена імпортувати необхідне обладнання та паливо. Маючи значні запаси уранових руд, вона не в змозі ефективно забезпечувати їх збагачення та використання. Створення власного ядерно-паливного циклу за скрутного економічного становища — надто складне та капіталомістке завдання, в зв'язку з чим необхідно використовувати досвід та науково-технічні досягнення у цій галузі.

На даному етапі, коли стало технологічно можливим та економічно доцільним використовувати енергію вітру, особливо прибережного, сонця, припливів та багатьох інших джерел, неможливо обґрунтувати необхідність вкладання державних інвестицій в атомну технологію. Принцип “на помилках вчать” не можна застосовувати до ядерних реакторів. Надто вже велика потенційна можливість виникнення нової жахливої катастрофи. Не лише технологія є небезпечною. Слід зважати на те, що людині властиво помилятися. Якщо ми відповідальні перед собою та нащадками, любимо нашу планету, нам доведеться відмовитися від ядерних звичок і визнати, що атомна енергетика — пройдений етап. Державні інвестиції повинні сприяти дослідженню екологічно чистої енергетики, розробці шляхів зниження енерговитрат, активізації діяльності приватного капіталу в цій галузі.

Чорнобильська катастрофа стала поворотним пунктом в історії розвитку людства і засвідчила, що пізнання й перетворення природи методом “проб і помилок” може мати фатальні наслідки. Вибух атомної бомби в Хіросімі та атомного реактора у Чорнобилі — віхи історичного шляху людства у XX ст., які висвітлили страхітливую перспективу ядерної війни та істину про те, що ядерний джін на службі цивілізації не перестане бути

гігантською потойбічною силою енергії, прихованої в глибинах матерії, яка може вирватися на волю всупереч бажанням людей. Однак безглуздо говорити про “закриття” теми шляхом уповільнення або повернення назад об’єктивного розвитку науково-технічного, економічного і соціального прогресу. Трагічний досвід Хіросіми та Чорнобиля кличе нас не назад, а вперед, в епоху глобального миру та екологічного благополуччя.

Уроки аварії наводять на думку, що за новітніх імперативів технологічної ери людство має повністю змінити погляд на одвічні цінності життя та створити їх нову шкалу. Безумовними пріоритетами повинні стати здоров’я людини, її генетичний статус, право на високу соціальну та екологічну якість життя, збереження природних умов, які історично склалися на планеті, її захисних і регуляторних систем. Надзвичайно зросла тому відповідальність творців нових технологій, покликаних з допомогою мінімальних енергетичних ресурсів розв’язувати соціально-економічні проблеми глибоко гуманістичної за змістом екологічної моралі.

Нині людство вступає у новий етап розвитку цивілізації, коли взаємна політична підтримка, спільне використання науково-технічних та інформаційних досягнень повинні слугувати надійним суспільним заслоном проти новітніх техногенних катастроф. Чільне місце серед них займають труднощі екологізації енергетики країни. Можливості використання нетрадиційних джерел енергії в Україні надзвичайно великі, але вони повністю не використовуються. Частка відновлювальних джерел у виробництві енергії становить лише 3 %, значними є втрати виробленого ресурсу, що свідчить про нераціональний характер енергоспоживання.

В сучасних умовах державна програма розвитку енергетики не передбачає радикального зростання ролі нетрадиційних джерел енергії. Під тиском ряду обставин в Україні свого часу було зупинено проектування та будівництво ряду електростанцій і блоків, що об’єктивно загострило паливно-енергетичні проблеми. Саме тому на державному рівні слід реально підтримати розвиток нетрадиційної енергетики як одного з шляхів виходу з еколого-економічної кризи, адаптації суспільного виробництва до нових умов. Радикальне реформування економіки повинно враховувати необхідність збільшення випуску обладнання для розвитку нетрадиційної енергетики, зростання ролі та можливостей використання зарубіжного й вітчизняного досвіду, піднесення рівня екобезпеки об’єктів традиційної енергетики шляхом оновлення її науково-технологічних основ, досягнення реальної паливно-енергетичної незалежності України.

¹ Див. детальніше: В а с ю т а С. І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання. — Тернопіль, 2000. — 536 с.; В а с ю т а О. А., В а с ю т а С. І., Ф і л і п ч у к Г. Г. Екологія і політика. У 2-х томах. — Чернівці, 1998. — Т. 1. — 424 с.; Т. 2. — 480 с.

² Feshbach Murray, Friendly Alfred Jr. Ecocide in the USSR: health and nature under siege / Foreword by Lester Brown. — New York, 1992. — P. 1.

³ Знаменна віха вітчизняної історії: Виступ Президента України Л. Д. Кучми з нагоди 80-річчя Національної академії наук України // Вісник НАН України. — 1999. — № 2. — С. 73.

⁴ К у ч м а Л. ЧАЕС закривається — проблеми залишаються. Виступ Президента України Л. Кучми перед зарубіжними учасниками парламентських слухань “Закриття Чорнобильської АЕС: організаційно-правові проблеми” 5 грудня 2000 р. // Президентський вісник. — 2000. — № 24. — С. 10.

⁵ M c N e i l l J. R. Something new under the sun: an environmental history of the twentieth-century world. — New York, London, 2000. — P. 312—313.

⁶ С и н я к Д. Стогін білого ангела // Високий замок. — 2000. — 15 груд.

⁷ Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — К., 1996. — С. 703.

⁸ Там же. — С. 139—140, 147—148.

⁹ Поточний архів Міністерства України у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (далі — Поточний архів Мінчорнобиля України), оп. 1, спр. “Звіт про науково-дослідну роботу “Значення соціально-демографічних наслідків чорнобильської катастрофи для України: сучасний стан і перспективи”, підготовлений Національним інститутом стратегічних досліджень при Президенті України, 1 грудня 1992 р., № 293/231, арк. 8.

¹⁰ Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — С. 250—261; С к о р о п а д с ь к а В., К о л і н ь к о В. Чорнобиль: сувора реальність. Анатомія недовір’я // Радянська Україна. — 1990. — 6 лют.

¹¹ Поточний архів Міністерства охорони здоров’я України, спр. “Сучасний стан медичних наслідків чорнобильської катастрофи (13 років після аварії)”. — Прес-реліз, арк. 1—6.

¹² М а т у к о в с к и й Н. Катастрофа. Чему учат уроки Чернобыля // Известия. — 1990. — 27 марта.

¹³ Г р о д з і н с ь к и й Д. Лихо у нашому домі: 3 виступу на міжнародному семінарі “Єврочорнобиль” // Зелений світ. — 1991. — № 7—8. — С. 7.

¹⁴ Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — С. 691—704; Я р о ш и н с к а я А. Чернобыль: Вина доказана. Суда не будет...: Хроника преступной лжи вокруг катастрофы века // Известия. — 1993. — 4 июня.

¹⁵ Feshbach Murray, Friendly Alfred Jr. Ecocide in the USSR: health and nature under siege. — P. 11.

¹⁶ Вісник НАН України. — 1999. — № 9. — С. 3—34; Т р о ф и м е н к о А. Атомна енергетика України: поступ чи занепад // Вісник НАН України. — 1999. — № 4. — С. 26—31.

¹⁷ А л е к с е е н к о И. Р., К е й с е в и ч Л. В. Последняя цивилизация? Человек. Общество. Природа. — К., 1997. — С. 303.

¹⁸ Поточний архів Верховної Ради України. Інформаційне управління, оп. 1, спр. “Інформація про хід парламентських слухань стосовно проблем закриття Чорнобильської АЕС шостої сесії Верховної Ради України тринадцятого скликання. Звернення Президента України Л. Кучми”, арк. 1—2.

¹⁹ Там же, арк. 2.

²⁰ Ядерные реакторы на Хмельницкой и Ровенской АЭС: Доклад правительству Австрии. — К., 1999. — С. 17—18.

²¹ Економічна оцінка ядерних реакторів ХАЕС-2 та РАЕС-4 в Україні: Доповідь Міжнародної групи експертів під головуванням професора Джона Суррея Європейському банку реконструкції і розвитку, Європейській комісії та Агентству США з міжнародного розвитку, Університет Сассекса, Англія, 4 лютого 1997 р.

²² Ядерные реакторы на Хмельницкой и Ровенской АЭС: Доклад правительству Австрии. — С. 16—18, 26.

²³ Там же.— С. 11, 31, 32, 37.

²⁴ Поточний архів Верховної Ради України. Інформаційне управління, оп. 1, спр. “Інформація про хід парламентських слухань стосовно проблем закриття Чорнобильської АЕС шостої сесії Верховної Ради України тринадцятого скликання. Матеріали доповіді міністра палива та енергетики України С. Ермілова на парламентських слуханнях стосовно закриття Чорнобильської АЕС”, арк. 3—5.

²⁵ Там же, арк. 5.

²⁶ Поточний архів Верховної Ради України. Інформаційне управління, оп. 1, спр. “Інформація про хід парламентських слухань стосовно проблем закриття Чорнобильської АЕС шостої сесії Верховної Ради України тринадцятого скликання. Матеріали виступу віце-президента Європейського банку реконструкції та розвитку Й. Янке на парламентських слуханнях стосовно закриття Чорнобильської АЕС”, арк. 10.

²⁷ ЧАЕС закривається — проблеми залишаються. Виступ Президента України Л. Кучми перед зарубіжними учасниками парламентських слухань “Закриття Чорнобильської АЕС: організаційно-правові проблеми” 5 грудня 2000 р. // Президентський вісник. — 2000. — № 24. — С. 11.

²⁸ Чорнобиль. Наслідки для довкілля, здоров’я та прав людини. Українська редакція. — К., 1999. — С. 65.

²⁹ Там же. — С. 68.

³⁰ Поточний архів Верховної Ради України. Інформаційне управління, оп. 1, спр. “Інформація про хід парламентських слухань стосовно проблем закриття Чорнобильсь-

кої АЕС шостої сесії Верховної Ради України тринадцятого скликання. Матеріали доповіді міністра палива та енергетики України С. Єрмілова на парламентських слуханнях стосовно закриття Чорнобильської АЕС”, арк. 2.

³¹ С м и ш л я є в О. На атомні електростанції України покладаються особливі надії // Вісник НАН України. — 1999. — № 9. — С. 23—24; Скільки у світі атомних станцій? // Високий замок. — 2000. — 10—16 берез.

³² Цит. за: Чорнобиль. Наслідки для довкілля, здоров'я та прав людини. Українська редакція. — С. 216—217.

³³ К у р а т ч е н к о В. Державна стратегія розвитку енергетики України // Вісник НАН України. — 1999. — № 9. — С. 10; И н ш е к о в Е. Новая специальность — энергетический менеджмент // Энергия будущего века. — 1999. — № 1. — С. 5.

³⁴ К у р а т ч е н к о В. Державна стратегія розвитку енергетики України. — С. 13.

³⁵ Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні за 1998 р. — К., 1999. — С. 8.

³⁶ Ш и д л о в с ь к и й А. Шляхи стабілізації паливно-енергетичного комплексу // Вісник НАН України. — 1999. — № 9. — С. 4.

³⁷ Про участь Національної Академії наук України у вирішенні проблем паливно-енергетичного комплексу. Постанова Президії Національної Академії наук України // Вісник НАН України. — 1999. — № 9. — С. 31.

³⁸ К о в а л к о М. Енергетика — ключова ланка економіки // Вісник НАН України. — 1999. — № 9. — С. 17.

³⁹ Охорона навколишнього середовища та використання природних ресурсів України. Статистичний збірник. — К., 1997. — С. 64, 85.

⁴⁰ Ю х н о в с ь к и й І. Стратегія розвитку енергетики України: самозабезпечення // Ойкумена. — 1992. — № 4. — С. 6—7.

⁴¹ П а т о н Б. Паливно-енергетичний комплекс України потребує постійної уваги // Вісник НАН України. — 1999. — № 9. — С. 30.

⁴² Ш и д л о в с ь к и й А. Шляхи стабілізації паливно-енергетичного комплексу // Вісник НАН України. — 1999. — № 9. — С. 7—8.

⁴³ С у к м а н с ь к а Н. Хто за? Що проти? // Наука і суспільство. — 1989. — № 7. — С. 2—3.

⁴⁴ Земля, екологія, перестройка. — М., 1989. — С. 52.

⁴⁵ Г л а д у ш В. Д. Коли ж буде закрито ЧАЕС? // Радянська Україна. — 1990. — 24 серп.; К о с и х Г. Чорнобиль: що завтра? // Урядовий кур'єр. — 1991. — № 4; Неминутий крок // Робітничая газета. — 1987. — 20 черв.; Т л у м а ч П. Економіка тримається на АЕС // Голос України. — 1996. — 1 лют.; К о р д ю к О., К р о х м а л ь Ю., В о д о л а ж к о Л. Атомна енергетика? Ні, спасибі // Зелений світ. — 1991. — № 1. — С. 4.

⁴⁶ П а т о н Б. Паливно-енергетичний комплекс України потребує постійної уваги. — С. 29.

⁴⁷ State of environment in Ukraine for 1998. National report. — Kyiv, 1999. — P. 134.

⁴⁸ К у р а т ч е н к о В. Державна стратегія розвитку енергетики України. — С. 11.

⁴⁹ Г р и ц е н к о А. В. Енергетичний голод: Чи загрожує він нашій республіці? // Урядовий кур'єр. — 1991. — № 4.

⁵⁰ К у р а т ч е н к о В. Державна стратегія розвитку енергетики України. — С. 10.

⁵¹ Чи врятують клімат АЕС? // Wise-Ukraine. Всесвітня Інформаційна Служба з енергетики. — 1995. — № 17. — С. 6.

⁵² Там же.

⁵³ Поточний архів Мінчорнобиля України, оп. 1, спр. “Звіт про науково-дослідну роботу “Значення соціально-демографічних наслідків чорнобильської катастрофи для України: сучасний стан і перспективи”, підготовлений Національним інститутом стратегічних досліджень при Президенті України, 1 грудня 1992 р., № 293/231, арк. 7—8; Тридцять п'ять бер, або Дещо про сумління науковців: Інтерв'ю з головою Київської регіональної міжвідомчої ради по встановленню зв'язку захворювань з участю в ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, заступника директора Інституту онкології МОЗ України, доктора медичних наук, професора Л. П. Кіндзельського // Радянська Україна. — 1991. — 6 лют.

⁵⁴ Д у э й н Т о м и К и п и н Б и л л. Эффективное использование энергии и окружающая среда // Экологическая антология. Экологические произведения западных авторов. — Москва, Бостон, 1992. — С. 180.

⁵⁵ Р о м а н е н к о В. Четыре года лжи? // Аргументы и факты. — 1990. — № 4.

- ⁵⁶ Безпека західних АЕС — міф // Wise-Ukraine. Всесвітня Інформаційна Служба з енергетики. — 1995. — № 17. — С. 1—2.
- ⁵⁷ Чорнобиль. Наслідки для довкілля, здоров'я та прав людини. Українська редакція. — С. 66; Международное агентство по атомной энергии: 35 лет пропаганды атомной энергии (Критика деятельности МАГАТЭ). — К., 1993. — С. 12.
- ⁵⁸ Дуэйн Том и Киппин Билл. Эффективное использование энергии и окружающая среда. — С. 180.
- ⁵⁹ Поточний архів Мінчорнобиля України, оп. 1, спр. “Звіт про науково-дослідну роботу “Значення соціально-демографічних наслідків чорнобильської катастрофи для України: сучасний стан і перспективи”, підготовлений Національним інститутом стратегічних досліджень при Президенті України, 1 грудня 1992 р., № 293/231, арк. 8; Рукописні екологічні катастрофи // Світовий екологічний журнал. — 1995. — № 7. — С. 21.
- ⁶⁰ Поточний архів Мінчорнобиля України, оп. 1, спр. “Сучасний стан медичних наслідків чорнобильської катастрофи (13 років після аварії на ЧАЕС)”: Прес-реліз, 19 квітня 1999 р., арк. 1.
- ⁶¹ Чорнобиль. Наслідки для довкілля, здоров'я та прав людини. Українська редакція. — С. 103. Див. детальніше: Данные по радиоактивному загрязнению населенных пунктов Белорусской ССР цезием-137 и стронцием-90 (на июль 1989 г.). — М., 1989. — 170 с.; Данные по радиоактивному загрязнению населенных пунктов Украинской ССР цезием-137 и стронцием-90 (на июль 1989 г.). — М., 1989. — 55 с.
- ⁶² Чорнобиль. Наслідки для довкілля, здоров'я та прав людини. Українська редакція. — С. 221.
- ⁶³ Чи врятують клімат АЕС? // Wise-Ukraine. Всесвітня Інформаційна Служба з енергетики. — 1995. — № 17. — С. 6.
- ⁶⁴ Україна в контексті “Порядку денного на ХХІ століття”. — К., 1997. — С. 55.
- ⁶⁵ Собонович Е. Де і як ховати радіоактивні відходи // Вісник НАН України. — 1998. — № 3—4. — С. 74.
- ⁶⁶ Там же.
- ⁶⁷ Чорнобильська АЕС поступово тоне // Ровесник. — 2000. — № 33. — С. 2.
- ⁶⁸ Дуэйн Том и Киппин Билл. Эффективное использование энергии и окружающая среда. — С. 180.
- ⁶⁹ Чорнобиль. Наслідки для довкілля, здоров'я та прав людини. Українська редакція. — С. 67.
- ⁷⁰ Там же. — С. 38.
- ⁷¹ Ochrona środowiska. Ekorozwoj w gminie — recjonalna gospodarka energetyczna. — Krakow, 2000. — S. 14—15.
- ⁷² Драганов Б. Х. Земля богата солнцем. — К., 1988. — С. 4.
- ⁷³ Поглиблюється міждержавне співробітництво // Вісник НАН України. — 1999. — № 8. — С. 58—59.
- ⁷⁴ Сильченко В. Енергія майбутнього // Вісник НАН України. — 1997. — № 3—4. — С. 76.
- ⁷⁵ Коробко Б. Нафти у світі стане на 30 років, сонця — на віки // Зелений світ. — 1995. — № 3. — С. 3.
- ⁷⁶ Конеченков А. Солнечный проект, ноу-хау с запада на восток // Энергия будущего века. — 1999. — № 1. — С. 8.
- ⁷⁷ Думанский А. И., Касьяненко В. Д., Головкин В. М. Использование нетрадиционных источников энергии в сельском хозяйстве. — К., 1987. — С. 6—9; Драганов Б. Х. Земля богата солнцем. — С. 35.
- ⁷⁸ Коробко Б. Нафти у світі стане на 30 років, сонця — на віки. — С. 3.
- ⁷⁹ Новые данные по ветровой энергетике: Япония // Энергетика и безопасность. — 1999. — № 11. — С. 10.
- ⁸⁰ Потравный И. М., Захожай В. Б. Ресурсосбережение и охрана окружающей среды. — К., 1990. — С. 21.
- ⁸¹ Лебединский Ю. П., Склянкин Ю. В., Попов П. И. Ресурсосбережение и экология. — К., 1990. — С. 99—100; Мартынов В. Конверсия поможет ветроэнергетике // Рабочая газета. — 1990. — 27 апр.
- ⁸² Вітроенергетичний проект Атіка-Вест // Зелений світ. — 1993. — № 2. — С. 2; Лист О. Японці допоможуть нам збудувати... вітряки // Рідна природа. — 1993. — № 2. — С. 31.
- ⁸³ Листопад О. Придивимося зблизька // Зелений світ. — 1995. — № 3. — С. 3.

⁸⁴ Не треба було воювати з вітряками... // Високий замок. — 1996. — 14—15 груд.; Лук'яненко О. Чи потрібна Україні вітроенергетика? // Зелений світ. — 1997. — № 18. — С. 2.

⁸⁵ Экологические проблемы Украины: вопросы и ответы. — К., 1989. — С. 31; Лебединский Ю. П., Склянкин Ю. В., Попов П. И. Ресурсосбережение и экология. — С. 117—118.

⁸⁶ Архів Мінекоресурсів України, ф. 4778, оп. 1, спр. 720, арк. 69.

⁸⁷ Хазан В. Ми можемо зіткнутися з новими екологічними катастрофами у найближчі 2—3 роки... // Зелений світ. — 1995. — № 11. — С. 7.

⁸⁸ Бабенко В. Звідки Україні взяти пальне? // Зелений світ. — 1991. — № 1. — С. 5; Зотов В. Китай в 2000 г. и биотехнология // НТР: проблемы и решения. — 1987. — № 17. — С. 7.

⁸⁹ Драганов Б. Х. Земля богата солнцем. — С. 42.

⁹⁰ Лебединский Ю. П., Склянкин Ю. В., Попов П. И. Ресурсосбережение и экология. — С. 119.

⁹¹ Руденко А. Вугілля — на газ // Демократична Україна. — 1993. — 16 лют.

⁹² Виступ академіка НАН України, директора Інституту технічної теплофізики НАН України А. Долінського на щорічній сесії Загальних зборів НАН України // Вісник НАН України. — 1999. — № 5. — С. 48.

⁹³ Панов А. “Зеленому світові” — 5 років // Зелений світ. — 1993. — № 1. — С. 3.

⁹⁴ Юрчук В., Корчемний М., Головки В. Як взяти “чисту” енергію // Робітнича газета. — 1990. — 17 квіт.

⁹⁵ Юхновський І. Про перебудову структури виробництва. Енергетика // Молода Галичина. — 1992. — 13 жовт.

⁹⁶ Основні напрямки державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. — К., 1999. — С. 5.

⁹⁷ В Україні електроенергія втричі дорожча, ніж на Заході // Волинь. — 1999. — 12 серп.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми історії нового часу

А. І. ПАВКО (Київ)

Теоретико-методологічні засади дослідження діяльності політичних партій та організацій в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст.

Розробка нових теоретико-методологічних засад історичних досліджень є одним з найважливіших завдань сучасної української історичної науки, необхідною передумовою подолання її кризового стану та забезпечення дальшого поступу. Зауважимо, що під кризою в українській, як загалом і в світовій, історичній науці слід розуміти не застій чи регрес в її розвитку, а таку полярність теоретико-методологічних поглядів і підходів, які в багатьох аспектах порушують єдність корінної суті історичного пізнання¹. Одним з найбільш рельєфних виявів цього є проблеми, що стосуються її методології, основних категорій і сутності базових наукових понять. Сьогодні особливо помітна криза марксистської парадигми, яка тривалий час була єдиною дозволеною методологією історії в СРСР та Україні, що виключало можливість творчої розробки соціологічної теорії марксизму з урахуванням загального розвитку філософії історії².

Так, українська історична наука в цілому переживає важкий час. Але на окремих її напрямках спостерігаються серйозні успіхи. І сама “криза” не є статичним явищем, бо має фази внутрішнього розвитку. Разом з тим сучасна вітчизняна історична наука нагадує флот без розпізнавального прапора. Методологічна невизначеність більшості творів засвідчує прикрий факт відсутності чітких наукових засад у авторів, апробованого методологічного інструментарію. У результаті з’являються праці, що у кращому разі човгають рейками, прокладеними ідеологами партапарату радянської доби, а в гіршому — линути у вільне плавання з вітрилами, в які дмуть вітри кон’юнктури³.

Дослідження політичної історії України вимагає нестандартних, творчих підходів. Безоглядна орієнтація на концепції західних вчених може виявитися не тільки неефективною в наших умовах, але й шкідливою, оскільки гальмуватиме пошук і вироблення власних методологічних прийомів і засад, адекватних історичній конкретиці. Іншу небезпеку становлять спроби консервації закамурфльованої віджилої марксистсько-ленінської методології.

Нагальність завдання, пов’язаного з удосконаленням теоретико-методологічного інструментарію історичних досліджень, важливо, на наш погляд, в повній мірі усвідомити й науковцям-гуманітаріям, які вивчають партійно-політичну історію України кінця XIX — початку XX століття.

Потрібно зазначити, що за радянської доби історики вели активний пошук глобальних і універсальних законів соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку, пізнання і використання яких нібито було

можливим лише з позицій марксистської теорії. У такому контексті не залишалося місця для інших підходів. Спроби деяких вчених вийти за жорсткі рамки теоретико-методологічних постулатів марксизму рішуче відкидалися радянською суспільною наукою. Насамперед це стосувалося критичного ставлення до використання у процесі наукового пізнання відомих принципів партійності і класовості.

Не випадково, а цілком закономірно, що радянська історична наука, яка на озброєнні мала “найпередовішу методологію”, опинилася в тяжкому кризовому стані. Адже вона замовчувала одні історичні факти й акцентувала увагу на інших, вдавалася до прямих фальсифікацій. Нехтування принципами об’єктивності й історизму повною мірою відбилась і в наукових дослідженнях з політичної історії України на межі XIX—XX століть. Радянські вчені, які займалися цією проблематикою, бездоказово робили висновки про “контрреволюційний” буржуазно-націоналістичний характер діяльності українських партій, повне домінування у вітчизняному визвольному русі партії більшовиків і т. д. Це сталося, на нашу думку, в результаті того, що в радянській історичній науці відбувалися процеси універсалізації та догматизації, монополізації марксистського методу пізнання історичної істини, керівництво історичною наукою здійснювала комуністична партія, яка постійно втручалася в її сферу, коригувала напрями історичних досліджень та усувала альтернативні наукові школи, дослідницькі методи.

На нашу думку, необхідно відкинути принцип партійності як методологічний принцип історичних досліджень. Та чи інша соціально-класова позиція історика не повинна бути критерієм наукової істини та показником науковості. Сама по собі категорія “партійність” впливає з конституційного права людини на власну громадянську і політичну позицію.

Посилення методологічної кризи в радянській історичній науці зумовлювалося також самоізоляцією радянської історіографії (в тому числі української) від зарубіжної історіографії, що стримувало науковий пошук нових методів та шляхів пізнання історії.

Разом з тим не слід однозначно оцінювати творчий доробок українських істориків попередньої доби. Навіть у часи ідеологічного диктату деякі вчені жили і творили не лише в руслі канонів та ідей партійних постанов. Українською історіографією було накопичено значний документальний матеріал, в тому числі й по дореволюційному періоду історії України, написані оригінальні праці з суспільно-політичної проблематики. Серйозній науці притаманний внутрішній потяг до методологічного самовдосконалення. Навіть цензура не змогла його заглушити. Інша річ, що саме у цій сфері тоталітарна система дозволяла найменше варіацій, обмежуючи їх рамками. “Відібрати все хороше в досягнутому розумінні минулого”⁴ — саме так сформулював одне з важливих завдань сучасної української історіографії відомий вчений В. Сарбей.

Радянські історики зробили певний внесок у вивчення політичної історії України кінця XIX — початку XX ст., і було б щонайменше необачним відкидати з порога їх здобутки. Водночас це не виключає необхідності постійного переосмислення, критичної оцінки їх праць, полеміки з приводу тих чи інших читань.

Перші кроки по виходу історичної науки з глибокої і затяжної кризи виявилися значно складнішими, ніж це здавалося на перший погляд.

Звільнення науки від домінуючого впливу марксистсько-ленінської ідеології, заміна притаманної їй парадигми класового підходу на історико-романтичні, національно-імперичні пошуки не забезпечили якісних змін у методології історичних досліджень. Дослідницький процес у вітчиз-

няній історичній науці поки що не увійшов у русло загальноєвропейської історіографії.

Не справдилися також надії, зазначає академік НАН України В. Смолий, на наше наближення до загальноосвітніх наукових цінностей через посередництво істориків діаспори. Більше того, поглиблене знайомство з ними виявило обмеженість бази і законсервованість (десь наприкінці ХІХ ст.) інструментарію досліджень, методологічних та теоретичних підходів у їхніх основних працях⁵.

Однією з головних умов вироблення нових теоретичних і методологічних підходів до вивчення актуальних проблем історії України, в тому числі її політичних аспектів, є відмова від будь-яких наукових претензій на створення єдиних універсальних методологічних засад історичного пізнання. Це зумовлено насамперед невичерпністю властивостей і рис суспільно-історичного розвитку, що робить неможливим розробку будь-яких всеохоплюючих теорій. Варто також, на наш погляд, прислухатися до авторитетної думки відомого російського історика, академіка РАН І. Ковальченка про те, що будь-яка наукова теорія, котра базується на аналізі і узагальненні історичної дійсності, має певне раціональне зерно і, таким чином, робить певний внесок у розвиток суспільно-наукової думки⁶.

Історикам варто, на наш погляд, взяти на озброєння марксистське розуміння історії, яке виходить з багатоваріантності історичного процесу, його суперечливості. При цьому різні можливості вибору тих чи інших суспільних альтернатив соціальними групами, політичними партіями закладені саме в історичній дійсності.

На думку П. Волобуєва, історик повинен бачити весь спектр історичних можливостей, фіксуючи свою увагу не тільки на тих, які реалізовані, але й на можливостях, що не здійснилися. При цьому він повинен пояснити, чому були не використані історичні шанси їх здійснення⁷.

Історія пропонує і зобов'язує окремих людей, соціальні групи, політичні організації робити вибір із цілої множини можливостей, варіантів, альтернатив. Відомий німецький філософ К. Ясперс у своїй праці "Смисл і призначення історії" вказує: "Ми переконались: історія незавершена, вона ховає в собі безкінечні можливості; будь-яка концепція пізнаного історичного цілого руйнується, нові факти відкривають в минулому не помічену нами раніше істину. Те, що раніше відпадало як нездійсненне, набуває першорядного значення. Завершення історії здається нам неможливим..."⁸. Саме однією з актуальних і не розроблених теоретико-методологічних проблем історичної науки є аналіз альтернативних варіантів у розвитку людського суспільства, коли моделювання того, "що не було" в історії світової цивілізації, дає можливість розкрити її "білі плями", з'ясувати багатоваріантний і нелінійний характер історичного процесу. Історична альтернатива — це об'єктивно існуюча тенденція суспільного розвитку в умовах життя суспільства, що містять можливості певної історичної дії. Кожна така тенденція складається з об'єктивних (матеріальних) і суб'єктивних (соціальні сили, політичні партії, соціально-психологічний клімат у суспільстві, ментальність, психологія різних верств населення) факторів. Їх взаємодія і визначає ймовірність реалізації тієї чи іншої альтернативи⁹.

Усвідомлення альтернативного підходу як одного із методологічних принципів історичних досліджень дозволить вченим більш глибоко розв'язувати і конкретно-наукові проблеми, розкривати суть явищ і процесів об'єктивної історичної реальності. Для історика альтернативна, а, особливо, політична історія має бути теж предметом досліджень.

Творче використання в науковому пошуку принципів багатоваріантності, альтернативності суспільних процесів є важливим підґрунтям пере-

ходу від догматичного гносеологічного монізму (в будь-яких проявах) до пізнавального плюралізму. Варто підкреслити, що дійсно науковий пізнавальний плюралізм нічого спільного не має з абсолютизацією права вченого інтерпретувати хід історичного розвитку згідно з власними суб'єктивними уявленнями, як нерідко стверджували і стверджують деякі дослідники в зв'язку з пошуками нових підходів до пізнання минулого.

Отже, враховуючи, що реальний історичний процес є досить багатограним і різнобічним, для його глибокого розуміння і адекватного відтворення важливо синтезувати філософсько-історичні і теоретико-методологічні підходи до вивчення як вітчизняної, так і зарубіжної історії, а не механічно відкидати одні з них і замінювати іншими, переважно суб'єктивно-ідеалістичними¹⁰. Більшість дослідників, наприклад, вважає, що методологія К. Маркса потребує удосконалення і оновлення, звільнення від застарілих догм, доктрин та ідеологізації¹¹.

Потрібно підкреслити, що на сучасному етапі в історичних працях все частіше проводиться цілком слушна думка про необхідність комплексного інтегрального підходу до об'єкта дослідження. Так, академік І. Ковальченко вважає, що історичний процес потрібно розглядати як єдність об'єктивного і суб'єктивного, можливого і дійсного, закономірного і випадкового, загального і єдиного, соціального, етнічного та індивідуального¹². На хід та напрям історичного процесу впливають різні фактори — соціально-економічні, суспільно-політичні, ідеологічні.

При дослідженні вузлових питань політичної історії України кінця XIX — початку XX ст. варто, на наш погляд, використовувати саме системний, конвергентний підхід, який передбачає вивчення симбіозу різнобічних впливів на виникнення, генезу, діяльність політичних партій та організацій в Україні у зазначений період.

Сучасний рівень досліджень історії політичних партій України дає можливість підійти до проблеми комплексно, розглядати діяльність партій як взаємопов'язану систему в широкому історичному контексті.

Отже, аналіз спектру партійно-політичних угруповань України на зламі XIX—XX ст. з позицій багатоваріантності та альтернативності, комплексного інтегрального підходу відповідає принципам новітньої методології історичних досліджень, застосування яких відкриває можливості об'єктивного, глибокого висвітлення суті політичних явищ та процесів тогочасної української дійсності.

Важливе значення для відтворення правдивої картини політичних подій та політичних процесів в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. мають такі фундаментальні методологічні принципи, як принципи об'єктивності та історизму.

Наукова об'єктивність у вивченні партійно-політичної проблематики означає: висвітлення українських партій не тільки під кутом політичної історії, але й в контексті соціально-економічних, національно-політичних процесів, виключення особистих симпатій до окремих партій і особливо до їх лідерів, розкриття дійсної ролі партій в історії України. Об'єктивність вимагає подолання класового суб'єктивізму, характерного для радянської історіографії. Конкретний аналіз загального і особливого в історії національних українських партій також не в останню чергу пов'язаний з досягненням об'єктивності. Застосування принципу об'єктивності має вирішальне значення у з'ясуванні закономірностей виникнення, діяльності і зникнення з політичної арени кожної з українських партій. При цьому потрібно мати на увазі, що така мета раніше визначалась "актуальністю теми" і мала певні негативні наслідки.

Принцип історизму націлює дослідника на конкретно-історичний підхід до суспільно-політичних процесів, на послідовне викладення історико-політичного матеріалу. В пізнавальному плані історизм виступає як засіб вивчення явищ у їхньому виникненні та розвитку, а також у зв'язку з конкретними умовами. Разом з тим цей спосіб втілює у собі вимогу пізнання кількісних та якісних параметрів історичних явищ, з'ясування їх як загальних, так і особливих рис. Принцип історизму вимагає дослідження не окремих фактів або періодів життя і діяльності партій, а всієї їх сукупності, у зв'язку з іншими явищами і конкретним досвідом історії. Історизм дає можливість розглянути історію українських партій в їх генезі, розвитку, тісному взаємозв'язку. Історичний підхід до історії політичних партій зумовлює їх адекватний аналіз у конкретно-історичних умовах України.

Разом з тим потрібно пам'ятати, що будь-яке втручання в історичний процес є насильством над історією. На думку відомого історіософа М. Тартаковського, "найбільш об'єктивний історик, який добросовісно прикрашає списаними листками розлоге хронологічне дерево, винен в головному: у відборі подій і в результаті цього — в їх суб'єктивній оцінці"¹³. Це повною мірою стосується й історичної реконструкції політичних подій та явищ минулого.

Принцип історизму має особливе значення для вивчення політичних партій, які діяли в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. Його застосування вимагає глибокого аналізу таких аспектів: чому і під впливом яких обставин та чи інша партія виникла, що вона являла собою в період формування, чому і в якому напрямку відбувалися в ній еволюційні процеси, як змінювались її програмні засади, політика, тактика, якою вона була в момент зникнення з політичної арени. Все це, разом узятє, і означає конкретно-історичний підхід до вивчення політичних партій.

Ігнорування ж історичного ставлення до суспільно-політичних питань позбавляє дослідника можливості вірно інтерпретувати суть досліджуваних подій, явищ, породжує ілюстративність, фактографію та інші хиби¹⁴.

Потрібно підкреслити, що принципи історизму й об'єктивності в даному випадку відображають істотні, глибинні зв'язки реальної минулої української політичної дійсності й взаємодоповнюють один одного в процесі наукового пошуку. Історизм є важливою методологічною віссю системи дослідницького процесу, яка поєднує в собі як історичні факти, так і їх концептуальне, теоретико-методологічне осмислення. Історизм і об'єктивність дають можливість відмовитися від таких постулатів радянської історіографії при характеристиці партій, як "банкрутство", "крах" та інших подібних визначень. Висунення на передній план двох загальнометодологічних принципів — об'єктивності та історизму сприяє ефектному застосуванню і конкретних методів пізнання історії політичних партій України кінця XIX — початку XX століття.

Порівняльно-історичний метод дає можливість з'ясувати загальні закономірності та специфічні риси діяльності політичних партій та організацій в зазначений період. Цей метод допомагає зрозуміти суть та причину політичного явища, його місце в ланцюгу інших явищ, пов'язаних з ним.

Використання проблемно-хронологічного методу спрямовано на розгляд політичних подій в часовій послідовності, в русі та історичних змінах.

Синхронний метод передбачає вивчення діяльності партій та організацій в Україні на межі XIX—XX ст. в її різних регіонах одночасно.

Корисним в дослідницькому процесі є також застосування методу періодизації (діахронний метод), в якому особливо виразно простежується специфіка партійно-політичної проблематики. Застосування методу пері-

одизації надає можливість досліджувати політичні процеси та явища минулого в конкретних історичних умовах з врахуванням їх змін та розвитку, загальних та особливих рис політичного життя.

Високий теоретико-методологічний рівень досліджень партійно-політичних утворень кінця XIX — початку XX ст. визначається також постійним науковим пошуком концептуальних історико-політичних ідей, розробкою та удосконаленням термінологічно-категоріального апарату. З методологічної точки зору принципово важливо насамперед провести чіткий вододіл між термінологічними поняттями “політична партія” та “політична організація”. Тим більше, що в літературі ці відмінності належною мірою не аналізувались і не висвітлювались. Зазначимо, що в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. в ролі політичних організацій виступали політичні групи, товариства, спілки, громади тощо. Ці утворення нерідко називали себе партіями, проте насправді були гуртковими структурами з програмними та статутними елементами.

Термін “політична партія” на протязі багатьох десятиліть його активного використання в науковій суспільно-політичній думці зазнав відповідної трансформації з точки зору його змісту.

Суть зазначеного терміну намагалися розкрити російські дослідники вже на початку XX ст. Зокрема, в праці Ю. Гамбарова можна зустріти таке визначення політичної партії: “Політичні партії — це вільні суспільні групи, які утворюються всередині правової держави для спільних політичних дій на ґрунті загальних для всіх об’єднаних індивідуумів інтересів та ідей”¹⁵. Один з лідерів російської соціал-демократії Л. Мартов розглядав партію як “союз людей-однодумців, що ставлять перед собою однакові цілі і намагаються об’єднати свої зусилля для погодженої діяльності в державному житті”¹⁶.

В радянській історіографії загальноприйнятим було визначення партії як політичної організації, що стояла на захисті інтересів певного суспільного класу чи його верстви, як вищої форми класової організації. При цьому наголошувалося, що виникнення партії було показником зрілості класу, що партія об’єднувала його найбільш активних представників і керувала ними в досягненні поставлених цілей та ідеалів. Одне з таких типових визначень партії, котрі досить поширеними були в радянській історичній науці, запропонував відомий дослідник історії непролетарських партій Росії Л. Спірін. “Під політичною партією, — підкреслював він, — потрібно розуміти відповідним чином оформлену організацію найбільш активної частини того чи іншого класу (або соціального прошарку), яка своєю метою вважає проведення політичної боротьби за інтереси даного класу (прошарку) і повно та послідовно їх висловлює та захищає”¹⁷.

До речі, це визначення з відповідними модифікаціями використовується в новітній історичній літературі. Так, український історик Р. Ветров в одній з своїх праць вказує, що під поняттям “політична партія” розуміється організація найбільш активної частини того чи іншого класу або соціальних верств та прошарків, які мають своєю метою ведення політичної боротьби за інтереси свого класу або верстви”¹⁸.

Потрібно підкреслити, що у вітчизняній та зарубіжній політології існує досить значна кількість визначень політичної партії. Досить поширеним є, зокрема, ліберальний варіант тлумачення суті партії як виразниці суспільного ідеалу, що поділяє та чи інша група людей. Так, французький політолог Жан Луї Кермонн вважає, що партії — це “організовані політичні сили, які об’єднують громадян однієї політичної тенденції для мобілізації думки з певної кількості цілей або для орієнтації влади на досягнення цих вимог”¹⁹.

У сучасній суспільно-політичній літературі використовується також детерміноване марксистське визначення партії як представниці інтересів певного класу. Альтернативним підходом до розуміння партії як матеріалізованого в певній політичній організації людського ідеалу або класового інтересу є спроби вчених побачити в ній структуру з специфічним механізмом функціонування і зв'язками з населенням, з особливостями досягнення своїх цілей. Одним з виявів такого підходу можна вважати запропоноване авторським колективом підручника "Політологія: історія та методологія" визначення партії як політичного явища. Партія, на думку київських дослідників, — це організована група однодумців, котра представляє інтереси частини народу і має мету їх реалізувати шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні²⁰. Таке визначення політичної партії дає змогу зрозуміти і суть тих партійних угруповань, що виникли і діяли на політичній арені України в кінці XIX — на початку XX століття.

Унікаючи зіставлення різних підходів науковців стосовно змістовного наповнення терміну "політична партія", виділимо ті критерії, які, з нашої точки зору, є визначальними для розуміння суті партійних утворень. Це — наявність організації, ідеологічний характер, ідейна спільність інтересів великих соціальних груп, боротьба за політичну владу. Відомий американський політолог Дж. Ла Поламбара зазначав: "Будь-яка партія, по-перше, є носієм ідеології або, принаймні, відбиває конкретну орієнтацію, бачення світу людини, по-друге, вона є організацією, тобто відносно тривалим у часі об'єднанням людей; по-третє, партія ставить за мету завоювання влади; по-четверте, партія прагне забезпечити собі підтримку народу"²¹. Виходячи з даного визначення, потрібно підкреслити, що кожна повноцінна партія виступає на політичній арені не як аморфне утворення, а власне як організація, що об'єднує у своїх рядах певну сукупність членів, структурована по горизонталі та вертикалі і є довготривалим, а не тимчасовим об'єднанням.

Варто також наголосити на характерних властивостях партії: спільність мети її членів, соціальна база, стабільність складу, загальна ідеологія, стала організація, наявність основоположних документів — програми (програмної заяви), статуту, рішень первинних органів та виступів партійних лідерів. Специфічні риси кожної партії виявляються в її політичній поведінці (стратегія і тактика), організаційних принципах і нормах партійного життя, стилі та методах діяльності²².

Сутність партії найбільш рельєфно видно з її основних функцій:

- виявлення, формування та обґрунтування інтересів великих суспільних груп, визначення цілей і завдань, принципів, засобів і їх досягнення;
- формування громадської думки, вплив на неї з метою залучення на свій бік якомога більшого числа прихильників;
- боротьба за державну владу на всіх рівнях, за можливість впливати на неї;

- участь у всіх формах державної влади, в розробленні та здійсненні внутрішнього й зовнішньополітичного курсу;

- політичне виховання частини або всього суспільства²³.

Враховуючи сутність і зміст поняття "політична партія" в історичному та сучасному вимірах, його генезис, основні критерії, характерні властивості та найважливіші функції партійних утворень, важливо з'ясувати відмінність між партіями та громадсько-політичними організаціями. Принципова різниця полягає в тому, що політичні організації порівняно з політичними партіями мають на меті лише вироблення, обговорення та поширення ідеологічних положень. Політична ж партія не лише розробляє і

поширює певну ідеологію, але є тією організацією, яка спрямовує усі свої зусилля та ресурси на втілення цієї ідеології у життя. До того ж партія має на меті завоювання політичної влади, а не лише поширення певних ідеологічних конструкцій²⁴. Потрібно підкреслити, що саме прагнення до державної влади є головною ознакою політичної партії. Обмеження своїх завдань робить організацію не партією, а лише громадським об'єднанням.

На відміну від політичних організацій, кожна партія має власну програму, котра декларує мету боротьби і засоби її досягнення, має свій статут, який фіксує принципи побудови партії, права і обов'язки її членів, функції та ієрархію внутрішньопартійних структур. Важливими складовими кожної партії є її ідеологічна єдність, розгалужена організаційна мережа, наявність керівного центру, друкованого органу.

Оскільки в науковому дослідженні з політичної історії України важливо не тільки ґрунтовно висвітлити процеси становлення, генези, діяльності українських партій та організацій кінця XIX — початку XX ст., але й з'ясувати загальне та особливе у функціонуванні партійно-політичних систем Наддніпрянщини та Надністрянщини, то цілком закономерно виникає потреба уточнити суть і цієї історико-політичної категорії.

Під партійними системами російські дослідники розуміють стабільні, тривалі зв'язки партій між собою, а також з іншими державними і суспільними інститутами²⁵. За визначенням відомого зарубіжного політолога А. Боднара, партійна система — це об'єднання взаємозалежних партій, які прагнуть до завоювання, утримання та здійснення влади²⁶. Це твердження хоч і не є універсальним, проте може стати методологічним ключем до розуміння суті, змісту, структури новітніх партійно-політичних систем, які виникли і функціонували в Східній Галичині та в Наддніпрянщині наприкінці XIX — на початку XX ст. Варто підкреслити, що то були динамічні системи, основні елементи яких становили партії, котрі еволюціонували. Їх боротьба, взаємодія створювала відношення системи. Життєдіяльність сукупності українських партій давала результати, на які нездатна жодна партія самотійно. Це найважливіші характеристики будь-якої системи²⁷.

У структурному відношенні партійно-політичні системи Наддніпрянщини та Надністрянщини кінця XIX — початку XX ст. увібрали в себе як українські, так й інонаціональні угруповання. В ролі інонаціональних партійно-політичних утворень виступали російські та польські політичні партії і організації. Ця специфіка структури партійно-політичних систем віддзеркалювала дуалізм партійно-політичного життя як наддніпрянських, так і галицьких українців. З нашої точки зору, партійно-політичні системи, котрі виникли на загальноукраїнському просторі на межі XIX—XX ст., — це сукупність національних та інонаціональних угруповань, що в модерністську добу шляхом політичної боротьби та співробітництва намагалися реалізувати власні програмні положення.

Необхідно також відрізнити термінологічне поняття “партійно-політична система” від терміну “багатопартійність”. Під багатопартійністю потрібно розуміти лише функціонування в країні декількох політичних партій, а не їх взаємодію²⁸.

Суттєвого уточнення та методологічного переосмислення вимагає також ціла низка інших понять у контексті партійно-політичних досліджень: капіталістична доба, більшовизм, меншовизм, лібералізм, соціал-демократизм, український націоналізм тощо. Довгий час зазначені терміни несли більш ідеологічне, ніж науково-пізнавальне навантаження. Зауважимо, що критична переоцінка термінологічних понять набуває методологічного спрямування, оскільки продукування “нової мови” істо-

ричної науки має спричинити радикальний злам застарілих концептуальних стереотипів.

Разом з тим вірне, з позицій оновленої методології розуміння зазначених понять має важливе значення для розкриття еволюційних процесів у середовищі партійних угруповань України кінця XIX — початку XX ст. Наукового переосмислення, вичерпного аналізу вимагає, зокрема, таке складне суспільно-історичне явище, як український націоналізм.

До речі, поняття “український буржуазний націоналізм” ввели українські соціал-демократи, започаткувавши ідеологізацію терміну. З початку XX ст. в політичній свідомості української інтелігенції закарбувалося розуміння “українського націоналізму” як радикальної ідеологічної течії політичного руху з виразними елементами національної винятковості і ксенофобії.

Протягом багатьох десятиліть термін “український націоналізм” вживався в радянській гуманітарній науці переважно в образливому контексті та ще й з додатком “буржуазний”. Згідно з догматичною інтерпретацією поняття “український буржуазний націоналізм” включало будь-які прояви національної свідомості, культури, ідеологічні чи політичні спрямування, що не збігалися з державною ідеологією у національному питанні і могли загрожувати її пануванню або стати основою для сепаратистських тенденцій ²⁹.

Націоналізм як невід’ємний і головний атрибут не лише українського, а й усіх європейських визвольних рухів, в марксистському тлумаченні набував негативного забарвлення і вважався історично-реакційним явищем. Його пов’язували з діяльністю “непролетарських”, за термінологією більшовицьких ідеологів, партій та організацій, на яких навішували ярлик “буржуазно-націоналістичних” і виводили за рамки наукового аналізу.

В результаті радянська офіційна наука вела невгамовну боротьбу з ідеологією “українського буржуазного націоналізму”, викривала “націоналістичну”, “контрреволюційну” діяльність самостійницьких та ліберальних партійно-політичних угруповань, які функціонували в Наддніпрянщині на початку XX ст. Разом з тим ще в радянську добу дослідники зарубіжної діаспори намагалися з наукових позицій тлумачити суть терміну “український націоналізм”. Так, М. Кушнір в одній з статей, опублікованих на сторінках журналу “Визвольний шлях”, стверджував, що “націоналізм означає змагання за найсуттєвіші духовні й фізичні якості народу, щоб забезпечити йому тривалий розвиток, скріпити основи його суспільного буття, зберегти і розгорнути цивілізаційний поступ людини, органічно пов’язаний із нацією” ³⁰.

Відкидаючи ідеологізований підхід до поняття “український націоналізм”, вітчизняний дослідник Г. Касьянов запропонував таке його загальне визначення: український націоналізм — це світогляд, центральним елементом якого є визнання незаперечності, природності права на існування та легітимності націй загалом і української нації зокрема ³¹. На думку Г. Касьянова, український націоналізм варто розглядати і розуміти як цілісний історичний феномен одночасно в різних площинах:

- 1) як явище соціально-психологічне;
- 2) як світогляд;
- 3) як специфічну ідеологію і політичний рух ³².

Врахування таких методологічних аспектів дало б змогу позбавитися термінологічної плутанини та ідеологічних упереджень стосовно інтерпретації суті даного поняття.

Теоретико-методологічні засади наукових досліджень з партійно-політичної проблематики органічно пов’язані з питанням про типологію та

класифікацію політичних партій України кінця XIX — початку XX століття.

На основі вивчення значного масиву історичних матеріалів з політичної історії України й Росії зазначеного періоду є підстави стверджувати, що перші спроби класифікації російських партій, діяльність яких поширювалася на Україну, належить не лідеру соціал-демократів В. І. Леніну, а іншим суспільно-політичним діячам та дослідникам.

Так, Ю. Стеклов, керуючись соціально-класовим критерієм, виділив три основні групи партій, які діяли на початку XX ст. на політичній арені Росії: 1) консервативна або реакційна; 2) ліберальна; 3) соціалістична³³. Г. Славін, аналізуючи основні російські партії напередодні виборів до I Державної Думи, відніс їх до чотирьох політичних груп: 1) права; 2) центр; 3) поміркована ліва; 4) ліворадикальна ліва³⁴. Лідер меншовиків Л. Мартов поділив політичні партії Росії на 4 типи: 1) праві, реакційно-консервативні; 2) помірковано-консервативні; 3) ліберально-демократичні; 4) революційні³⁵.

Вперше систематизований і аналітичний огляд національних партій Росії зроблено в 3-му томі (книга 5) меншовицького видання “Общественное движение в России в начале XX века” (СПб., 1914). Ця узагальнююча праця була написана з марксистських позицій і ґрунтувалася на класовому підході до оцінки політичних партій. Останні, в тому числі і українські, в присвяченому їм нарисі К. Залевського класифікувалися згідно з ідейно-класовими критеріями: соціалістичні, буржуазні і реакційні³⁶.

Проте у радянській історичній та філософській літературі домінувала саме схема класифікації політичних партій дореволюційної Росії, розроблена В. І. Леніним. У своїх працях “Спроба класифікації російських партій”, “Політичні партії в Росії”, “Політичні партії за 5 років третьої Думи” лідер більшовиків провів типологію партійних утворень відповідно до їх класової спрямованості. Розглядаючи партії від правих до лівих за “класовою природою”, В. І. Ленін виділив такі основні їх групи: реакційно-буржуазні, ліберально-буржуазні, дрібнобуржуазні, селянські, пролетарські³⁷.

Сутність ленінської класифікації полягає в тому, що політичні партії поділяються на типи, які відповідають основним класам суспільства, особливостям структури самих класів. Саме на підставі аналізу класової структури російського суспільства, програм і політики різних партій В. І. Ленін виділив п'ять основних їх типів: 1) чорносотенці; 2) октябристи; 3) кадети; 4) трудовики; 5) соціал-демократи³⁸. Обґрунтованість такого поділу партійних угруповань була підтверджена історичним досвідом визвольного руху в Росії на початку XX століття.

Саме ленінська методологія класифікації російських політичних партій лягла в основу схем партійної типології, які були розроблені з певними змінами радянськими істориками. Так, в колективній монографії “Непролетарские партии России. Урок истории” (М., 1984) виділено 4 групи російських партій: а) поміщицькі; б) буржуазні; в) дрібнобуржуазні; г) пролетарські³⁹. Український радянський історик П. Шморгун за класовою ознакою виділив такі типи політичних партій, які діяли в Україні на початку XX ст.: пролетарські, дрібнобуржуазні, буржуазні і поміщицько-монархічні⁴⁰.

За наявністю, безперечно, раціональних думок у концептуальних положеннях В. І. Леніна щодо аналізу програм, ідеології і політики російських партій, потрібно відверто сказати, що класовий критерій, покладений в основу класифікації політичних партій Росії, має в ленінській інтерпретації гіпертрофований характер, оскільки партійно-політична система су-

спільства, її суб'єкти оцінювалися виключно з позицій робітничого класу. Проте до кожного запропонованого суспільно-політичними діями варіанта класифікації партій потрібно підходити з конкретно-історичних позицій.

Використання класового критерію доречно в роки революційних піднесенень, коли відбувається поляризація великих політичних таборів і соціальні спільноти усвідомлюють свої групові інтереси. Тому свого часу ленінська класифікація хоч і була пристосована до завдань політичної боротьби робітничого класу та його партії, все ж витіснила інші альтернативні типологічні схеми.

З нашої точки зору, класифікація політичних партій, які діяли в Україні на початку XX ст., за класовою ознакою є одним з можливих, а не найістотнішим принципом типології партійних утворень.

Одними з перших проблему розробки нових методологічних принципів в класифікації політичних партій висунули російські історики В. Шелохаєв та О. Волобуєв. Вони запропонували доповнити традиційні принципи такої класифікації, яка базувалася на класовому підході, більш загальним критерієм шляхів суспільного розвитку, зокрема їхнім ставленням до існуючого політичного режиму і т. д.⁴¹

Сучасні російські історики, виходячи з того, що ідеологія є базовою системою цінностей партії, однією з основних її характеристик, запропонували альтернативні варіанти класифікації партійних угруповань у Росії початку XX ст. Так, авторський колектив видання “Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия”. (М., 1996) поділив російські партії на три табори: консервативний, ліберальний і соціалістичний, а українські партії Наддніпрянщини — на ліберальний та соціалістичний⁴². Модифікований варіант класифікації російських партій початку XX ст. за політико-ідеологічними критеріями належить авторам підручника “История политических партий России” (М., 1984). Схема їх класифікації російських партійно-політичних утворень Росії має такий вигляд: 1) соціал-демократичні (більшовики та меншовики); 2) неонародницькі (соціалісти-революціонери, народні соціалісти, анархісти); 3) ліберально-буржуазні та правобуржуазні (кадети, прогресисти, октябристи); 4) консервативно-монархічні⁴³.

Як бачимо, російські історики відмовилися від єдиного принципу класифікації — класового (який мав, як відомо, вирішальне значення для В. І. Леніна), підкреслюючи, що важливими є і морально-етичний, географічний, національний. В запропонованій російськими дослідниками класифікації партійних угруповань враховувалася політична суть партій, їх цілі і завдання. При цьому фахівці-історики підкреслили, що кожен з окремих принципів при конкретному аналізі може виступити на передній план, а інші — мати допоміжне значення.

В збірнику “Программы политических партий России. Конец XIX — начало XX века” (М., 1995) прийнята така класифікація: партії соціалістичної орієнтації (в свою чергу вони поділені на соціал-демократичні і народницькі), ліберали, консерватори, монархісти. Ця класифікація повною мірою стосується національних політичних партій Росії. Очевидно, що критерієм такої класифікації є назви партій та їх політична “фізіономія”.

З точки зору ідеологічних парадигм українські історики серед розмаїття політичних партій Росії виділяють такі групи: праві, ліберальні, революційно-демократичні, робітничі⁴⁴.

Незважаючи на певні відмінності в наведених вище схемах класифікації російських і українських політичних партій, спільним для них є те, що кожний партійно-політичний напрям має внутрішню складну диференці-

ацію. Так, ліберальні партії мали орієнтацію або помірковано-консервативну, як октябристи, або радикальну, як кадети. В ідеологічному блоці соціалістичних партій (есери, соціал-демократи) виразно виділялися партії і політичні групи помірковано-революційні (енеси, меншовики) і екстремістські (більшовики, есери-максималісти).

В основу сучасного наукового виваженого підходу до типології всіх політичних партій, які діяли на терені України в кінці XIX — на початку XX ст., на наш погляд, повинна бути покладена ідея про єдність та відмінність соціально-класового, цивілізаційного й загальнолюдського принципів. При подальшому вивченні проблем нової класифікації українських та російських політичних партій слід враховувати альтернативність суспільного розвитку України. Поняття багатоваріантності української політичної історії включає в себе не тільки соціалістичну альтернативу в марксистському та неонародницькому її розумінні, але й національно-радикальну, ліберальну, в різних їх трактуваннях.

З позицій новітньої методології класифікація політичних партій України може бути здійснена в різних площинах:

- 1) за соціальною базою та відповідною ідейно-політичною структурою (поміщицькі, буржуазні, дрібнобуржуазні, робітничі, селянські);
- 2) за ідеологічним критерієм (консервативні, ліберальні, народницькі, соціал-демократичні, марксистські);
- 3) за ставленням до ідеалу майбутнього суспільного ладу (монархічні, буржуазні, соціалістичні);
- 4) за позицією щодо існуючого державного ладу (в Росії та Австро-Угорщині) та відповідного політичного режиму (урядові, опозиційні, революційні).

Використовуючи такий критерій, можна запропонувати і дещо інший варіант класифікації політичних партій (реакційні, ліберальні, демократичні, революційні);

- 5) за юридичним статусом (легальні, нелегальні, напівлегальні);
- 6) за пріоритетом тактичних засобів для реалізації програмних завдань (конституційні, антиконституційні, ліворадикальні);
- 7) за політичним підходом до вирішення українського питання (великодержавницькі, автономістські, самостійницькі).

Разом з тим, враховуючи ту обставину, що критерії, покладені в основу класифікації політичних партій, взаємодоповнюють один одного, взаємопов'язані між собою, потрібно вказати на дещо умовний характер партійної типології.

Так, за ідеологією та світоглядними засадами українські політичні партії та організації Наддніпрянщини умовно можна поділити на три основні групи: 1) соціалістичні (Революційна українська партія, Українська соціалістична партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична партія, Спілка); 2) ліберальні (Загальна українська безпартійна організація, Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська демократична радикальна партія, Товариство українських поступовців); 3) національно-радикальні (Братство тарасівців, Українська народна партія).

Стосовно політичних партій та організацій Східної Галичини ця типологічна схема буде мати такий вигляд: 1) соціалістичні (Русько-українська радикальна партія, Українська соціал-демократична партія (Галичина); 2) ліберальні (Народна Рада, Українська національно-демократична партія; 3) консервативні (Католицький русько-народний союз, Християнсько-суспільна партія); 4) реакційні (Руська народна партія).

За соціально-політичною спрямованістю, стратегією і тактикою політичні партії Наддніпрянської України умовно можна поділити на три основні групи: 1) ліворадикальні; 2) ліберально-демократичні; 3) національно-радикальні.

В основу класифікації українських партій може бути покладене і їх ставлення до вирішення національного питання. Використовуючи цей типологічний критерій, можна виділити дві групи східноукраїнських партій:

1) які виступали за автономію України (УСДРП, Спілка, УДП, УРП, УДРП);

2) які відстоювали державну самостійність України (РУП, УНП).

В історичній та політичній літературі використовують і деякі формальні критерії для класифікації політичних партій та організацій, зокрема за їх назвами⁴⁵. Проте історичний досвід свідчить, що назви партій, їх програмні документи далеко не завжди відбивають їхню суть. Ще Ф. Енгельс вказував: "Назви дійсних політичних партій... ніколи цілком не відповідають їм, партія розвивається, назва залишається"⁴⁶.

У передмові до брошури Л. Мартова "Политические партии в России" (М., 1917) підкреслювалося, що про партії треба судити не за їх програми, а за їх діями⁴⁷. Отже, характер конкретної партії слід оцінювати не за її назвою, заявами або виступами лідерів, а за політикою, яку вона проводить, за результатами її діяльності протягом усього часу існування.

У процесі дослідження вузлових питань партійно-політичної історії України кінця XIX — початку XX ст. важливо, на наш погляд, відкинути консервативно-догматичну схему: більшовики і буржуазні та дрібнобуржуазні партії. З позицій новітньої методології всі без винятку політичні партії України незалежно від їх політико-ідеологічної орієнтації потрібно розглядати як повноцінних учасників російського та українського визвольного руху, що мали реальний вплив на громадське життя Наддніпрянщини та Східної Галичини.

¹ К о в а л ь ч е н к о І. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах // Новая и новейшая история. — 1995. — № 1. — С. 3—33.

² Т а р а н Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. іст. журн. — 1999. — № 1. — С. 85.

³ Р е є н т О. П. Корінні проблеми буття України у XX ст. і перспективи наукової розробки // Вісник Академії праці і соціальних відносин. — 2000. — № 1. — С. 201.

⁴ С а р б е й В. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма). — К., 1989. — С. 5.

⁵ С м о л і й В. Українська історична наука на рубежі XXI ст.: проблеми пошуку нових теоретичних та методологічних підходів // Матеріали Всеукраїнської наради завідувачих кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін, квітень 1997 р. — К., 1997. — С. 30.

⁶ К о в а л ь ч е н к о І. Д. Указ. соч. — С. 4—5.

⁷ Россия 1917 г.: Выбор исторического пути. — М., 1989. — С. 16—17.

⁸ Я с п е р с К. Смысл и назначение истории. — М., 1991. — С. 276—277.

⁹ У д о д О. Про історичну альтернативу як історичну проблему // Бористен. — 2000. — № 2. — С. 19.

¹⁰ Проблемы методологии истории // Новая и новейшая история. — 1993. — № 3. — С. 3—28.

¹¹ С е в а с т ь я н о в Г. Методологические поиски в современной исторической науке // Там же. — 1996. — № 3. — С. 75.

¹² К о в а л ь ч е н к о І. Д. Указ. соч. — С. 5—22.

¹³ Т а р т а к о в с к и й М. Историософия. Мировая история как эксперимент и загадка. — М., 1993. — С. 30.

¹⁴ С а н ц е в и ч А. Методика исторического исследования. — К., 1990. — С. 30.

- ¹⁵ Гамбаров Ю. Политические партии в их прошлом и настоящем. 2-е изд. — СПб., 1905. — С. 1.
- ¹⁶ Мартон Л. Политические партии в России. 2-е изд. — М., 1917. — С. 3.
- ¹⁷ Спирин Л. Некоторые теоретические и методологические проблемы изучения непролетарских партий России. 1917—1922 гг. Сборник научных трудов. — Ч. 1. — М., 1977. — С. 3.
- ¹⁸ Ветров Р. Політичні партії України на початку XX століття (1900—1925 рр.) — Дніпродзержинськ, 1997. — С. 9.
- ¹⁹ Гелей С., Рутар Р. Основи політології. Лекції для студентів негуманітарних вузів. — Львів, 1997. — С. 125.
- ²⁰ Політологія: історія та методологія. — К., 2000. — С. 320.
- ²¹ Там же.
- ²² Литвин В. М. Політична партія: поняття і генезис // Наукові праці з питань політичної історії. Вип. 173. — К., 1992. — С. 31.
- ²³ Політологія: історія та методологія. — С. 321—322.
- ²⁴ Основи політичної науки. Ч. 2. Політичні процеси, системи та інститути. — Львів, 1997. — С. 232.
- ²⁵ Журавлев Л. Политические партии и партийные системы // Социально-политический журнал. — 1996. — № 3. — С. 70.
- ²⁶ Політологія: історія та методологія. — С. 325.
- ²⁷ Калмакан І., Бриндак О. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в XX столітті. Дослідження. — Одеса, 1997. — С. 4.
- ²⁸ К истории политических партий России // Вопр. истории КПСС. — 1991. — № 5. — С. 156.
- ²⁹ Євдокименко В. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. — К., 1968; Римаренко Ю. Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих. — К., 1970.
- ³⁰ Кушнір М. Український націоналізм — джерело історіотворчої свідомості // Визвольний шлях. — Кн. 11—12. — 1974. — С. 1076.
- ³¹ Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. Монографія. — К., 1999. — С. 307.
- ³² Касьянов Г. В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення // Укр. іст. журн. — 1998. — № 2. — С. 42.
- ³³ Стеклов Ю. Политические партии (Их организация, состав, сила и деятельность) — СПб, 1905. — С. 11.
- ³⁴ Славин Г. Главные политические партии в России. — СПб., 1905. — С. 3—4.
- ³⁵ Мартон Л. Политические партии в России. Изд. 2-е. — М., 1917. — С. 3—32.
- ³⁶ Залевский К. Национальные партии в России // Общественное движение в России в начале XX-го века. — Т. 3. — Кн. 5. — СПб., 1914. — С. 227—346.
- ³⁷ Ленін В. І. Спроба класифікації російських політичних партій // Повне збір. тв. — Т. 14. — С. 19—25; його ж. Політичні партії за 5 років Третьої Думи // Там же. — Т. 21. — С. 160—165; його ж. Політичні партії в Росії // Там же. — Т. 21. — С. 262—273.
- ³⁸ Козицький М., Курас Л. Методологія ленінської класифікації політичних партій Росії // Наукові праці з питань політичної історії. Вип. 169. — К., 1991. — С. 5—6.
- ³⁹ Непролетарские партии России. Урок истории. — М., 1984. — С. 8.
- ⁴⁰ Шморгун П. М. Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Наукові праці з питань політичної історії. Вип. 172. — К., 1992. — С. 24.
- ⁴¹ К истории политических партий России. — С. 157.
- ⁴² Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М., 1996. — С. 5.
- ⁴³ История политических партий России: Учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности “История”. — М., 1994. — С. 3.
- ⁴⁴ Калмакан І., Бриндак О. Назв. праця. — С. 32.
- ⁴⁵ Программные документы национальных политических партий и организаций России (конец XIX в. — 1917 г.). Сб. док. Вып. 1. — М., 1996.
- ⁴⁶ Енгельс Ф. Передмова до збірника “Статті на міжнародні теми з газети “Volkstraat” (1871—1875)” // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 22. — С. 413.
- ⁴⁷ Мартон Л. Указ. соч. — С. 2.

І. К. Патріляк

З історії Другої світової війни

І. К. ПАТРИЛЯК (Київ)

Військовотворчі заходи ОУН(Б) у липні—вересні 1941 р.

В українській історичній літературі останніх років традиційно склалося так, що дослідження військовотворчих заходів ОУН(Б) під час німецько-радянської війни обмежилося здебільшого вивченням діяльності УПА. В той же час зусилля Революційного проводу, спрямовані на створення власних збройних формувань до кінця 1942 р., досі залишаються маловідомими. Однак лише детально з'ясувавши успіхи та прорахунки оунівців на цьому шляху, можна уявити дійсно реальну картину передісторії УПА, зрозуміти звідки в жовтні 1942 р. у повстанців з'явилися непогано підготовлені офіцерські кадри, навчений рядовий склад, бази зі зброєю та військовим спорядженням.

Слід зазначити, що намагання бандерівського Проводу влітку 1941 р. створити Українську національну революційну армію (УНРА) було заздалегідь запланованою акцією, яка цілком логічно вписувалася у передвоєнні плани ОУН(Б), згідно з якими формування революційного війська вважалося перехідним етапом до організації регулярних збройних сил.

Своєрідною правовою базою для створення армії відродженої держави став Акт про державну незалежність, виголошений у Львові 30 червня 1941 р. Для надання максимальної легітимності діям “похідної групи” Я. Стецька, яка мала проголосити самостійність¹, Революційний провід одразу після квітневого Великого збору розпочав підготовку до створення з найвідоміших представників української еміграції надпартійного загальнонаціонального координаційного органу — Українського національного комітету. Цей комітет базувався у Кракові і дійсно об'єднав у своїх рядах багатьох відомих політичних діячів — А. Лівицького, П. Шкурата, В. Андрієвського, В. Петрова, І. Омеляновича-Павленка, С. Шухевича, В. Янова та ін. (загалом 113 осіб)². 22 червня 1941 р., у день вторгнення німецьких військ на територію СРСР, Національний комітет провів свої установчі збори під головуванням доктора В. Горобового. На них було вирішено надати Я. Стецьку повноваження проголошувати незалежність у Львові³.

У зв'язку з цим ввечері 30 червня 1941 р. група Я. Стецька скликала у Львові Законодавчі збори західноукраїнських земель. Вони відбулися в залі товариства “Просвіта”, де за традицією українська громада міста організовувала різноманітні урочистості. На цьому зібранні й було узгоджено основний текст Акта відновлення незалежності, який близько 20 години повідомив головуєчий на засіданні Я. Стецько⁴. В документі заявлялося, що “волею українського народу, Організація українських націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України. Організація українських націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшевицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває увесь український народ не складати зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена суверенна українська влада”⁵. І далі: “Новопостаюча Українська держава буде тісно співпрацювати з нацією-

нал-соціалістичною великою Німеччиною, що під проводом свого вождя Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі і світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації”. У декларації підкреслювалася також переконаність у тому, що “Українська національна революційна армія, яка твориться на українській землі, боротиметься з союзною німецькою армією проти московської окупації за суверенну соборну Державу і новий, справедливий лад у цілому світі” ⁶.

Наступного ж дня Акт відновлення державності привітали українські владики — глава Греко-католицької церкви митрополит Кир Андрей (Шептицький) та луцький єпископ Православної церкви преосвященний владика Полікарп. У своєму пастирському листі митрополит Андрей наголошував на тому, що “воєнні часи вимагають ще многих жертв, але діло, розпочате в ім’я Боже й з Божою благодаттю, буде доведене до успішного кінця”. В архипастирському посланні владики Полікарпа, в свою чергу, висловлювалася надія на панування в майбутній державі непорушного принципу: “Один Бог, одна нація і спільна краща будучність” ⁷. Із словами духовних лідерів народу перегукувалися також і привітання, вміщені у першому числі інформаційного листка Українського національного комітету, який вітав “перший уряд відновленої соборної Української держави”, закликаючи громадян до “послуху, карності та співпраці” ⁸.

Однак більшість еміграційних українських осередків (хто обережно, а хто й відверто вороже) негативно поставилася до проголошення Акта від 30 червня. Особливо активно висловлювали обурення мельниківці, які щоразу у своїй пресі стверджували, що львівські події лише “компрометують ідею української державності”, бо ж “Українську державу з волі всього українського народу було проголошено ще IV Універсалом” ¹⁰. З точки ж зору сьогодення “компрометацію” ідеї української державності можна вбачати скоріше за все у тому факті, що Революційний провід одразу не відмовився від своїх утопічних сподівань на допомогу Німеччини й не зайняв на початку війни більш чіткої й однозначної позиції стосовно окупаційних військ та адміністрації. Як слушно зазначав непримиренний опонент ОУН(Б) отаман Т. Бульба-Боровець, Акт 30 червня 1941 р. через недостатню відмежованість від німців коментувався у світовій пресі не інакше, як “акт держави-сателіта”, а це, на думку Боровця, давало підстави недругам України стверджувати, ніби відновлена Українська держава прагне тісного союзу з державами осі, що не відповідало “дійсному стану речей” ¹¹.

Чітко дотримуючись своєї концепції поетапного творення регулярних військ, оунівці одразу ж після проголошення самостійності спробували створити перші частини революційних збройних сил. Уже на початку липня 1941 р. у Львові та його околицях були розповсюджені звернення Крайового провідника ОУН(Б) на Матірних українських землях І. Климова (підписані псевдонімом — лейтенант Легенда) із закликами до створення УНРА. Ці звернення вийшли під такими заголовками: “Український народі!”, “Громадяни!” та “Громадянам Української Держави!” Підписані вони всі однаково — “Крайовий Провід на МУЗ. Начальний комендант Української Національної Революційної Армії. Лейтенант: Легенда”. Важко точно встановити, яка з листівок першою побачила світ. Лише здійснивши текстовий аналіз документів, можна припустити, що першою була надрукована відозва “Український народі!” Вона найменш конкретизована і складається фактично з цілої низки закликів та полум’яних гасел. Крайові лідери ОУН(Б) задекларували у листівці, що з початком війни вони відмовилися від підпільної діяльності й розпочали відкриту збройну боротьбу. Метою боротьби є відстоювання новопроголошеної незалежно-

сті, яка дає юридичні підстави Проводу ОУН(Б) закликати український народ до збройної боротьби.

Оунівські керівники у своєму зверненні зазначали: “Український народ! Ти ніколи не кидав зброї. Ти в тисячолітній боротьбі здобув і закріпив за собою на віки одну з найкращих частин землі-світу. Не кидай зброї і тепер. Бери її в свої руки. Нищ ворога. Вставай до будови Української самостійної соборної держави. Вставай в лави Української національної революційної армії, в лави ОУН”¹².

Читаючи документ, нескладно помітити, що його автори, перебуваючи в ейфорійному стані, навіть найменшою мірою не конкретизували своїх радикально-революційних гасел. Захоплення патріотичною риторикою було таким великим, що вони забули відділити свою Організацію від загальнонаціональної армії. Очевидна декларативність першого звернення змусила Провід ОУН(Б) невдовзі скласти ще одну відозву, в якій дещо детальніше розкривалися погляди на процес творення революційних збройних сил. У документі, зокрема, зазначалося: “В бій з окупаційними бандами відвічного московського варварства вже вступили передові відділи української збройної сили, відділи бойового поготівля ОУН. Українську революційну збройну силу становить нині Українська національна армія і Український військовий легіон, які підуть під єдине керівництво Проводу Організації українських націоналістів і вождя Степана Бандери”¹³. З цього документа можна зрозуміти, що І. Климів та його найближчі соратники передбачали створити революційні збройні сили з українських легіонів (батальйони “Нахтігаль” і “Роланд”) та розрізнених партизансько-повстанських груп ОУН(Б), які зі значним перебільшенням названі “Українською національною армією”. Для революційної збройної сили визначалися й цілком конкретні завдання: “збройна боротьба з окупаційними московськими військами, очищення всієї української землі від ворожих сил, оборона Української держави і її кордонів, безпека життя, праці і майна всіх громадян Української держави”¹⁴.

Важливим моментом, що знайшов своє відображення у цитованому зверненні є фрагмент тексту, в якому подається ставлення керівництва ОУН(Б) до окупаційних військ. В одному абзаці крайові провідники досить лаконічно викликали думки, які панували в Революційному проводі напередодні і в перші тижні німецько-радянської війни й полягали у виключно позитивному сприйнятті гітлерівських військ, як союзницької армії¹⁵.

Найцікавішою, на наш погляд, є заключна частина аналізованого документа, яка розкриває деякі механізми і шляхи формування УНРА. Фактично, завершальні абзаци листівки стали своєрідним наказом: “Громадяни! Вся територія української землі від ворожих сил ще не звільнена. Інтереси українського визволення вимагають цілковитого розгромлення всіх ворожих сил і повного їх знищення. З боку української нації і її організованих сил потрібні тому надзвичайно великі зусилля і концентрація всіх дій і засобів. Ввиду цього наказую: всім українським, стихійно створеним бойовим групам, повстанчим відділам і загонам негайно підпорядкуватися командуванню Української національної революційної армії та передати в її даліше розпорядження все військове майно і засоби. Даліше самочинне творення збройних відділів заборонене. До тих, що не виконують цього наказу, будуть застосовані з усією рішучістю революційні заходи як до зрадників і шкідників держави. Спіймані зі зброєю у руках будуть розстріляні на місці”¹⁶.

Тобто, головним методом і шляхом формування Революційної армії мала бути реорганізація за усталеним військовим зразком усіх стихійних партизансько-повстанських відділів. Щоб додати ваги своїм словам, ке-

рівники крайової ОУН(Б) (значно переоцінюючи власні можливості) вдалися до погроз впровадити жорсткі дисциплінарні заходи, які були цілком у дусі воєнного часу. Однак намагання бандерівців у липні 1941 р. певним чином монополізувати право на будівництво збройних сил мало, на жаль, негативні наслідки. Така постановка питання відштовхнула від співпраці досвідчених українських офіцерів — учасників громадянської війни, котрі були ідейно ближчими до т. зв. “уенерівського табору” або до мельниківської Організації. Та й підпорядковуватися 26-річному коменданту УНРА, лейтенанту Легенді, старші за віком генерали й полковники не поспішали з цілком зрозумілих особистих міркувань.

Найбільш інформативним документом, котрий стосується спроб створення УНРА влітку 1941 р., є третя відозва “Коменданта УНРА, лейтенанта Легенди”. Ця листівка увібрала в себе головні моменти, про які йшлося у двох попередніх зверненнях, але найважливішим є те, що деякі думки, які в перших двох відозвах намічалися тільки своєрідним пунктиром, у третій знайшли своє чітке відображення й трактування. Вже з перших рядків звернення легко помітити факт підвищення складності завдань, які ставилися І. Климовим перед підлеглими. При тому завдань скоріше утопічних, ніж реальних. Незважаючи на повну відсутність будь-якого матеріально-технічного та кадрового забезпечення, “начальний комендант” наказує створити “Центр українських повітряних військ та Центр української панцирної зброї”, до яких мають добровільно прийти всі українські танкісти і льотчики ¹⁷.

У третій відозві міститься також детальне пояснення позиції ОУН(Б) стосовно окупаційних військ. У ній особливо підкреслювалося, що німецький вермахт вважається союзником України через те, що: “головна роль у першій стадії війни на Сході належить німецькій армії. Поки німці будуть битися з москалями, ми мусимо створювати свою сильну армію, щоб потім спільними зусиллями приступити до поділу світу і до його впорядкування” ¹⁸.

Досить дивна позиція націоналістичного керівництва, яку можна пояснити лише невмотивованою вірою в те, що німці чомусь зобов’язані не лише усунути радянську владу з України і сприяти створенню Української держави, але й потім поділитися з українцями всіма окупованими територіями. Очевидно, що подібне ставлення до Третього рейху підігрівалося багатьма щедрими обіцянками, які роздавали керівники вермахту незадово до вибуху війни всім без винятку українським емігрантським лідерам.

У 6-му та 7-му параграфах звернення до “Громадян Української держави” йдеться про обмундирування, відзнаки та першочергові завдання УНРА. Зокрема передбачалося, що солдати й офіцери носитимуть червоноармійські уніформи, з яких знімуться всі відзнаки РСЧА, а натомість, “на рукавах, вище ліктя лівої руки буде пришита синя опаска (10 см шириною) із золотим написом “Українське військо”. Старшини й підстаршини носять жовто-сині опаски з Тризубом”. Всі солдати УНРА мали скласти присягу на “вірність і карність нації, Українському уряду і Проводові українських націоналістів” ⁹. Планувалося, що першими завданнями Револьюційної армії стануть захоплення і контроль залізничних та військових об’єктів, складів і транспорту. У місцях, де не передбачалася постійна дислокація революційних Збройних сил, наказувалося створювати “Допоміжні органи оборони України”, до складу яких мусили увійти відділи української національної оборони — “Січові стрільці”, сформовані з громадян, нездатних до військової служби (підлітки та чоловіки похилого віку), які мусили виконувати функції народного ополчення (охоронна служба, боротьба з диверсантами, парашутистами і т. д.) ²⁰.

Згідно з десятим параграфом звернення-наказу, на всіх українських землях впроваджувався воєнний стан, внаслідок чого установи, майно громадян, господарств і підприємства, “всі громадяни, їхня праця та спосіб життя” підпадали під “верховну юрисдикцію і керівництво військових властей”. Проголошення військового стану, на думку І. Климова, мало забезпечити підпорядкування всього суспільного життя єдиній меті — створенню армії. Його запровадження покладалося на воєнні революційні трибунали, які наділялися практично необмеженими репресивними повноваженнями. Трибунали мали право виносити смертні вироки за будь-які проступки, кваліфіковані як злочини проти української нації та держави, моралі й публічної безпеки. Більше того, копіюючи методи більшовиків і нацистів, оунівці планували ввести на період воєнного стану “родову й національну відповідальність за злочини супроти Української держави та української армії”²¹. Сьогодні навіть важко уявити, до яких наслідків могла б призвести діяльність воєнних революційних трибуналів, наділених такими безмежними повноваженнями. Подібні жорстокі заходи, а точніше їх декларування, було спробою перестрахуватися перед тією анархією й децентралізацією, які були чи не найбільшим ворогом українських армій у роки революції й боротьби за державність у 1917—1920 рр.

Важливим документом, котрий також стосується формування УНРА, є військовий статут, виданий головним командуванням Революційної армії. На жаль, у жодному київському архіві не збереглося повного екземпляра цього документа, тому нам довелося працювати лише з його окремими сторінками. Датований матеріал 11 липня 1941 р., надрукований у Львові й головна увага в ньому приділяється організації піхотних частин. Зокрема зазначалося, що кожна піхотна частина повинна мати: “комендантів, зв’язок, відділ вогню, відділ штикового удару, відділ постачання”. Всі піхотні частини зобов’язувалися пройти належний військовий вишкіл, подбати про отримання однакової форми та озброєння²².

Однак наявність наказів, статутів і відозв ще зовсім не означають успіх при створенні реальних військових формувань. Тож, тепер нам належить з’ясувати, чи мали спроби організації УНРА щонайменше реальне втілення? Наприклад, отаман Т. Бульба-Боровець, характеризуючи бандерівську УНРА, користувався словами: блеф, провокація, відірваність від реальї, розрахунок на німецьку допомогу²³. Боровець (який у 1942 р. назве свою “Поліську Січ” Українською національно-революційною армією) однозначно стверджував, що УНРА в 1941 р. існувала виключно на папері та в гарячих головах оунівських провідників. Безумовно, можна погодитися з тим, що в розумінні цілісної, скоординованої, чисельної та належно підготовленої бойової сили УНРА не існувало в реальному житті, але все ж таки спроби її утворення принесли перші, хоча й дуже незначні, результати. Документи свідчать, що найбільші досягнення в будівництві Української армії мала Волинь, де керівником ОУН(Б) був надзвичайно енергійний і відважний підпільник В. Робітницький. Завдяки йому було сформовано сотню української армії у м. Вишнівець, яка 27 липня 1941 р. присягнула на вірність Україні та Державному правлінню²⁴.

Відділи УНРА організувалися в містечках Корець, Гоша, Межиріччя, Олександрія, Клевань, Тучин, Берестечко. Є детальні відомості про створення у м. Рівному “Першого куреня українського війська ім. Холодного Яру”. Після урочистої присяги його бійців на центральній площі міста було посвячено прапор частини (синьо-жовте полотнище, на одному боці якого було зображено Тризуб, а на другому — вміщено напис: “Воля Україні, або смерть”). Для казарми керівництво куреня пристосувало один з міських будинків, до якого завезли достатню кількість зброї,

боєприпасів, одягу, білизни, одіял та харчів. Солдатам, котрі носили цивільне вбрання, було пошито однакові військові шапки “мазепинки”. Особовий склад курення налічував 480 бійців (чотири сотні по 120 чол. у кожній), які проходили активну військову підготовку за курсом молодших офіцерів (підстаршин). Командував куренем комендант Остап (С. Качинський — один з перших командирів УПА) ²⁵.

З документів дізнаємося, що у м. Косові на Івано-Франківщині було створено один полк УНРА, який зумів організувати адміністрацію в окремому районі, не допускаючи деякий час на його територію угорських окупаційних частин ²⁶.

Архівні матеріали свідчать про те, що незначні відділи Української армії (чисельністю до 100 бійців) були сформовані в липні-серпні 1941 р. у містечках Зборів, Збараж, Терехів, Журавня, Заліщики, Радзівилів ²⁷. Аналіз цитованих вище джерел дає можливість стверджувати, що командуванню УНРА вдалося організувати близько 3—4 тис. солдатів, які були готові виконувати поставлені перед ними завдання. Хоча це, звичайно, було зовсім не те на що розраховувало націоналістичне керівництво. Для лідерів націоналістичного руху стало очевидним, що самотужки ОУН(Б) не зможе добитися швидких і серйозних успіхів у формуванні збройних сил. Організація потребувала значної підтримки і допомоги з боку німецьких військових чинників, але цієї допомоги не було. Українські націоналістичні кола ніяк не могли збагнути, чому німецькі військові, які до війни з СРСР радо йшли на співпрацю з українцями, з початком бойових дій відкидали всілякі прохання про допомогу у створенні армії. ОУН(Б), як і інші націоналістичні організації, продовжувала засипати канцелярію райхсміністерства у справах окупованих територій на сході пропозиціями створити українську армію, “яка ввійде у війну по боці Німеччини і вести буде її спільно з німецькою армією так довго, доки на всіх фронтах у сучасній війні Німеччина не переможе”. Автори цих заяв підкреслювали, що “словаки, румуни, мадяри, фіни, норвежці, данці і т. д. б'ються проти Москви, а українцям не дається тієї можливості. Національна гордість українців, народу-борців, має теж тут своє деяке значення. Українці бажають далі боротися проти Москви за самостійну Українську державу” ²⁸.

Однак керівники вермахту, вважаючи, що бандерівці грубо порушили домовленості, котрі існували між німцями й ОУН(Б) перед війною, чути не хотіли про жодну масштабну співпрацю з оунівцями. Про це під час розмови з Я. Стецьком відкрито заявив представник німецької окупаційної адміністрації, радник з українських питань полковник Бізанц ²⁹. Після того ж як 3 липня 1941 р. Бандера відмовився скасувати проголошення незалежності Української держави, німецьке керівництво остаточно переконалося в тому, що “прихильники Бандери”, які є винуватцями “політичної анархії у Львові”, повинні бути взяті під “почесний” арешт ³⁰. А вже через тринадцять днів була остаточно визначена доля українсько-німецької військової співпраці. 16 липня 1941 р. у штаб-квартирі фюрера у Східній Пруссії відбулася нарада, на якій були присутні Гітлер, Розенберг, Ляммерс, Кейтель, Герінг і Борман. На цьому таємному засіданні принципово вирішили наступне: “Ніколи не повинно бути мови про військову силу на захід від Уралу, навіть якщо нам сто років за це доведеться воювати. Всі наступники фюрера мають знати: безпека рейху можлива лише при відсутності чужого війська західніше Уралу. Захист цих територій від всіх можливих небезпек переймає на себе Німеччина. Залізним принципом залишається: ніколи не може бути дозволено, щоб хто-небудь, крім німця, носив зброю! Це особливо важливо, навіть якщо іноді видається простішим, щоб мати допомогу у війні, озброїти чужі підкорені народи, то це

неправильно! Одного дня це неминуче і, безперечно, вдарить по нас. Лише німець може носити зброю, а не слов'янин, не чех, не козак чи українець!"³¹

У приватній розмові 11 квітня 1942 р. Гітлер з притаманною йому впертістю підтвердив свою тезу про неможливість озброєння підкорених націй: "Найдурніше, що можна зробити на окупованих територіях, — це видати завойованим народам зброю. Історія вчить нас, що народу-володарю завжди судилася загибель після того, як він дозволяв підкореним народам носити зброю"³². (Забігаючи дещо наперед, принагідно зауважимо, що позиція Гітлера стосовно української армії не зазнала суттєвих змін і в 1943 р. Вже після Сталінградської катастрофи, 3 червня 1943 р. на нараді у ставці фюрера, при розгляді питання про можливість використання добровольців з числа народів СРСР для боротьби з Червоною армією у складі вермахту, знову було згадано про Україну. У своєму виступі Гітлер назвав абсурдною думку про те, що у разі створення Української держави вермахт отримав би у союзники мільйонну українську армію. "Ми нічого не одержали, жодного чоловіка! Це така ж фантазія, як і тоді (тобто у 1918 р. — Авт.)"³³.

З огляду на ставлення фюрера до питання співпраці з народами СРСР у військовій сфері вибору не було. Оунівцям не доводилося розраховувати на щонайменшу допомогу вермахту при створенні УНРА. Для остаточного з'ясування стану українсько-німецьких стосунків до Варшави (в якій тоді базувалися деякі структури ОКВ та абверу) відправилися Р. Ярий та І. Равлик. До польської столиці вони прибули 17 липня (через день після згадуваної вище наради у штаб-квартирі Гітлера, про яку оунівці, звісно, нічого не знали). Провівши ряд бесід з керівниками абверу, Р. Ярий змушений був констатувати: "Німці нас більше не потребують. (...) На Українських землях встановлять райхскомісаріат. Наше співробітництво скінчилось"³⁴.

Таким чином, протягом липня-серпня 1941 р. керівництво бандерівської ОУН зробило спробу організувати союзну з Німеччиною Українську національну революційну армію. Було проголошено створення командування УНРА і призначено її коменданта — І. Климова (Легенду). Лідери націоналістичного руху сподівалися, що з допомогою німецьких військових кіл їм вдасться організувати з розрізнених бойових груп оунівських підпільників боєздатні революційні збройні сили. Однак німці не пішли на співпрацю з ОУН(Б) у військовій сфері, вважаючи подібне співробітництво шкідливим для подальших колонізаційних планів німецької імперії. Без підтримки ж окупаційних військ оунівці власними силами зуміли створити лише декілька незначних військових частин, загальна чисельність особового складу яких не перевищувала чотирьох тисяч бійців. Перед ОУН(Б) постала невтішна перспектива: або зовсім згорнути свою діяльність, або піти на відвертий конфлікт з гітлерівцями й бути повністю знищеними (через те, що вийшовши з підпілля, Організація стала надзвичайно вразливою), або продовжувати шукати якихось прийнятних форм тимчасової співпраці з новими господарями України. Про перше не могло бути й мови, адже Організація, яка більше десяти років боролася у здавалося абсолютно безперспективних умовах глибокої конспірації не допускала навіть думки про те, щоб піти на відверту капітуляцію через доточасні труднощі. З іншого боку, протиставити німцям реальну збройну силу ОУН(Б) влітку 1941 р. теж не могла. Лишався тільки один реальний вихід спробувати знайти нові точки взаєморозуміння з окупантами. І такий вихід було знайдено. Він знову лежав у військовій площині, а точніше, у спільній діяльності, спрямованій на формування української міліції.

Досліджуючи питання, пов'язані з утворенням відділів української народної міліції, насамперед слід зазначити, що вона не є попередницею української допоміжної поліції. Якщо остання формувалася з добровольців (як правило, військовополонених червоноармійців) німецькою окупаційною адміністрацією за незначної участі (або взагалі без участі) українських політичних партій та груп, то перша, навпаки, формувалася з ініціативи ОУН(Б) при мовчазній згоді німецького військового керівництва.

Українська народна міліція за два місяці свого існування пройшла три етапи у своєму розвитку. Перший етап хронологічно можна окреслити датами 30 червня — 11 липня 1941 р., другий — 11 липня та 18 вересня того ж року. Третій етап немає таких чітких хронологічних меж і його можна датувати 18 вересня — серединою листопада 1941 р.

Перший етап створення і діяльності загонів народної міліції загалом збігся з описаними вище намаганнями організувати союзну з Німеччиною УНРА. Методи формування міліцейських частин дуже нагадували спроби організації армії. Та це й не дивно, адже плани створення народної міліції викладалися у тій самій інструкції “Боротьба й діяльність ОУН під час війни”, в якій висвітлювалися й інші військові наміри Революційного проводу. В окремому параграфі “Організація міліції” наголошувалося: “З моментом опущення населеного пункту большевицькими військами, належить негайно приступити до організації народної міліції”. Передбачалося, що до її лав будуть відібрані військовозобов'язані чоловіки віком від 18 до 50 років. У кожному селі мало бути до 10—12 міліціонерів, об'єднаних у відділ чисельністю 45—50 осіб. Командні пости в народній міліції, згідно із задумами керівництва ОУН(Б), мусили займати “знані націоналісти”. Озброїти міліцію розраховували трофейною радянською зброєю, а окремої форми одягу для міліціонерів на перші місяці не передбачалося³⁵.

Таким чином, у суворій відповідності до передвоєнних інструкцій, починаючи з кінця червня 1941 р., у місцевостях, покинутих Червоною армією та радянською адміністрацією, почали виникати перші загони народної міліції. На початку липня міліцейські відділи були створені у Львові, Тернополі, Станіславові, Луцьку, Рівному, Дрогобичі, Бориславі, Дубні, Рава-Руській, Городку, Оброшині, Радехові, Козовій, Вербі, Косові, Теребовлі, Вишнівці, Збаражі, Берестечку та інших містах і селах Західної України. Структура міліції була такою: в районному центрі утворювалося бюро народної міліції, яке вважалося своєрідним штабом Окружної команди, котру очолював місцевий військовий комендант. При коменданті знаходилися головні міліцейські сили району. Районному або окружному комендантові підпорядковувалися міські й громадські коменданти, які, в свою чергу, керували міліцейськими загонами того чи іншого міста або сільської громади³⁶. Чисельність цих відділів загалом рідко коли перевищувала сотню бійців.

Відомо, що після проголошення Акта відновлення державності німецьке командування на початку липня вдалося до акцій роззброєння та розпуску міліцейських загонів. Однак згодом військове керівництво збагнуло, що німецьких армійських і поліцейських частин не вистачає для підтримання елементарного порядку на окупованих територіях. Тому було вирішено все ж залучити українську міліцію до виконання правоохоронних функцій. Цей перехід до другого етапу в недовгому житті народної міліції ознаменувався наказом командуючого військовою округою тилу № 103 від 11 липня 1941 р. У ньому, зокрема, підкреслювалося: “В інтересах підтримання порядку й охорони життєвоважливих закладів, які належать українцям, допускається створення неозброєної української місцевої міліції. Її чисельність, за винятком менших населених пунктів, не

повинна перевищувати 1 % від усього населення. До місцевої міліції можуть зараховуватися лише ті особи, які перевірені СД і зареєстровані військовими органами як надійні. Уже створені загони міліції у зв'язку з цим розпорядженням необхідно перевірити і за даних умов очистити від сумнівних елементів. Щодо озброєння міліції, то тут діє наказ головного командувача військової округи тилу № 103 від 2 липня 1941 р. У тих місцях, де в особливих випадках ще дозволено озброювати міліцію, мова може йти лише про оснащення легкою зброєю. Відповідними складами зброї українська міліція немає права розпоряджатися. Вони повинні охоронятися військами або поліцією. По можливості до керівництва українською міліцією повинні залучатися офіцери або ж унтер-офіцери, які пройшли службу у старій австрійській або колишній польській арміях”³⁷.

Таким чином, німецьке командування пішло на серйозне обмеження сфери діяльності української міліції, а найголовніше, що в її рядах планувалася значна кадрова чистка, метою якої, безумовно, було вигнання з лав міліції усіх більш-менш відомих оунівців. Про значні масштаби репресій у середовищі міліції можна судити хоча б з того факту, що про них писали у доповідних записках на ім'я М. С. Хрущова радянські розвідники. Зокрема, в уже згадуваному нами розвідзведенні № 32/67 зазначалося: “Німецько-фашистська окупаційна влада широко практикує вербування до своїх каральних органів українських націоналістів для встановлення з їхньою допомогою фашистського “нового порядку” на окупованій території України. Комплектуючи апарат каральних органів за рахунок українських націоналістів, німецьке військове командування водночас суворо попередило своїх комендантів, щоб в каральні органи не допускалися “сумнівні елементи” із числа українських націоналістів”³⁸.

З документів дізнаємося, що службовці міліції, які були членами ОУН(Б), протягом липня-серпня 1941 р. знаходились у повній розгубленості й не мали жодних чітких інструкцій від свого керівництва. Та й чи можна було очікувати виважених вказівок, якщо самі провідники Організації, вже перебуваючи під домашнім арештом у Берліні, ніяк не могли остаточно визначитися із своїм ставленням до Німеччини. Так, 27 липня у меморандумі до німецького уряду, який пояснював позицію ОУН(Б) щодо Акта від 30 червня, наголошувалося: “Україна вважається дружельюбно настроєною до німців. Тому там не придатні ті заходи, які застосовуються в окупованих ворожих країнах, де життєвий порядок підтримує лише німецьке військове управління. Україна бажає даліше разом з Німеччиною боротися за новий порядок у Європі і співпрацювати в усіх галузях”. Виходячи з цієї позиції, Револуційний провід пропонував створити у Львові тимчасову українську адміністрацію, т. зв. Українську крайову раду, яка матиме відділи: “управління, **міліції** (підкреслення наше. — І. П.), господарства, охорони здоров'я та ін.”³⁹

Як бачимо, лідери Організації не зуміли зайняти чітку позицію під час переговорів з німцями. З одного боку, вони були спантеличені відмовою гітлерівців визнавати їхні претензії на владу в Україні й ставленням до оунівських військових та міліцейських загонів, а з іншого, — ніяк не бажали піти на розрив з новою окупаційною владою, яка розгорнула репресії проти їхніх підлеглих. Більше того, така безмежна і відчайдушна надія на те, що німці змінять свою позицію щодо української незалежності, продовжувала мати місце навіть після включення Галичини до складу Генерального губернаторства. Ці безпідставні, утопічні сподівання окреслив Я. Стецько у своєму листі до Гітлера від 3 серпня 1941 р.: “Український народ сподівається, що підпорядкування (Галичини Генеральному губернаторству. — І. П.) є тимчасовим заходом, пов'язаним з військовими

діями на Сході, і що європейський Схід буде впорядковано по-новому на основі національного принципу та свободи народів, як це вже сталося в Центральній Європі під геніальним проводом Вашої Ексцеленції. Український народ сподівається, що із закінченням воєнних дій в Україні, Українська держава буде відновлена на всій українській етнічній території...”⁴⁰.

Безпринципна позиція Проводу щодо окупантів була викликана головним чином тим, що керівництво Організації перебувало в пошуках нової ідейної формули, яка б могла відповідати тогочасному становищу батьківщини, а до того за інерцією продовжувалося своє передвоєнне “загравання” з німцями. Керівництво ж німецької військової та цивільної адміністрації, збагнувши в якому глибокому психологічному цейтноті перебуває націоналістичний Провід, не зважало на жодні його вимоги і заяви. Німці не тільки не дозволили централізувати управління міліцією (чого добивалися бандерівці), а взагалі з вересня 1941 р. повністю переформували цю організацію. Після того як 18 вересня на нараді у гітлера райхскомісар України Е. Кох заявив, що йому потрібна не якась ефемерна міліція, а 20-тисячний корпус поліції⁴¹, в Україні розгорнулося формування поліцейських відділів. З цього моменту розпочався завершальний, третій етап історії української народної міліції, яка невдовзі перестала існувати у своєму первісному вигляді. Більшість її відділів була розпущена й лише частина з них зуміла зберегти свою організаційну структуру, як допоміжна українська поліція.

Восени 1941 р. з рядів міліції та поліції майже повністю виключили членів ОУН(Б)⁴². Зокрема, 14 листопада у наказі командувача оперативним тиловим районом групи армій “Південь” наголошувалося, що “створювані з місцевих мешканців допоміжні підрозділи поліції та вартові команди в жодному разі не повинні мати ознаки будь-якого українського формування майбутнього, бо вони служать виключно німецькій меті”⁴³. Не дивлячись на те, що бандерівці пробували проникнути в ряди поліції, особливо на східноукраїнських землях, закликаючи членів Організації спрямовувати до поліцейських частин щонайменше десять осіб “з кожної станиці ОУН(Б) на західноукраїнських землях”⁴⁴, їхні спроби здебільшого були безуспішними.

Остаточна ліквідація народної міліції відбулася в середині листопада 1941 р. А 25-го числа того ж місяця з’явилася секретна директива німецької поліції безпеки № 12/41, в якій йшлося про знищення членів ОУН(Б) “під виглядом грабіжників”⁴⁵. Наслідком цієї директиви стало справжнє полювання проти більш-менш відомих членів бандерівської організації. Німецькі карателі в першу чергу арештовували і розстрілювали організаторів органів місцевого самоврядування та відділів міліції. До початку 1942 р. нацисти відправили до концтаборів 300, а знищили 15 керівних діячів революційної ОУН⁴⁶.

Розгортання масштабних репресій не могло не підштовхувати лідерів ОУН(Б) до зміни свого ставлення до німецької окупаційної влади. Головну роль у вирішенні питання про зміну традиційного пронімецького курсу відіграв тогочасний “урядуючий провідник ОУН” М. Лебедь (який був висунутий на цю посаду після арешту Бандери і Стецька). З його ініціативи та під його керівництвом наприкінці вересня — на початку жовтня 1941 р. на одній з околиць міста Львова відбулася Перша конференція ОУН(Б). Її делегатами були найвідоміші націоналістичні лідери (з бандерівської Організації), котрі тоді ще перебували на свободі — М. Лебедь, М. Прокоп, Д. Мирон, І. Климів, В. Кук, М. Степаняк⁴⁷. Учасники конференції прийняли рішення, які можна характеризувати, як перші (покищо дуже обе-

режні та несміливі) кроки ОУН(Б) у напрямку розриву стосунків з нацистською Німеччиною. Дійшовши одностайного висновку про те, що Німеччина, яка, на думку оунівських лідерів, мала перемогти у війні, буде головною перешкодою на шляху відновлення української незалежності, делегати зборів виробили новий план дій Організації. Було вирішено працювати у двох рівноцінних напрямках. По-перше, користуючись усіма нагодами легальної роботи, пробувати проникати в різноманітні культурні, політичні, воєнізовані, адміністративні структури і при тому всіма силами впливати на їхню діяльність. А, по-друге, знову перевести основну частину організаційних кадрів на конспіративне становище і перейти до підривної антинімецької роботи, готуючись таким чином до тривалої боротьби з Третім рейхом⁴⁸. У підсумковій постанові, схваленій Першою конференцією ОУН(Б), наголошувалося, що найближчими завданнями Організації є: “пропагандивно-роз’яснювальна підготовка до активної боротьби з німецьким окупантом, розкриття німецьких планів поневолення і колонізації України; збір та магазинування (тобто складування. — **І. П.**) зброї; вишкіл нових провідних кадрів для визвольної боротьби”⁴⁹.

Перехід ОУН(Б) до опозиції німецькому окупаційному режимові був, очевидно, досить помітною акцією на тлі подій у підкореній нацистами Україні, бо про нього, між іншим, можна прочитати й у тогочасних радянських документах. У розвідувальному зведенні № 11 від 30 вересня 1942 р., складеному для секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова, повідомлялося: “Зникнення Бандери спочатку внесло сум’яття до рядів українських націоналістів. Однак подальші заходи військової влади спрямовані на обмеження впливу ОУН на українське населення (заміна українських націоналістичних прапорів на фашистські, розпуск бандерівської міліції і т. д.) протиставили значну частину оунівців німецьким завойовникам. В подальшому частина прихильників Бандери пішла у підпілля, розгорнувши антирадянську та антинімецьку діяльність під гаслом: “Україна — українцям”⁵⁰.

Довголітня історія УВО і ОУН однозначно засвідчує факти того, що кожного разу, коли Організація оголошувала про перехід у підпілля, вона невдовзі розпочинала активну збройну боротьбу проти своїх противників. Не стала винятком і Німеччина. Однак у 1941 р. в Україні точилася грандіозна війна, тож традиційні для передвоєнної ОУН незначні терористичні акції не могли повною мірою виправдати себе. Нові реалії вимагали масштабного протистояння Рейху, яке, безумовно, тісно пов’язувалося з масовою підготовкою грамотних військових кадрів. Тому, згідно з наказами Першої конференції ОУН(Б), Крайовий військовий штаб (який у свій час активно готував антирадянське повстання в західноукраїнських областях) перейшов до організації мережі підпільних “старшинських і підстаршинських шкіл”.

У Штабі створили два регіональні відділення — Рівненський крайовий військовий штаб для північно-західних українських земель та Львівський крайовий військовий штаб для західних українських земель⁵¹. Офіцерські курси і школи організовувалися або в повному підпіллі, або цілком легально, під виглядом інших навчальних установ. Через їхні стіни були зобов’язані пройти всі без винятку члени ОУН(Б)⁵². Найбільшою підготовчою базою для оунівців стала школа військових кадрів “Тигри”, що діяла в Долинському районі сучасної Івано-Франківської області. В ній протягом 1941—1942 рр. навчалися три тисячі бойовиків, які пізніше очолили загони УПА, військові штаби, повстанські розвідслужби⁵³. Іншу таємну офіцерську школу ОУН(Б), відкриту в м. Мости Великі (Львівська область), очолював безпосередньо шеф оунівського військового штабу,

тоді ще сотник (капітан) Д. Грицай. На цих курсах готували головним чином старших офіцерів, яких планували використовувати насамперед для роботи в штабах. Неподалік від Мостів Великих у містечку Поморяни була створена підстаршинська школа, яку очолював поручник О. Карачевський (Свобода). В ній готувалися кандидати виключно на молодші офіцерські звання і тільки після перебування в її стінах оунівець, котрий раніше не мав жодної серйозної військової підготовки, міг продовжувати навчання на офіцерських курсах⁵⁴.

Поряд з безпосередніми військовими школами бандерівці організовують у містах і селах Західної України таємні курси радистів та санітарів⁵⁵.

Відомості про легально діючі українські офіцерські школи та курси можна почерпнути знов-таки з донесень радянських розвідувальних органів. У доповідній записці на ім'я М. С. Хрущова й Т. А. Строкача командир об'єднаних партизанських загонів Рівненської області О. Ф. Федоров писав: "Націоналісти використовують всі легальні можливості для підготовки своїх військових та бойових кадрів. Так, у місті Луцьку організована школа підготовки військових кадрів низових організацій, у якій навчається до 600 осіб молодого віку 18—24 років. Курсанти одягнені в стару польську військову форму. Школа існує під виглядом підготовки сільськогосподарських працівників. Подібні школи існують в селах Лаврове і Пличанове Волинської області, по 100 чол. у кожній. Школа у селі Шпанове біля Рівного налічує до 200 слухачів, серед яких є й дівчата. На початку квітня (1943 р. — І. П.) німці всі школи розігнали, а частину слухачів відправили до концтаборів за антинімецьку діяльність"⁵⁶.

Загалом, сучасні дослідники стверджують, що восени 1941 р. на території Західної України бандерівська вітка ОУН зуміла організувати 37 офіцерських шкіл та польових вишкільних таборів, у більшості з яких навчалися від 300 до 500 курсантів⁵⁷.

Таким чином, зазнавши невдачі у своїх планах створити союзню з Німеччиною українську армію, керівники революційної ОУН спробували сформувати, як влучно висловився у своїх спогадах Б. Казанівський, мережу української народної міліції "під окремим проводом", яка, на переконання керівників ОУН(Б), мала б стати своєрідною "кузнею кадрів" для майбутнього війська, опорою місцевої адміністрації, а також символом дружнього ставлення українських націоналістів до німецької влади (навіть після того, як остання відмовилася визнавати суверенність відновленої 30 червня 1941 р. держави). Така лояльна щодо німців позиція тривала до кінця літа 1941 р., коли стало очевидним, що Німеччина має стосовно України зовсім інші плани, ніж оунівські лідери. Остаточним свідченням ворожого ставлення нацистського керівництва до вимог українців було розгортання масштабних репресій проти бандерівської Організації, у тому числі й проти створеної ОУН(Б) народної міліції. Загони міліціонерів розпускали, а командирів арештовували або знищували. Подібний розвиток подій змусив "крайових провідників" ОУН(Б) після Першої конференції розпочати поступову і плавну переорієнтацію своїх прихильників з пронімецьких на антинімецькі рейки. За твердженням А. Кентія: "Цей крок давався нелегко, він не був одноактним, вагання залишалися, адже мова йшла про принципову переоцінку старого курсу, який тривалий час зв'язував ОУН з Німеччиною, про розрив особистих зв'язків, тощо. Крім того, слід було рахуватися і з тим, що провідні діячі ОУН С. Бандери перебували у ролі заручників у бувших співників"⁵⁸.

Першими кроками в напрямі переходу на протинімецькі позиції були акції, пов'язані зі створенням нелегальних та напівлегальних вишкільних курсів для навчання молодших і старших офіцерів. Цей момент став фак-

тично початком підготовки до збройної боротьби з німцями. Останні розуміли, що це робилося не для боротьби з Червоною армією, яка в жовтні-листопаді 1941 р. ще продовжувала свій відступ до стін Москви, а виключно для ґрунтовної організації масштабного повстання проти німецької окупаційної влади, котра (і це стало очевидним для членів Революційного проводу) не збиралася поступатися чи ділитися владою з ОУН.

Значний обсяг роботи, проведений при створенні 37-ми шкіл і таборів для навчання курсантів, свідчить, що оунівці прагнули у стислі строки підготувати еліту повстанської армії. Подальше зволікання могло завершитися тим, що німецькі каральні органи просто заарештували б усіх провідних діячів націоналістичного руху, позбавивши його таким чином будь-якої можливості для ведення активного збройного опору в майбутньому.

Підбиваючи загальні підсумки вивчення ходу реалізації передвоєнних планів ОУН(Б) на території УРСР з моменту нападу Німеччини на Радянський Союз, слід підкреслити, що робота над організацією регулярних збройних сил показала, що ОУН(Б) на літо 1941 р. не мала достатньої кількості офіцерів та належного рівня матеріально-технічного забезпечення для того, щоб власними силами створити армію. Надії ж, які покладалися лідерами Революційного проводу на допомогу вермахту, виявилися цілком марними. Керівництво окупаційних військ не лише не сприяло утворенню “союзного з Німеччиною українського війська”, але чинило перепони всіляким спробам централізації чи координації дій загонів УНРА та міліції.

Негативне ставлення німецької окупаційної влади й армійського керівництва до втілення в життя військових планів бандерівського Проводу змусило керівників Організації з жовтня 1941 р. розпочати поступовий перехід на антинімецькі позиції і повернутися до прихованих, нелегальних методів боротьби. Першими кроками на цьому шляху стали заходи націоналістів, спрямовані на відкриття власних підпільних офіцерських шкіл та курсів. Посилена увага до підготовки військових кадрів була значною мірою зумовлена тим, що відсутність достатньої кількості офіцерів особливо рельєфно проявилася при спробі організувати УНРА. Отже, підпільні військові школи ОУН(Б) стали найголовнішим постачальником офіцерських кадрів для майбутньої УПА. Через них пройшли фактично всі найвідоміші повстанські командири, які своїм бойовим мистецтвом, особистою відвагою та мужністю засвідчили досить високий рівень професійної й ідеологічної підготовки, який був притаманний військовим школам ОУН(Б) у 1941–1942 рр.

¹ В боротьбі за Українську державу (есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни). — Львів, 1992. — С. 18–19.

² С т е ц ь к о Я. 30 червня 1941 року. Проголошення відновлення державності України. — Торонто — Лондон, 1967. — С. 147.

³ Держ. арх. Служби безпеки України (далі — ДА СБУ), фонд припинених справ, спр. 70138, т. 1, арк. 72–73.

⁴ М е ч н и к С. В підпіллі революційної ОУН. — Львів, 1993. — С. 17.

⁵ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955. — Мюнхен, 1955. — С. 96–97.

⁶ К е н т і й А. В. Нарис історії Організації українських націоналістів у 1941–1942 рр. — К., 1998. — С. 10.

⁷ Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. — Львів, 1997. — Кн. 2. — С. 69, 70.

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 931, арк. 147–148.

⁹ Там же, ф. 57, оп. 4, спр. 343, арк. 11.

- ¹⁰ А р т ю ш е н к о Ю. Події і люди на моєму життєвому шляху боротьби за Державу, 1917—1966. — Чикаго, 1966. — С. 126.
- ¹¹ Б у л ь б а - Б о р о в е ц ь Т. Армія без держави. — Львів, 1993. — С. 73.
- ¹² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 41, арк. 2.
- ¹³ Там же, арк. 3.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Там же, арк. 3—4.
- ¹⁶ Там же, арк. 4.
- ¹⁷ Там же, арк. 5.
- ¹⁸ Там же, арк. 6.
- ¹⁹ Там же, арк. 6—7.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ Там же.
- ²² Там же, спр. 23, арк. 11.
- ²³ Б у л ь б а - Б о р о в е ц ь Т. Назв. праця. — С. 48—53.
- ²⁴ ДА СБУ, фонд друкованих видань, спр. 376, т. 24, арк. 30.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 15, арк. 7 зв. — 8.
- ²⁶ Там же, оп. 2, спр. 32, арк. 2 зв.
- ²⁷ Там же, оп. 1, спр. 15, арк. 9—29.
- ²⁸ Там же, спр. 39, арк. 3.
- ²⁹ Там же, оп. 2, спр. 20, арк. 10.
- ³⁰ К е н т і й А. В. Назв. праця. — С. 28—29.
- ³¹ Україна в Другій світовій війні. Збірник німецьких архівних матеріалів. Зібрав і впорядкував В. Косик. — Львів, 1997. — Т. 1. — С. 177—178.
- ³² П и к е р Г. Застольные разговоры Гитлера. — Смоленск, 1998. — С. 199—200.
- ³³ К о л е с н и к А. Грехопадение. Генерал Власов и его окружение. — Харьков, 1991. — С. 58—59.
- ³⁴ С т а х і в Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони. Повість мого життя. — К., 1995. — С. 92.
- ³⁵ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 1, арк. 62, 63—64.
- ³⁶ Там же, спр. 32, арк. 1—10, оп. 1, спр. 26, арк. 1—2.
- ³⁷ Україна в Другій світовій війні. Збірник німецьких архівних матеріалів. — Т. 1. — С. 167.
- ³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 115, арк. 17.
- ³⁹ Україна в Другій світовій війні. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1. — С. 215, 216.
- ⁴⁰ Там же. — С. 215.
- ⁴¹ К е н т і й А. В. Назв. праця. — С. 81.
- ⁴² Н и н с з а к Т. OUN — German Relations, 1941—1945 // German-Ukrainian relations in historical perspective. — Canadian Institute of Ukrainian Studies. — Toronto-Edmonton, 1994. — P. 179.
- ⁴³ К е н т і й А. В. Назв. праця. — С. 81.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 3, арк. 24.
- ⁴⁵ К о с и к В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Львів, 1992. — С. 544—545.
- ⁴⁶ К и р и ч у к Ю. Історія УПА. — Тернопіль, 1991. — С. 8.
- ⁴⁷ Б у т к о С. В., К е н т і й А. В. На шляху до збройного чину. Інструкція до проведення в життя цілості діяльності ОУН // УІЖ. — № 4. — 1998. — С. 110.
- ⁴⁸ К е н т і й А. В. Назв. праця. — С. 93.
- ⁴⁹ М і р ч у к П. Українська Повстанська Армія 1942—1952. — Львів, 1991. — С. 29.
- ⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 124, арк. 26—27.
- ⁵¹ Б е д р і й А. Українська Держава відновлена актом 30 червня 1941 року. — Нью-Йорк — Лондон — Мюнхен — Торонто, 1981. — С. 25—26.
- ⁵² К и р и ч у к Ю. Назв. праця. — С. 12.
- ⁵³ Б е д р і й А. ОУН і УПА. — Нью-Йорк, 1983. — С. 23.
- ⁵⁴ Б е д р і й А. Українська Держава відновлена Актом 30 червня 1941 року. — С. 25.
- ⁵⁵ М і р ч у к П. Назв. праця. — С. 30.
- ⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 527, арк. 3.
- ⁵⁷ К е н т і й А. В. Назв. праця. — С. 95.
- ⁵⁸ Там же. — С. 96.

Ю. І. Шаповал

Проблеми історії України новітнього часу

Ю. І. ШАПОВАЛ (Київ)

М. С. Грушевський у дзеркалі справи-формуляра

Для початку бодай коротко зупинимось на тому, що, власне, являє собою справа-формуляр. Як відомо, у комуністичній спецслужбі існували дві основні категорії агентурного апарату: інформатор, який давав так звану первинну інформацію, й агент, який брав участь в агентурних розробках. Саме з інформаторів і розпочиналося заведення справ-формулярів. Ініціювали ці справи різні оперативні відділи після попередньої перевірки первинних відомостей.

У випадку з М. Грушевським справу-формуляр за номером 1023 було відкрито 24 березня 1924 р. за постановою уповноваженого 1-ї групи Контррозвідувального відділу Київського губернського відділу ГПУ Г. Еймонтова. Головним приводом для її відкриття слугувало те, що М. Грушевський був не просто визначним українським ученим, а й свого часу займався активною політичною діяльністю. Його “кримінал” полягав у тому, що він очолював Центральну Раду, яка протистояла більшовикам у 1917—1918 рр. Саме ця обставина виявилася ключовою не лише для відкриття справи-формуляра, а й для подальшого збирання відомостей про нього. Саме тому справу завели “за забарвленням українська контрреволюція”.

Характерно, що перше рішення про відкриття справи-формуляра було ніби своєрідною пробою. 5 лютого 1925 р. постановою уповноваженого Контррозвідувального відділу Київського губернського відділу ГПУ Боріна знову було заведено справу-формуляр. Ця постанова (на відміну від постанови Г. Еймонтова) була більш категоричною. Тут учений уже позначений як “український шовініст”, а зібрані матеріали дозволяють підозрювати його в “антирадянській діяльності”¹. При цьому чекісти за традицією присвоїли академікові псевдо “Старик”.

М. Грушевський повернувся з Відня з вимушеної еміграції 8 березня 1924 р. Це повернення було для нього компромісом: він виконав вимогу більшовиків відійти від активної політичної діяльності в Українській партії соціалістів-революціонерів (УПСР), публічно декларував свою лояльність комуністичному режимові, який у той час здійснював політику “українізації”, і прийняв пропозицію з часом зайняти посаду Президента Всеукраїнської академії наук (ВУАН). При цьому, не довіряючи словам нової влади, М. Грушевський добився двох письмових документів для себе, свого роду “охоронних грамот”. Першим був лист від Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) про те, що він може вільно мешкати в УСРР і ніяких претензій за минулу політичну діяльність йому ніхто не висуває. Другий документ підписали голова уряду УСРР Влас Чубар та голова ГПУ УСРР Всеволод Балицький. Вони письмово підтвердили, що академік не підлягає обшукам, арештам і переслідуванню².

Жодну з цих обіцянок ніколи не буде виконано: Грушевський не стане Президентом ВУАН, у червні 1927 р. його буде піддано раптовому і тотальному обшуку, у 1931 р. йому негласно заборонять мешкати в Україні, у березні того ж року заарештовано, а переслідуватимуть його до самої смерті у Кисловодську в листопаді 1934 р.

Значною мірою всі ці дії режиму визначатимуться змістом саме справи-формуляра на вченого, що мала абсолютно секретний характер. Ця справа налічує 9 томів і містить понад 4000 різноманітних документів та матеріалів. Це, зокрема, повідомлення секретних співробітників ГПУ, спеціальні доповіді, агентурні й оперативні записки (або витяги з них), обіжники, службове листування чекістів стосовно особи М. Грушевського, письмові заяви про його діяльність (фактично доноси на нього), передані до органів ГПУ, результати перлюстрації листування, причому не лише вченого і листів до нього, а й листування інших осіб, які писали про нього або навіть просто згадували його ім'я.

Аналіз всього цього матеріалу свідчить про те, що для М. Грушевського його життя з 1924 р. в Україні, а з 1931 р. у Росії, було по суті життям у “скляному будинку”. Фактично кожний його крок у громадському, науковому й особистому житті фіксувався, ретельно вивчався, а вже після цього чекісти вибудовували власну лінію поведінки та рекомендації партійно-державним структурам у їх діях щодо академіка.

Секретні інформатори

Первинним матеріалом були, зрозуміло, повідомлення секретних співробітників, які оточували вченого. Щоправда, чекістам вдалося створити широку мережу інформаторів не відразу, а протягом 1925—1926 рр. Спочатку вони вважали (напевно, з огляду на декларації самого вченого про його лояльність до влади), що більш небезпечною є група академіка Сергія Єфремова, яка домінувала у ВУАН. Так, у березні 1924 р. начальник Контррозвідального відділу ГПУ УСРР В. Іванов наполягав: “Слід створювати сітку з наших агентів не довкола Грушевського, а довкола Єфремова...”³.

Однак невдовзі гору взяла точка зору, відповідно до якої М. Грушевський повернувся в Україну для ведення боротьби проти більшовицького режиму зсередини. Відразу після приїзду вчений зустрівся зі своїми колегами по УПСР і під час розмов з ними дав критичну оцінку загальній ситуації в Україні. Ці розмови були зафіксовані інформаторами, кожному з яких, до речі, як і академікові, було присвоєно своє псевдо: “Європеець”, “Академік”, “Білий”, “Удачний”, “Культурник”, “Кочубей”, “Євгенія”, “Турбогенератор”, “Ом”, “Свідомий”, “Франт”, “Ян” та багато ін. Деякі з цих сексотів, як-от, наприклад, “Київський” (скоріше за все вчений з ВУАН) використовувалися для того, щоб чекісти повною мірою зрозуміли роль і місце вченого у політичній історії України ХХ ст. У цьому випадку деякі з повідомлень були схожі на історичні довідки.

Одним з важливих був інформатор “Дипломат”, не лише близький до академіка у ВУАН, а й колишній його товариш по УПСР. Помітним інформатором був професор Ніжинського педагогічного інституту Костянтин Штепа, завербований 1928 р. Він переїхав до Києва у 1930 р. і використовувався як агент Секретно-політичного відділу Київського обласного відділу ГПУ під псевдом “Медведев”. Саме він відіграв фатальну роль у долі доньки академіка Катерини, надавши фальшиві відомості, що стали формальною основою для її арешту та подальшого засудження⁴.

У 1934 р. для розробки М. Грушевського був викликаний агент “Химера”. Перед тим він перебував на заслання і використовувався для розробки українців, які знаходилися там. Ця людина була надзвичайно близькою до академіка. У Москві йому влаштували “випадкову” зустріч з Грушевським. Потім він відвідав родину вченого, а відтак відновив колишні зв'язки, що було вкрай потрібно чекістам.

Повідомлення секретних співробітників, як правило, були написані російською мовою. Часом це пряма мова сексота, а часом вже адаптовані і завірені працівниками спецслужби його повідомлення. При цьому чекісти прагнули зберігати секретність. Наприклад, 11 квітня 1928 р. начальник Секретного відділу ГПУ УСРР Валерій Горожанін і начальник 2-го відділення цього ж відділу Борис Козельський надсилають начальнику Київського окружного відділу ГПУ листа такого змісту: “При цьому препроводжуємо до відома витяг із зведення нашого агента. Зведеннями цими ні в якому разі оперувати не слід. Додаток: згадане”⁵.

Насамперед інформатори зафіксували позитивні і негативні якості самого академіка та його стосунки з іншими вченими. Так, у повідомленні секретного співробітника “Білого” від 1 вересня 1925 р. читаємо: “Академік Грушевський Михайло Сергійович — видатна фігура в усіх відношеннях. Організатор великої величини. Вірний раз даному ним слову, хоча б обставини і дозволяли його не виконувати. Вміє при нагоді забувати на час свої особисті відносини і розмовляє з ворогом як з другом. Великий інтриган. Облесник. Любить заходити в інтризі з тилу, через задні двері. Особистість великого розмаху. В політ(ичному) відношенні не може забути свого минулого”⁶.

Приклад “Білого” є, між іншим, важливим у тому сенсі, що чекісти знали про його вороже ставлення до М. Грушевського. Знали, однак використовували. Інколи на маргінесі його повідомлення можна побачити таку примітку, як-от на повідомленні від 17 листопада 1928 р.: “Білий”, який вороже ставить(ся) до Грушевськ(ого), тенденційно висвітлює тут окремі моменти взаємин Грушевського з Президією (йдеться про Президію ВУАН. — Ю. Ш.) у питаннях про статут, так і про виступи по бюджету. Врахувати при використанні...”⁷.

Вже згаданий “Київський” у квітні 1924 р. повідомляє: “Найголовніший і найсильніший засіб Грушевського, який він завжди пускає в хід під найрізноманітнішими, найнепомітнішими на перший погляд мотивами — це минуле України, минуле блискуче, чудове і багате перспективами. Склад розуму Грушевського, його лінія праці, його поведження зі своїми співробітниками можна лише порівняти з політикою високоосвіченого єзуїта. Необхідно віддати повну справедливість Грушевському в його умінні впливати на людей і ставити їх у моральну або — щонайголовніше — в матеріальну залежність від себе. Його принцип — ніколи не відпускати людину, яка звернулася до нього за допомогою, підтримкою чи порадою, без задоволення. Звичайно, якщо людина, що звернулася до нього, українець”⁸.

При цьому “Київський” підкреслював небезпеку науково-організаційної діяльності академіка, який редагував журнал “Україна”. Для інформатора цей журнал виступав як центр і символ антирадянської діяльності М. Грушевського: “Згідно з науковістю журналу навіть зовнішність “України” виключає найменші ознаки, які вказують, що журнал виходить при радянській владі. По обкладинці журналу ви можете віднести його до часів і Гетьмана, і Петлюри, і Центральної Ради, але ніяк не радянської влади, тим більше, що напис “Пролетарі усіх країн, єднайтесь”, звичайно відсутній”⁹.

Нарешті, “Київський” вказував на ще одну важливу обставину, яка з особливою увагою була сприйнята чекістами, а саме на те, що М. Грушевський створює в різних регіонах України академічні структури з метою вивчення місцевої історії та фольклору. На думку “Київського”, справжня мета цього полягає в тому, що місцеві співробітники “будуть інформато-

рами, будуть тими “світочами”, які повинні тримати високо ідею академії з усіма наслідками, які випливають звідси”¹⁰.

Справді, очоливши після повернення Історичну секцію ВУАН, М. Грушевський розгорнув велику науково-організаційну діяльність по вивченню минулого України. Він виношував плани створення Інституту історії України та Інституту примітивної культури. Ці плани, а також організація ним порайонного вивчення України сприймалися чекістами як спроба академіка стати центром тяжіння сил, здатних протистояти режимові. Про це відразу були поінформовані тодішні партійно-державні структури, які (тепер уже зрозуміло чому) почали переглядати свої плани щодо ролі М. Грушевського у ВУАН.

Ще до повернення вченого в Україну стало зрозумілим, що він приречений на безкомпромісне, безперспективне протистояння з угрупованням на чолі з академіками Сергієм Єфремовим і Агатангелом Кримським. Останні не могли вибачити йому компромісу з більшовиками і мали великий сумнів у “чистоті” ідеології М. Грушевського. Ось чому напередодні його повернення група Єфремова-Кримського визначила своє негативне ставлення до нього. І на це у повідомленнях секретних співробітників зверталася особлива увага. Наприклад, секретний співробітник “Турбогенератор” 8 грудня 1925 р. зауважував: “Грушевському, як і раніше, не можуть вибачити, що він, бувши до деякої міри Президентом України, пішов на компроміс і повернувся з-за кордону”¹¹. Інший секретний співробітник — “Ом” — 6 травня 1926 р. повідомляв: “В українських колах між групами Кримського і Грушевського йде глуха непомітна ворожнеча. Група Кримського зараз сильніша й вона щиріше ставиться до влади. На цю групу орієнтується значна більшість членів, особливо молоді. Грушевський постійно губить свій авторитет як політична величина... Обидві групи мають тенденцію до поглиблення самостійності України. Однак у цьому питанні вони надто стримані, хоча з уривків думок з’ясовується незадоволення існуючим ступенем українізації, причому багато які вважають українізацію міфом, вказуючи, що фактично залишилися тенденції централізації”¹².

Безпосереднє стеження за вченим, поки він мешкав (до від’їзду у 1931 р. до Москви) у Києві, по вулиці Паньківській, 9, здійснювали київські чекісти, які постійно інформували про свою діяльність харківське начальство. І не лише інформували. Вже 15 березня 1924 р. вони ставлять питання про те, як використовувати М. Грушевського. На їх думку, існувало дві можливості такого використання:

1. Зробити його Президентом ВУАН за умови, що він буде здійснювати партійну лінію.

2. Використовувати по “чекістській лінії”, тобто шляхом “створення навколо нього мережі наших людей, які, прикриваючись його ім’ям, будуть проводити наші завдання”¹³.

24 березня 1924 р. начальник Секретно-оперативної частини і начальник Контррозвідувального відділу ГПУ УСРР розкритикували київських чекістів, підкресливши при цьому, що “ніякої політичної вигоди для нас Грушевський на президентському кріслі Академії наук не становить”. Головне завдання, на їх думку, полягало в “посиленні розбіжностей у верхах української шовіністичної громадськості”¹⁴.

Саме тому найважливішим завданням агентури було не просто збирання інформації, а й робота по поглибленню розколу української наукової інтелігенції. Слід визнати, що ця робота виявилася досить успішною.

Цікавим є й те, що у розмові з одним із секретних співробітників сам М. Грушевський ще у листопаді 1926 р. скептично оцінив власні шанси

бути обраним Президентом ВУАН: “Академік М. С. Грушевський з приводу свого президентства в Академії висловлювався у розмові з “Яном”, що він чекає провалу, оскільки проти нього проводиться ворожа лінія. Грушевський сказав, що навіть при натиску (а в необхідності такого немає сумніву) він може бути все ж не обраний президентом”¹⁵.

Так воно і сталося. 3 травня 1928 р. відбулися вибори Президії та Президента ВУАН. На зміну В. Липському Академію очолив Д. Заболотний. Ось як описував стан М. Грушевського один із секретних інформаторів: “Грушевський цілком усунувся від активної участі у виборах. Сидів собі, як каже Корчак, дідок, що нахилив голову, ні слова не сказавши, жодного разу руки не піднявши”¹⁶.

Чекістські директиви й аналітика

У справі-формулярі збереглися обіжники, службове листування чекістів, спецзведення, узагальнюючі аналітичні документи про М. Грушевського. Це — надзвичайно цікава і важлива частина справи, оскільки вона містить багато цінної інформації про внутрішні стосунки чекістів і методи їх роботи. Так, наприклад, до появи М. Грушевського київські чекісти, як вони самі зізнавалися в одному з листів до начальника Секретно-оперативної частини ГПУ В. Іванова, серйозно не займалися українськими есерами, оскільки “на них дивились як на німечні угруповання, що вироджуються...”¹⁷. Однак незабаром ситуація кардинально змінилась, і колишні члени УПСР, особливо близькі до М. Грушевського, перетворилися на постійних “клієнтів” ГПУ. “Нами, — повідомляли невдовзі керівництву київські чекісти, — вживається низка заходів до вишукування лазівок і завербування інформаторів серед прихильників Грушевського”¹⁸.

Дуже часто робота Київського відділу ГПУ викликала незадоволення харківського начальства. Особливо показовою у цьому відношенні була ситуація з підготовкою до святкування ювілею М. Грушевського у вересні 1926 р. Саме тоді було вирішено відзначити 60-річчя вченого і 40-річчя його наукової діяльності. Із самого початку чекісти зрозуміли, що святкування може не лише сприяти зміцненню авторитета академіка, а й може перетворитися на свого роду маніфестацію нагадуванням про те, що М. Грушевський увійшов в історію України не лише як дослідник, а й як політик, керівник сил, що протидіяли більшовикам.

Сталося так, що про заплановані у Києві ювілейні урочистості харківські керівники ГПУ дізналися з газети “Комуніст”, а не від своїх київських колег. Це, зрозуміло, викликало велике невдоволення. 10 вересня 1926 р. заступник голови ГПУ УСРР Карл Карлсон надсилає до Києва “Вказівки про академіка Грушевського”, в яких висловлює незадоволення і пропонує піддати адміністративному покаранню уповноваженого Секретно-політичного відділу Київського відділу ГПУ В. Гражуля (Доріна).

13 вересня київські чекісти надсилають відповідь, де намагаються виправдатися тим, що, оскільки були канікули і викладачі та співробітники ВУАН перебували у відпустках, то не було можливості зібрати відповідну інформацію: “Ось чому ми свою увагу звернули на охорону цього ювілею. Зрозуміло, “Дипломат” і все наявне інформування будуть прощупувати увесь час, як настрої Грушевського, так і інших кіл української інтелігенції, і ми вас будемо тримати в курсі подій... Літній період, як завжди, послабив і нині нашу роботу по українській інтелігенції, але ми його використали і у найближчій доповіді повідомимо про вербування цілої низки асистентів відомих педагогів та інших діячів української культури.

На підставі викладеного просимо вважати те, що трапилося, недоглядом з нашого боку і просимо вас відмінити ваше розпорядження про адміністративне стягнення працівників СВ по інтелігенції”¹⁹.

Однак позиція К. Карлсона була непохитною. 21 вересня він надсилав відповідь, в якій наполягає на покаранні і підкреслює, що “своєчасне реагування апарату відділу на всі події у контрреволюційних колах (саме до цих “кіл” однозначно віднесено М. Грушевського! — **Ю. Ш.**), правильне використання наявної у вас, можливо, і непоганої агентури, не викликає тиме у подальшому таких заходів з нашого боку”²⁰.

Документи справи-формуляра свідчать про те, якого великого клопоту завдав М. Грушевський своїм ювілеєм чекістам, а також партійним і державним органам, яким так і не вдалося (не дивлячись на відповідні зусилля) “приручити” академіка, примусити його чітко висловитися позитивно щодо панівного режиму. Повною мірою це відображають спецзведення, складені на підставі повідомлень секретних співробітників (цікавим є те, що в разі розходжень їхніх думок чекісти спеціально позначали, кому саме належить та чи інша оцінка).

Київські чекісти в одній із спецдоповідей зробили такий висновок: “...Ювілей в цілому пройшов блідо, взаємин з Грушевським він не визначив, цьому достатньою мірою сприяло коливання в питанні про ставлення наше до ювілею й історія з автобіографією (йдеться про підготовлену до друку самим академіком власну біографію, яку влада з міркувань перестраховки довгий час не наважувалася санкціонувати до друку. — **Ю. Ш.**). Напевно доведеться нині шукати привід для того, щоб знов Грушевського викликати на відвертість”²¹.

У спецдоповіді від 7 жовтня 1926 р. київські чекісти більш докладно аналізували урочисте вшанування М. Грушевського, що відбулося 3 жовтня в Київському інституті народної освіти. Ось уривок з цього документа: “Позитивні результати ювілею, на думку “Дипломата” та кола осіб, яких він висвітлює, це те, що

1. Ювілей є зразковим прикладом справді радянської демократії.
2. Що ми справили прекрасне враження на закордонних гостей.

Галичани у захваті від ювілею і кажуть, що такі урочистості можливі лише у нас.

3. Ювілей загострив боротьбу академічних угруповань і, головне,

4. Це те, що ювілей, напевно, підготував ґрунт для обрання Грушевського Президентом ВУАН.

Дефектами ювілею є, по-перше те, що П. Любченко (голова Київського окрвиконкому. — **Ю. Ш.**) у своєму виступі надто різко говорив, але це, на думку “Дипломата”, взагалі притаманно Любченку. По-друге, дещо неприємно те, що з-за кордону отримано більше привітань, ніж з округів СРСР, і нарешті, на рауті була присутня надто різноманітна публіка...

На думку “Дипломата”, надії Радвлади на ювілей виправдались далеко не на всі 100 %, бо Грушевський не сказав всього, що від нього вимагалось, та він цього зараз і не скаже. Ювілей, щоправда, підкупив Грушевського, але все-таки він ще недостатньо відмежувався від правих українських елементів. Однак секретний співробітник вважає, що Грушевський, напевно, свідомо не висловився нині, бо він, напевно, не хоче різко відштовхнути від себе ці кола, допоки він не займе крісло Президента Академії. Грушевський великий тактик і все враховує”²².

Увесь зібраний секретними співробітниками і попередньо узагальнений київськими чекістами матеріал про ювілей ліг в основу “Спецдоповіді про ювілей Грушевського”, підготовленої у ГПУ УСРР не пізніше 10 жовтня 1926 р. і надісланої до партійно-державних органів. Автори цього до-

кумента уникали категоричних висновків, але констатували, що ювілей майже не торкнувся периферії.

Ціла низка документів під назвою “Про академіка Грушевського”, які збереглися у справі, свідчить про те, що чекісти вважали за необхідне інформувати партійно-державні структури про пригнічений настрій ученого, про його важкий матеріальний стан, брак коштів на видання наукової продукції і навіть про надмірно упереджене ставлення до нього представників номенклатури (вже було згадано приклад з Панасом Любченком, який у пресі продовжував активно “атакувати” академіка і після його ювілею). М. Грушевський дуже боляче реагував на все це.

Збереглося також унікальне листування про те, як чекісти хотіли скористатися таким станом ученого. Вони поставили завдання секретному співробітнику “Європейцю” переговорити з М. Грушевським про його більш активну громадську роботу, наприклад, про його входження до складу Київської міської ради. Ось що писалося про це в одному із спецповідомлень: “Скориставшись першим зручним випадком, “Європеець” поговорив з Грушевським, однак результати виявилися незадовільними. Спочатку Грушевський жартував, а потім, коли “Європеець” продовжував більш наполегливо розпитувати його, Грушевський раптово перервав його і відмовився продовжувати розмову”²³.

Це небажання М. Грушевського йти на співпрацю з режимом у будь-якій формі робило його в очах чекістів людиною з “подвійним дном”. Тим більше, що академік залишався у контакті зі своїми колишніми колегами по УПСР. І хоча стосунки І. Лизанівського або Т. Черкаського з М. Грушевським не були простими й однозначними (про що, до речі, доцільно було б написати окремо), ці особи фігурують у ряді документів як такі, що прагнули вплинути на поведінку вченого, особливо після того, як перманентні скандали з представниками групи Єфремова-Кримського зробили неможливою нормальну працю у ВУАН. За цих умов чекісти отримали відомості про те, що академіку його прибічники рекомендують піти з Академії. 29 грудня 1927 р. в одному із спецзведень зазначалося: “На нашу думку — це також думка тов. Корнюшина, який сьогодні виїздить до Харкова і це питання буде ставити на ЦК — необхідно докласти зусиль до того, щоб “Старика” з Академії не випускати... У зв’язку з цим постає питання про заходи, необхідні для залучення Грушевського до нас”²⁴.

Однак ГПУ давало рекомендації не лише у питанні про залучення М. Грушевського до співпраці з режимом. Надзвичайно цікавим є те, як чекісти вирішували долю його наукового відрядження за кордон у 1928 р. на Міжнародний етрусський конгрес в Італії та Міжнародний конгрес істориків у Норвегії. Вчений подав заяву про виїзд до Історико-філологічного відділення ВУАН. Однак не академічне начальство ухвалювало рішення про виїзд чи невиїзд академіка. У справі-формулярі зберігся унікальний рукописний “Висновок” начальника Секретного відділу ГПУ з цього питання: “Останні наявні у нас відомості про те, що академік М. С. Грушевський вперто прагне виїхати за кордон. У нашому розпорядженні є копія листа дружини Грушевського до нього, в якому вона, згадуючи, як вони приїхали в УСРР, пише: “Стільки за цей час усього бувало, що вірити не хочеться, що всього 4 роки: вистачило б на вісім і ще на більше. Тому цілком необхідно, щоб ти змінив атмосферу”.

Дружина і дочка Грушевського в даний час знаходяться за кордоном (під Віднем).

Є підстави вважати, що після нещодавніх провалів Грушевського в Академії (необрання його) він думає цілком виїхати з СРСР, що політично для нас невігідно.

З цих міркувань СВ ГПУ УСРР вважає за необхідне у виданні дозволу на виїзд Грушевському **відмовити**" ²⁵.

Цей документ датований 7 червня 1928 р., а 15 червня з Москви, з Іноземного відділу ОГПУ, до Київського окружного відділу ГПУ все-таки надійшов дозвіл: "Дозволено виїзд у м. Осло для участі у 6-му конгресі історичних наук гр. Грушевському М. С. (Академія наук УСРР).

При наявності відповідних документів для відрядження видайте терміново паспорт" ²⁶.

Однак українські владні структури все-таки свого добилися: М. Грушевський одержав телеграму з представництва УСРР у Москві лише 13 серпня, а конгрес в Осло розпочинався 14-го. "Якби навіть поїхав би, — писав М. Грушевський К. Студинському, — то не доїхав би..." ²⁷.

В одному із спецзведень знаходимо інформацію про джерело чуток щодо наміру М. Грушевського виїхати за кордон: "Із кіл Кримського походять чутки про те, що Грушевський збирається залишити УСРР" ²⁸.

Чутки з ворожих академікові кіл підштовхували чекістів і на пошуки "компромату" з минулого М. Грушевського. Ось один з епізодів. У листопаді 1928 р. секретний інформатор "Франт" повідомив, що академік В. Перетц (він належав до антагоністів М. Грушевського), повернувшись з Ленінграда, розповів про свою розмову з неодмінним секретарем ВАН С. Ольденбургом. Останній переказав, що ще 1906 р. М. Грушевського хотіли обрати академіком, але тоді шеф Академії, великий князь Костянтин Костянтинович заблокував цей процес з огляду на "сепаратизм" Грушевського. Коли у 1914 р. вченого заарештували і вислали до Казані, академік Шахматов звернувся до Костянтина Костянтиновича з клопотанням про захист М. Грушевського, зважаючи на його наукові заслуги. І тоді нібито великий князь відповів, що Академія даремно клопочеться, що у нього є лист від самого Грушевського. І цей лист, який буцімто знаходиться у С. Ольденбурга, підтверджує лояльність вченого, який сам написав, що він за "єдину і неділиму Росію", що він ніколи не був сепаратистом, завжди сповідував відданість престолу тощо. На повідомленні про це знаходимо чиюсь резолюцію: "Слід написати у Ленінград з вказівкою, що фотознімок або меншою мірою копія цього листа була б для нас вельми цінною. 12.11" ²⁹.

28 листопада 1928 р. листа із запитом було надіслано з ГПУ УСРР до начальника Секретного відділу Постійного представництва ОГПУ Ленінградського військового округу. 29 листопада аналогічний запит до Харкова і Ленінграда надіслали київські чекісти ³⁰. Однак пошуки виявилися безрезультатними.

Наприкінці 1927 р. стало офіційно відомо, що М. Грушевський не буде Президентом ВУАН. Однак при тому йому дозволили взяти участь в інших виборах. 12 січня 1929 р. його з дозволу і за рекомендацією влади обирають академіком Всесоюзної академії наук. У той час уже було розпочато атаку на наукову школу М. Грушевського. У січні того ж року політбюро ЦК КП(б)У ухвалює рішення про зміну лінії "стосовно матеріальної підтримки Грушевського" ³¹. У пресі було розгорнуто погромну критику його поглядів. З різкими нападками на нього виступили й учасники Першої Всесоюзної конференції істориків-марксистів, що працювала у Москві в грудні 1928 р. — на початку січня 1929 р.

Дещо інші думки й оцінки знаходимо у спецзведеннях Київського окружного відділу ГПУ. Вони часом не збігалися з офіційними і широко тиражованими оцінками. Особливо характерні висловлювання секретного співробітника "Європейця", який вважав, що "з боку Радвлади стосовно Грушевського взято неправильну лінію, яка призводить до дедалі більшого розходження між Грушевським і Радвладою... "Європеець" стверджує,

що увесь час відчувається якась недовіра до Грушевського, яка, на думку с/с, не має підстав, оскільки Грушевський себе визначив, у випадку війни йому немає куди подітись і він пішов би працювати з Радвладою, якби для цього було вжито відповідних заходів... Грушевський залишив свою стару платформу, хоча і не прийшов ще цілком до платформи комуністичної, а стоїть посередині між цими платформами. Таким чином, думка “Європейця” зводиться до того, що Грушевський працювати з Радвладою може, але для цього потрібно, щоб влада пішла назустріч Грушевському”³².

Це досить суттєвий момент, оскільки цитоване зведення було адресоване партійно-державному керівництву, яке вже визначило власну думку щодо М. Грушевського. У 1929—1930 рр. продовжувався погром наукових закладів, які очолював академік або які були створені за його участі чи сприяння. У справі-формулярі збереглося чимало документів, що відбивають цей процес, характеризують стан самого академіка, якого по суті загнали в кут. Так, у спецдоповіді “Про настрої у колах Грушевського”, зокрема зазначалося: “На одному з останніх засідань Президії ВУАН, де розглядалися питання Історичної секції, Багалій дуже обережно, відзначаючи заслуги Грушевського, підкреслював необхідність реорганізації кафедри історії України. Грушевський у сильному хвилюванні пустив на адресу Багалія таку фразу: “Од вас я можу чекати вінок на могилу”. Цей інцидент справив сильне враження на присутніх...

У зв’язку з цими подіями Грушевський, за даними агентури, за останній час став похмурий, опустився, байдужий і на багато чого не реагує, а у деяких випадках відзначається і немічний його стан. Так, наприклад, на вищезгаданому засіданні Президії Грушевський зачитував свою доповідну записку із запереченнями проти багатьох моментів реорганізації його секції; коли ж Камишан і Багалій, захищаючи свої позиції, довели йому необґрунтованість його заперечень і поставили його перед питанням, чи бере він назад свою записку, чи наполягає на ній, Грушевський піднявся і каже: “Мені треба порадитись”. Підійшов до Катерини Михайлівни і при всіх хвилин 2—3 радився. До цього іронічно поставилися навіть прибічники самого Грушевського.

Наш с/с “Твердий” відзначає затишшя у таборі “грушев’янців” і відсутність будь-якої роботи у комісіях Історичної секції”³³.

Особливий деморалізуючий вплив мали арешти по справі “Спілки визволення України” (“СВУ”), лідером якої було оголошено академіка Сергія Єфремова, заарештованого у липні 1929 р. Чекісти ретельно відслідковували і фіксували факти, коли М. Грушевський прагнув виступити на захист свого вчорашнього, тепер вже нейтралізованого ворога, висловлював протест проти його цькування, організованого на найвищому рівні. Він мав намір виступити й публічно, але так і не зробив цього.

Збиралися й аналізувалися також висловлювання заарештованого С. Єфремова. Інформатор, який перебував з ним у камері, фіксував його реакцію. Зокрема, 16 листопада 1929 р., повернувшись з допиту, С. Єфремов згадав про М. Грушевського: “Наскільки це велика постать у суспільстві, настільки він дріб’язковий у своєму характері, інтриган, схиляється завжди на бік сильних (вступив до партії есерів влітку 1917 р. тому, що вона була панівною), заздрісний, честолюбивий, а особливо великий сріболобець і користолюбець... Боротьба була вигідна тим, хто думав порахуватись зі мною і ще з іншими небажаними елементами в Академії. Вона (боротьба), будучи майстерно роздутою і опрацьованою (так у тексті. — Ю.Ш.), призвела у підсумку до цієї грандіозної і безглуздої справи і розгрому Академії. Я Грушевському казав, коли заварилася ця каша, що постраждаю не лише я, але й Академія, і сам він, оскільки в кінцевому ра-

хунку візьмуться і за нього. Він сам був вражений тим, що трапилось і безпорадно виправдовувався, що він не чекав, що може це вийти”³⁴.

У документах 1930—1931 рр. знайшло відображення прагнення чекістів знати всі подробиці про подальші плани і наміри М. Грушевського. Тим більше, що у той час почалися перші арешти по справі “Українського національного центру” (“УНЦ”) й у протоколах допитів заарештованих одним з ключових було ім’я академіка³⁵.

5 вересня 1930 р., коли М. Грушевський відпочивав у Кисловодську, надійшло повідомлення від уповноваженого Укрнауки у Києві про ліквідацію з 15 вересня Науково-дослідної кафедри історії України. У 30-ті роки фізично чи морально будуть винищені практично всі її співробітники³⁶. У січні 1931 р. замість очолюваної М. Грушевським Історичної секції ВУАН було створено Історичний цикл на чолі з новим керівництвом.

У березні 1931 р. М. Грушевський виїхав у наукове відрядження до Москви. Там стеження за ним — особливо після невдалої спроби харківських чекістів “зробити” з нього лідера “УНЦ” — буде продовжено. 23 грудня 1933 р. на нього буде відкрито нову (!) справу-формуляр як на такого, який має зв’язок з “антирадянським елементом”³⁷. Ці документи увійшли до 9-го тому справи-формуляра. Довгий час вони зберігались у Москві. Цю теку з написом “Хранить постоянно” 10 лютого 1965 р. як “Матеріали архівної справи оперобліку № 262 на М. Грушевського” з Центрального архіву КГБ при Раді Міністрів Радянського Союзу було передано 1-му управлінню КГБ при Раді Міністрів УРСР³⁸. Том містить документи про перебування М. Грушевського у Москві у 1931—1934 р., а також документи з Кисловодська, де, як відомо, під час відпочинку у листопаді 1934 р. академік пішов з життя.

У новознайденому томі збереглися документи щоденного стеження за вченим. Завдяки цьому можемо сьогодні окреслити коло знайомств і контактів М. Грушевського у той період. За документами, він часто зустрічався з академіком Михайлом Сперанським (бібліотекою якого користувався), професорами Миколою Дурново, Григорієм Ільїнським, В’ячеславом Ржигією та іншими особами переважно з академічного середовища.

Саме цих осіб, як, до речі, і самого М. Грушевського, чекісти почнуть вписувати у контрреволюційну організацію “Російська національна партія” (“РНП”). Це абсолютно невідома й окрема історія. Зберігся варіант розлогої довідки про М. Грушевського за підписами заступника начальника Секретно-політичного відділу ОГПУ Генріха Люшкова і начальника 2-го відділення цього ж відділу Мойсея Кагана, датованої березнем 1934 р. У ній, зокрема, читаємо: “У 1924 р. після повернення в Радянський Союз продовжував проводити активну к.-р. роботу, організував й очолив блок українських контрреволюційних партій. Є ідеологом і керівником ліквідованої в 1931 р. к.-р. повстанської організації “Український національний центр” (“УНЦ”) (і це писалося, не дивлячись на те, що М. Грушевського офіційно звільнили, фактично визнавши брехливість обвинувачень і його “зізнань”. — Ю.Ш.). Був тісно зв’язаний з ліквідованою “Українською воєнною організацією” (“УВО”).

Незважаючи на своє декларування щодо припинення боротьби з радянською владою, ввійшов у центр контрреволюційного блоку російських і українських націоналістів, який називався “Російська національна партія”, що орієнтувався на німецький фашизм і ставив своєю метою ліквідацію радвлади.

В організації проводив активну роботу, був зв’язаний із закордонними контрреволюційними колами, зокрема, з французьким професором-славістом Мазон”³⁹.

Отже, М. Грушевський, за документами чекістів, поставав керівником “української контрреволюції” в Москві, але “вписують” його чомусь все-таки в “Російську національну партію”. В той час в Україні починається чергова атака на академіка. Однак “вожді” України дозволу на вигнання М. Грушевського з Академії не одержали. Нині важко сказати, чому сталося саме так, але дозволу не було. Не чіпали академіка і в Москві, хоча “компромат” проти нього накопичувався буквально по годинах. Зокрема, у травні 1934 р. тимчасово виконуючий обов’язки начальника Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР Б. Козельський надсилає начальнику Секретно-політичного відділу ОГПУ СРСР Г. Молчанову повідомлення про те, що у розмові таємного інформатора з редактором військового видавництва “На варті” Віктором Петровським з’ясувалося, що М. Грушевський має намір втекти за кордон, у Фінляндію, використавши для цього відрядження до Ленінграда. У Москві до цього повідомлення поставилися серйозно і 19 травня 1934 р. Молчанов звернувся до Козельського з проханням надіслати всі документи про можливу втечу академіка за кордон⁴⁰. Разом з тим до постійного представника ОГПУ Ленінградського військового округу Горіна Молчанов надсилає меморандум такого змісту: “За наявними даними, академік Грушевський Михайло Сергійович, який мешкає у Москві, найближчим часом готує втечу за кордон. У Ленінграді підготовлено техніку нелегального переїзду до Фінляндії. Здійснити заходи ретельної розробки зв’язків Грушевського. У випадку його приїзду до Ленінграда візьміть його під зовнішній нагляд і розробку. Грушевський арешту підлягає лише у районі кордону при спробі переходу. У ході розробки доповідайте по “ВЧ”. № 9272. Молчанов. 19 травня 1934 р.”⁴¹

До Москви були надіслані повідомлення двох секретних співробітників — “Зеро” й “Андреєва” — які повідомляли про свої зустрічі і розмови з В. Петровським та колишньою українською есеркою Ольгою Ковалевською, яка працювала у “Партвидав” і мешкала у знаменитому письменницькому будинку “Слово” у Харкові. Ось що, зокрема, повідомляв “Андреєв”: “Ковалевська запитала мене, що я чув стосовно Михайла Сергійовича Грушевського. Я відповів, що нічого особливого не чув і у свою чергу запитав, у чому справа. Ковалевська відповіла, що для Михайла Сергійовича дещо готують і що він повинен невдовзі бути за кордоном. На мої детальні розпитування Ковалевська уникала прямих відповідей, заявивши, що вона буде сьогодні в одному домі, де дізнається про це більш докладно”⁴².

Зрозуміло, що В. Петровський та О. Ковалевська були взяті під ретельний нагляд, але він нічого не дав. У червні чекісти цікавилися, чи не поїхала до Ленінграда Катерина Грушевська, але її там не розшукали. На увесь тодішній Ленінград була лише одна Катерина Грушевська. Не Михайлівна, а Матвіївна, яка працювала статистиком Лентрамвая⁴³.

Тим часом чекісти стежили за тими особами, з якими академік контактував. Однак і в цей час М. Грушевського ще не чіпали. Більше того, йому надають можливість поїхати на відпочинок. 6 вересня він виїхав з Москви, а 9 вересня 1934 р. прибув разом з дружиною та донькою до станції Мінеральні Води, звідки поїхав до Кисловодська. Вже з цього моменту його взяли під нагляд.

Ще 17 серпня 1934 р. заступник начальника Секретно-політичного відділу Головного управління держбезпеки НКВД СРСР Г. Люшков повідомляє телеграмою уповноваженого НКВД по Північно-Кавказькому краю Лаврушина: “Своє керівне становище серед українських націоналістичних кадрів Грушевський зберіг і дотепер.

Він нами активно розробляється по справі “Старець”, по якій є перекриті агентурні відомості про підготовку втечі Грушевського за кордон.

Не виключаємо можливості, що подорож Грушевського до Кисловодська буде використано для зустрічей з організаторами втечі, а можливо і практичного її здійснення.

Відвернення втечі Грушевського має виняткове політичне значення.

Пропонуємо:

1. Відрядити до Кисловодська досвідченого оперативного працівника для організації агентурної розробки Грушевського у Кисловодську.

2. Забезпечити перлюстрацію усієї його кореспонденції.

3. Забезпечити постійне стеження за ним через розвідку та агентуру. У випадку виїзду супроводжувати його розвідкою.

4. Забезпечити виявлення та перевірку зв'язків Грушевського у Кисловодську й особливо осіб, які приїждять до нього на зустрічі.

5. Про хід розробки Грушевського інформуйте нас спецповідомленнями кожні п'ять днів.

Грушевського супроводжуємо розвідкою”⁴⁴.

Новознайдені документи містять надзвичайно цікаві і цінні свідчення про контакти академіка під час його відпочинку. В одному з перших повідомлень про його поведінку було зафіксовано, що тримається особно, ні з ким, крім доньки і дружини, не спілкується⁴⁵. Серед тих, з ким ще спілкувався вчений, зокрема, були професор Йосип Полак з Московського геодезичного інституту, професор з Ленінграда Володимир Равдинікас, академік Костянтин Воблій, який у той час також відпочивав у санаторію. 30 вересня М. Грушевський навіть проводжав К. Воблого до поїзда на Київ. Крім того, він розмовляв і контактував з Леоном Ландау, який працював в Електроінституті у Москві, з Михайлом Гернетом, сліпим працівником Соціально-економічного інституту у Москві, з директором Ленінградської обсерваторії Борисом Герасимовичем, з професором з Білорусії Юрієм Уманом, з професором Василем Устьянцевим з Москви. До речі, контакти з останнім викликали занепокоєння чекістів, оскільки вони не полишали відпрацьовувати версію про намір М. Грушевського втекти за кордон. В одному з повідомлень зазначалося, що В. Устьянцев контактує з Баранецьким, який перебував у Фінляндії і працював на Є. Коновальця⁴⁶.

Як відомо, М. Грушевський помер 24 листопада 1934 р. Це сталося о 2-й годині дня у Кисловодській міській лікарні ім. О. Рикова, де він перебував у палаті № 2 з 13 листопада 1934 р. з діагнозом “Злоякісний карбункул спини. Сепсис”⁴⁷. У справі-формулярі збереглася копія історії хвороби вченого за номером 1364, яка дозволяє буквально по днях відтворити зміни фізичного стану та погіршення його здоров'я, що й призвело до смерті. Всупереч розповсюдженій раніше версії про те, що М. Грушевському було зроблено операцію фурункулу на шиї, можна тепер реконструювати правдиву картину тогочасних подій⁴⁸.

26 листопада тіло М. Грушевського у супроводі Марії Сильвестрівни та Катерини Михайлівни було відправлено поїздом № 15, який прибув до Києва 28 листопада о 15-й годині із запізненням на дві години. На вокзалі небіжчика зустріли члени урядової комісії у справі похорону академіка на чолі з В. Порайком, кілька вчених-академіків, родичі. Тіло перевезли до Академії наук, де до нього було відкрито доступ з 18 до 22-ї години, а наступного дня, тобто 29 листопада, — з 10 до 13-ї години. Цього ж дня відбувся похорон на Байковому цвинтарі.

За всіма цими скорботними подіями НКВД продовжував пильнувати і телеграмами подавати інформацію до Москви на ім'я В. Балицького, Я. Агранова та К. Паукера. Те, що інформація надійшла до останнього, який був начальником особистої охорони Сталіна, на нашу думку, свід-

чить про те, що “вождь народів” і на цьому етапі виявляв інтерес до долі М. Грушевського.

Не залишився поза увагою чекістів і сам процес похорону. В одному з документів зазначалося, що все пройшло спокійно, а чисельність тих, хто проводжав вченого в останню путь досягала 600 осіб, з яких на самому цвинтарі були присутніми 400 осіб⁵⁰. “Виніс тіла з Академії, процесія на цвинтарі і похорон пройшли спокійно”, — читаємо у документі за підписом начальника Секретно-політичного відділу Управління держбезпеки НКВД УСРР Б. Козельського та тимчасово виконуючого обов’язки начальника 2-го відділення цього ж відділу Шерстова⁵¹.

Збереглися також спецзведення про реагування у зв’язку із смертю М. Грушевського. Чекісти уважно аналізували, хто і що говорить у зв’язку з цією скорботною подією. Цікаво, що фактично відразу після смерті вченого виникла версія про її насильницький характер. Ось що, зокрема, писалося в одному із спецзведень: “Антирадянськи настроєні націоналістичні кола намагаються тлумачити смерть акад. Грушевського М. С. як акт насильства. В Інституті хімічної технології ВУАН невелика група наукових співробітників, обговорюючи перше повідомлення у пресі, вказувала, що Грушевського насправді отруїли”⁵².

Свого часу Іван Майстренко зауважив: “З Грушевського почалася доба вимирання видатних, але небажаних Сталінові людей, як Максим Горький, Орджонікідзе, Кіров та ін.”⁵³ І. Майстренко вважав, що обставини смерті академіка були загадовими. Новознайдені документи дають можливість прояснити чимало з цих обставин.

Це зовсім не означає, що я занадто переоцінюю їх. На жаль, вони не дають відповіді на питання про те, чи академіка було навмисно знищено, хоча тепер, нарешті, ми знаємо формальний перебіг подій, пов’язаних з хворобою.

Разом з тим виникає низка нових запитань. Хто стояв за проведеними операціями? Чи не було в їх ході застосовано якихось недозволених медичних методів? Де оригінал історії хвороби вченого? На все це належить відшукати відповіді.

Перлюстрована кореспонденція

Як відомо, перлюстрована кореспонденція завжди була одним з найважливіших каналів видобування чекістами необхідної інформації. Випадок з М. Грушевським не є винятком. Перлюстрації було піддано практично всю його кореспонденцію, включно з особистим листуванням. Чимало листів, точніше меморандуми листів, додавалися до спецзведень. Ось чому ця частина справи-формуляра має велике значення для вивчення багатьох сторінок біографії вченого.

У справі збереглися копії і листи тих, хто вважав, що М. Грушевський зрадив інтереси боротьби за незалежність України, повернувшись з еміграції. Чекісти постійно відстежували надходження такої кореспонденції й аналізували її. Зокрема, збереглася копія листа читачів львівської газети “Діло” (фактично це був лист від Закордонного Комітету УПСР), який йому передали у Відні перед від’їздом до УСРР. Там були такі слова: “Подумайте над тим, що Ви робите. Ви можете заспокоїти себе. Ви можете заспокоїти своє сумління, але Ви ніколи не примусите український народ думати так, як Вам хочеться, щоб він думав про Вас. Він буде думати так, як Ви заслужили своїми вчинками... Ви вже самі собі не належите, Вас буде судити не лише власне сумління, але й всі нащадки тих мільйонів українського трудового народу, який щирозсердно вклав у Ваші руки довіру і

керівництво у боротьбі за його національне і соціальне визволення, за незалежну Республіку вільно-українського трудового народу”⁵⁴.

На копії цього листа є автограф уповноваженого Контррозвідально-го відділу ГПУ УСРР Юхима Кривця: “Лист цей від Зак. Ком. УПСР Грушевський отримав ще в січні у Відні і дав тоді їм відповідь. Нині цей лист надсилається до Києва не для передання Грушевському, а напевно для розповсюдження в українському суспільстві з метою компрометації Грушевського”⁵⁵.

Листи саме такого характеру, з критикою на свою адресу, М. Грушевський буде отримувати досить часто. Так, у січні 1927 р. йому надсилає листа людина, яка ховає своє ім’я під псевдом “Скривджений”. Лист містить звернення до академіка за допомогою у справі захисту колишніх емігрантів, які повернулися до УСРР, були формально амністовані, але фактично їх взяло на облік ГПУ, а Конституція УСРР від 1926 р. оголосила поза законом. У зв’язку з цим листом начальник Секретного відділу ГПУ УСРР Валерій Горожанин поставив таку резолюцію: “Тов. Козельському. Даремно цього листа було надіслано за адресою, його можна було вільно затримати. Так і напишіть до Києва. 15.01.”⁵⁶ Напевно, вже Б. Козельський підготував відповідь до Києва, яку він підписав разом з В. Горожанином. Вона була такою: “Анонімний документ “Скривдженого” до Грушевського пропускати на адресу не слід було.

Такі документи дають в руки Грушевського небажані аргументи, може і безпідставні, проти нас.

Прийміть це до керівництва в майбутньому”⁵⁷.

Часом і справді листи затримували. Наприклад, у лютому 1931 р. чекісти перехопили листа, який ніколи не дійшов до академіка. Це був анонімний лист, датований 12 лютим. Його автор, зокрема, писав: “З подивом прочитав примітку у газеті від 11 лютого ц. р. про виступ ваш та інших шановних працівників науки на відкритті сесії ВУАН з протестом проти терору у Західній Україні.

Цей виступ Академії — справа добра, але незрозумілим є одне: чому, виступаючи за наших “західних братів”, Академія забуває “східних”? Чи не тому, що про терор у Польщі багато пишуть наші газети, замовчуючи терор в нашій частині України? Невже вам, шановні батьки науки, невідомі факти терору у нас? Невже минули непоміченими для вас десятки і сотні тисяч людей, висланих та вигнаних з рідних місць лише за один минулий рік? Невже ви не чули нічого про те, як у темні ночі виганяли із своїх жалюгідних будинків наших українських селян на двір у тому, в чому на них натрапили “розкуркулювачі”?.. А система податків на селян і методи їх видобування — хіба це не той самий терор чи просто узаконене пограбування?

Зазирайте, шановні “академіки”, у наші в’язниці, подивіться, хто часто заповнює їх? Ї як допитують наші слідчі..., допитують часто цілком невинну жертву поспіль по 3 і більше доби без перерви, доводячи людей до божевілля, до самогубства... Ї це не терор?”⁵⁸

До речі, після отримання цього листа М. Грушевському не так уже й довго залишалося до того, щоб самому (декому з тодішніх академіків також доведеться це зробити) “зазирнути до в’язниці”, адже його заарештують у березні 1931 р. і він зможе на собі відчуті ті методи роботи слідчих, про які писав анонім.

Наведемо ще один приклад, який яскраво ілюструє процес роботи чекістів з листами до М. Грушевського. У лютому 1929 р. з Одеського окружного відділу ГПУ до такого самого відділу у Києві надходить інформація (підготовлена українською мовою, що яскраво ілюструє, як “українізува-

лося” ГПУ) під назвою “Про гр-на Соколенка з надсилкою документа”. Ця інформація має цікавий гриф: “Реєстрації не підлягає”. Ось її зміст: “Одеський окрвдділ ГПУ при цьому надсилає Вам рекомендований документ від гр-на Соколенка С. О. в адрес “УАН” для академ. Грушевського М. С.

Соколенко, від якого йде документ, проходить по наших матеріалах як український націоналіст, який в своїх творах доказує ідею диктатури селянства, але по відомостям, що в нас мають, він трохи не зовсім нормальний. Якщо цей документ буде Вами надіслано адресату академ. Грушевському, прохання: 1) поставити відповідну печатку на Київській пошті; 2) виявити відношення академ. Грушевського до Соколенка та його творів, які надсилаються при цьому документі під Ч. 181.

Якщо Ви вважаєте недоцільним надіслати документа Грушевському, то просимо повернути його нам”⁵⁹.

Перлюстрації піддавалося також ділове листування вченого, його листи до тодішнього партійно-державного чи академічного керівництва. Наприклад, він підготував листа на ім’я голови Ради Народних Комісарів УСРР В. Чубаря, в якому відкидав висунуті останнім обвинувачення на свою адресу в тому, що він не визнав радянську владу. М. Грушевський розцінив як образу вислів В. Чубаря про те, що він озирається “на купку емігрантів” і не працює. Він пояснює, як нелегко йому працювати “за умов технічних, грошових і цензурних перешкод”⁶⁰.

Цей досить великий лист був уважно прочитаний кимось з керівництва ГПУ і на ньому залишилися відповідні позначки (підкреслення, знаки запитання). Наприклад, знак запитання стоїть там, де М. Грушевський написав: “Моя позиція — я вважаю, що Радянський уряд продовжує ту роботу, що я її робив зі своїми однодумцями у Центральній Раді, і що робила з цього часу вільна українська література, — вона будує соціалістичну Українську державність, народну робітничо-селянську культуру. Я у своїй позиції цьому допомагаю...”⁶¹.

На тексті листа знаходимо таку резолюцію: “Тов. Горожанину. Повертаю як використаний матеріал”⁶².

Серед перлюстрованих знаходимо і листи вченого в академічних справах, наприклад, його лист до канцелярії АН СРСР і доповідну записку з пропозицією створити Інститут української історії у складі АН СРСР⁶³.

Завдяки перлюстрації чекісти змогли вийти на улюблений для них сюжет — про матеріальний інтерес М. Грушевського до закордону. Історія ця почалася з того, що два секретних співробітники Київського відділу ГПУ — “Білий” та “Академік” — повідомили, що випадково у канцелярії ВУАН вони побачили відкритий лист з адресою “Академії наук. Президенту”, в якому Женевський банк повідомляв М. Грушевського про якісь зміни у його рахунку. Цього листа було віддано академіку і чекісти його не отримали. Однак незабаром вони перлюстрували листа від Швейцарського банку до М. Грушевського французькою мовою, в якому повідомлялося, що банк відповідно до прохання академіка, бере на себе опіку над його донькою Катериною Михайлівною⁶⁴.

Можливо, це стимулювало підозри про намір М. Грушевського в якийсь момент залишити Україну і виїхати за кордон.

Окремо цікавилися чекісти тими особами, які у своїх листах висловлювали академіку підтримку. Ці листи, як правило, супроводжувалися вказівками взяти на облік тих, хто йому писав. Ось, наприклад, яка вказівка (“українізованою” українською мовою) Секретно-оперативної частини ГПУ УСРР Одеському окружному відділу ГПУ додавалася до перлюстрованого листа Володимира Гадзинського, надісланого з Одеси 9 вересня

1926 р.: “Київським окрвідділом ДПУ під ч. 54-546520 надіслано Вам документа, який виходив від Гадзинського на адресу Грушевського. Зі змісту цього документа видно, що Гадзинський являє з себе явно антирадянську людину й потребує постійного догляду.

Звертаючи на це Вашу увагу, пропонуємо сповістити нас, які Ви маєте матеріяли на нього, чи є у Вас відповідний підхід до обслуговування його й т. і.”⁶⁵

Чекістів цікавили і листи, адресовані не прямо М. Грушевському, але містили згадку про нього або про його сім'ю й оточення. Наприклад, саме такого листа надіслала у січні 1928 р. М. Жуковська у Харків Миколі Чечелю. В зв'язку з цим до Київського відділу ГПУ із Секретного відділу ГПУ УСРР пішла вказівка: “Надсилаючи при цьому копію з листа Чечеля М. Ф., що лічиться у нас на обліку українського громадянства, просимо встановити перлюстрацію документів Жуковської, аби простежити відповідь Чечеля”⁶⁶.

Цікаво, що коли у 1924 р. М. Грушевського було взято на облік як неблагонадійного, у Контррозвідальному відділі Київського губернського відділу ГПУ на нього було заведено облікову картку як на члена УПСР (хоча, нагадаю, формально він з партії вийшов). Пункт 14 цієї картки був такий: “Активний чи ні (у чому виявляється активність)”. Рукою якогось співробітника ГПУ у графу було записано: “Підтримує зв'язок листуванням з закордоном і в СРСР головним чином з (нерозбірливо) вченим світом”⁶⁷.

Зрозуміло, все листування академіка із закордоном також перлюструвалося. Наприклад, у серпні 1927 р. він одержав листа від Юрія Сірого з Праги. До листа додавався текст реферату, виголошеного 17 жовтня 1926 р. на зібраннях кубанських громад у м. Подєбради під Прагою. Реферат має назву “Академік М. С. Грушевський як організатор культурної і наукової праці на Україні”. Примітки на тексті реферату свідчать про те, що його прочитали в ГПУ⁶⁸.

У листопаді 1928 р. до М. Грушевського написав В. Винниченко, що, зрозуміло, було помічено. Однак у листі йшлося про прохання допомогти відшукати матеріали для роману про добу Хмельниччини. Тим не менш і лист, і відповідь М. Грушевського та подяка В. Винниченка за консультацію — все це було підшито до справи-формуляра⁶⁹.

Траплялося й так, що чекісти при перлюстрації виявляли інтерес не лише до адресатів М. Грушевського з України, а й з-за кордону. Саме так було у випадку з Іваном Фещенко-Чопівським. 23 листопада 1926 р. київські чекісти надсилають до Секретного відділу ГПУ у Харкові такого листа: “Нами перлюстровано вельми характерний документ від гр. Фещенко-Чопівського з Кракова на адресу акад. Грушевського, що містить по-здоровлення з ювілеєм у дуже схвальних тонах.

Препроводжуючи при цьому копію цього документа, просимо Вас повідомити нам, що Ви знаєте про особу автора — гр. Івана Фещенка-Чопівського.

Додаток: згадане”⁷⁰.

На цьому листі знаходимо резолюцію: “Тов. Шерстов. Перевірте по закордонному обліку Фещ.-Чоп.”⁷¹ А 4 грудня 1926 р. до Києва надходить відповідь: “Про Фещенка-Чопівського нам відомо, що він є членом УПСР, прихильником УНР.

Фещенко-Чопівський являється (так у тексті. — Ю. Ш.) автором економічної угоди, складеної в 1920 р. між Польщею й УНР.

На відбувшійся в 1924 р. в Польщі нараді, скликаній Петлюрою з метою підвищення авторитету “Державного Центру”, Фещенко-Чопівсь-

кому було доручено вкупі з Селіковським, Мацієвичем й інш. виробити умову з Польщею й Румунією.

Взагалі було прийнято рішення про те, щоб викликати активність з боку Чопівського й др.

Пізніших матеріалів на нього не маємо”⁷².

Нарешті, значний масив перлюстрації становлять листи супротивників М. Грушевського. Саме з цих листів співробітники ГПУ видобували інформацію про те, хто і що збирається вчинити проти академіка, а також, хто й як оцінює його поведінку. Це допомагало в першу чергу вибудовувати стратегію дій таємної політичної поліції щодо вченого і поглиблювати розкол української інтелігенції.

Ця група листів повною мірою відбиває драматизм і безглуздість тієї боротьби й протистояння, в яку були втягнуті визначні українські вчені. Ці листи свідчать про те, що не всім вистачало мудрості оцінювати його так, як це зробив Микола Василенко у травні 1927 р. у листі (звісно, перлюстрованому) до Михайла Слабченка: “Збірник на честь М. С. Грушевського — це не особиста його справа, це, на мій погляд, явище суспільного порядку. М. С. Грушевський у розвою української історичної науки така видатна величність, що робить цілу епоху. Як би хто не ставився до нього як до приватної особи або суспільного діяча, його методів боротьби тощо, ніхто не може одкинути тих величезних заслуг для науки, що він має. Коли ставиться питання про вшанування цих заслуг, не можна ухилитися від цього. Тут треба забути особисті відносини. Вони не мають значення перед фактом, який вшановується”⁷³.

Тим часом у справі-формулярі збереглося багато листів протилежного підходу до М. Грушевського. Так, 15 вересня 1926 р. київські чекісти надсилають до своїх харківських шефів такого листа (“українізованою” українською мовою): “При цьому надсилається копія документа, автор якого гр. Могилянський Михайло, який зараз перебуває в м. Чернігові. В документі він звертається до академіка Єфремова відносно його командіровці до Ленінграду, між іншим додає, що йому небажано бути у Києві в той час, як буде “вибух обов’язкового й добровільного ювілейного сквернословія”. Це, як видно, Могилянський висловлюється з приводу ювілея М. Грушевського”⁷⁴.

І справді, саме так висловлювався у своєму листі М. Могилянський, який, крім іншого, уславився тим, що 1926 р. у № 1 журналу “Червоний шлях” опублікував коротке оповідання “Вбивство”, в якому йшлося про те, як три діячі здійснюють політичне вбивство — знищують свого вождя за зраду національної справи. Всі, хто прочитав “оповідання-сон”, зрозуміли, що під цим проводирем-зрадником автор мав на увазі М. Грушевського. А у листуванні М. Могилянський висловлювався проти вченого вже без евфемізмів. І, на превеликий жаль, не він один.

На сьогодні перлюстровані листи є найменш дослідженою частиною справи-формуляра, хоча цінність цієї частини велика. Поза сумнівом, слід докласти зусиль для її оприлюднення.

Доноси

Справа-формуляр зберегла кілька документів у ще одному з улюблених чекістських жанрів. Йдеться про заяви, що добровільно чи на прохання співробітників більшовицької таємної поліції були написані різними особами про науково-організаційну діяльність М. Грушевського. Написані і передані не лише до ГПУ-НКВД, а й до інших інстанцій.

Наприклад, одна з перших заяв такого роду датована листопадом 1926 р. і була підписана аспірантом кафедри М. Грушевського не до ГПУ, а до Укрголовнауки. Однак, ознайомившись з нею, тодішній заступник наркома освіти України Я. Ряппо надіслав її “до відома”, як він написав, заступникові голови ГПУ К. Карлсону⁷⁵.

Що ж конкретно інкримінував автор заяви академіку? Насамперед те, що він не дбає про “пролетаризацію кафедри”, заповнюючи її “правими ворожими пролетарській справі елементами”⁷⁶. Далі він критикував Укрголовнауку за те, що вона виробила такий статут, згідно з яким аспіранти (!) не мають права вирішального голосу при прийомі нових аспірантів, а це (увага!) “полегшує керовникам просовувати до катедри не лише ворожих нам людей, а науково-бездарних”⁷⁷. А далі, зрозуміло, йдуть конкретні приклади. Насамперед автор заяви протестує проти зарахування в аспіранти І. Мандзюка, який “по поглядам гетьманець”⁷⁸. Далі називаються прізвища тих, кого, на думку субскрибента, варто перевести з кандидатів в аспіранти (Іванський, Зведенюк, Піпота), які “до сього часу не переводяться з кандидатів в аспіранти лише тому, що ці тт. цілком наші ідеологічно”⁷⁹. Такі аспіранти, як В. Євфимовський, Горкевич, Д. Кравцов, П. Нечипоренко, П. Глядківський були оцінені в заяві як “ні риба, ні м’ясо”, а у зв’язку з ними робився висновок: “Взагалі, хто більше до нас ворожий, про того більше дбає кафедра”⁸⁰.

Наостанок автор заяви обіцяв: “останні доповнюючі матеріали подам пізніше”⁸¹. Можна припустити, що слова він дотримав.

На “сигнали” такого роду чекісти реагували, тим більше, що на початку заяви її автор підкреслив, що він не просто аспірант, а член ВКП(б). Втім у згаданому документі не було ще того, що можна знайти у черговому “сигналі” — заяві до ГПУ України, написаній у січні 1927 р. ще одним аспірантом — членом партії, але тепер уже з Харкова. Тут уже проти М. Грушевського висунуто дуже серйозні обвинувачення, а тому, вважаю, варто процитувати цю заяву мовою оригіналу: “Считаю необходимым довести до сведения Политического управления следующее:

Как аспиранту Харьковской научно-исследовательской кафедры, мне приходится сталкиваться с работниками ВУАН и быть немного в курсе работы отдельных секций Академии, главным образом секции исторической, возглавляемой М. Грушевским. Подбор работников и организация научной работы (порайонно) вызывали у меня подозрение о существовании под ширмой исторической секции враждебной нам политической организации. Эти подозрения еще больше укрепились после разговора (только «между нами») с зав. издательским отделом Академии т. М. З. Левченко. Как сторонник группы Крымского, он не может особенно долюбливать Грушевского, в то же время (насколько я его знаю) не способен к тому, чтобы клеветать. Во всяком случае ему можно верить как человеку, который хорошо знает настроение и работу отдельных работников ВУАН.

Что М. Грушевский с самого приезда своего в Киев окружает себя, группирует вокруг себя активных «парней» от украинской контрреволюции (большой любовью у него пользуются эсеры: Иванец, Глушко, Савченко, хотя иногда использует и таких кадетствующих монархистов, как академик Василенко). Я здесь говорю только о тех лицах, которых я лично знаю как «активных работников» в прошлом. Если же Политуправление проверит всех остальных, здесь организованных, то, пожалуй, выяснятся еще более интересные данные. То, что вся эта группа не изменяла своих убеждений и отнюдь не стала советской, можно судить по Грушевскому, до сих пор еще не заявившему своего отношения с Советом, а также по тону (верх аполитичности) журнала “Украина”, возле которого они обвиняют-

ся и в котором ни слова не было сказано о Сов. Украине, даже праздная Шевченко.

Это «головка», центр в Киеве. Держат ли они связь между собой?

Со слов Левченко, вся эта компания (кроме названных, есть еще человек шесть, об именах которых Левченко не упомянул) почти регулярно, два раза в месяц, собирается в здании Академии, в редакции журнала «Украина» на «выпивку». Подбор участников стабильный и очень щепетильный. Всего вероятнее, что это и есть «пленумы» группы.

О настроениях «группы вечеров» можно судить по такому случаю. На одну из «вечеров» после соответствующего «подхода» (верно с целью «обработать») был приглашен один из не особенно активных сторонников Крымского. Началось тостами «За хороше минуле, за краще майбутнє», «За наших братів, що десь поневіряються», «За ворогів» и пр. Когда этот подвыпивший парень произнес тост «За Рыкова» то никто не выпил. Через полчаса «вечерка» разошлась, так и не приступили к «послевыпивочным деловым разговорам». Во время этих выпивок в коридоре стоит швейцар (фамилии его не знаю). Это похоже на конспирацию. (Фамилию приглашенного парня, если нужно, узнаю дополнительно). Так организован центр. Периферия. Грушевский установил изучение Украины «порайонно»: Правобережье, Левобережье, Західна Украина, Волинь, Степова Украина и Черниговщина. В большинстве комиссий районов председательствует «самое» Грушевский, но есть «керовники» в большинстве из «своих» людей (Західной Украины — Савченко, Археографічн. — Иванец (секретарь), Старый Киев — Щербина и проч.). Наиболее ответственной наверное является комиссия Західной Украины (бюро по связи с границей), в которой сидят два зубра, как Ф. Савченко (правая рука Грушевского) и С. Глушко (левая рука, как видно).

Все эти комиссии имеют на местах в своих районах корреспондентов. Об этих корреспондентах в Академии имеются сведения лишь о двух: В. Г. Кравченко (Житомир) и В. К. Луговский (Чернигов). Это наверное наиболее приличные, которых не стыдно ставить в списки. Об остальных корреспондентах знают лишь комиссии, которые держат с ними связь и дают инструкции. Что это за подбор, можно судить по группе «головков».

С границей через комиссию Зах. Украины поддерживается тесная связь. В адрес Студинского ежемесячно отправляется 200—400 долларов. Для каких целей, не особенно ясно.

Особенно зашевелилась вся эта группа во время выступления оппозиции. В Одессу ездил названный Савченко и вел переговоры со Слабченко М. (Этот разговор рассказал М. Слабченко в Киеве в компании профессора Оглоблина, Левченко, Бованенко): «Вот, мол, видите, что у нас делается. Вот в заграничных газетах читали, как готовятся. Нам тоже нельзя спать, нужно быть готовыми. Вот мы вас приглашаем работать с нами. Слабченко говорит: «Так я же с Академией работаю». — «Нет, мы приглашаем Вас на возможный ответственный пост». Слабченко говорит, что он ему рассказал анекдот о китайском императоре и на этом расстались.

Не менее характерен и подбор работников-аспирантов в кафедру Грушевского. В этом году подал заявление некто Мандзюк (автокефалист и петлюровец, которого я знаю еще по институту). Грушевский его протаскивал всеми возможными средствами. И только открытый протест советской группы аспирантов, возглавляемых членом партии Каминским, обещание опротестовать его в Главнауке временно расхолодили Грушевского, но он по-прежнему вертится тут же и безусловно будет примазан к одной из комиссий.

Все перечисленные факты говорят безусловно о существовании под крылом Грушевского **враждебной нам организации, может быть пока не особенно активной, но способной выделить в нужный момент “кабинет министров”** (підкреслення наше. — Ю. Ш.), как делала Академия в прошлом.

Вот поэтому теперь же нужно обратить особенное внимание, чтобы вскрыть группу»⁸².

Прочитавши цей документ, можна зрозуміти, звідки у працівників ГПУ виник такий гострий інтерес до створених М. Грушевським порайонних комісій, які під пером надто пильного аспіранта виглядали як осередки заколотницької периферії.

Нарешті, ще одна заява, датована 27 грудня 1930 р., тобто за кілька місяців до арешту академіка. В той час тривали не лише арешти, а й допити тих, кого вже обвинувачували в участі у підпільній організації на чолі з М. Грушевським. Цю заяву її авторів запропонували написати співробітники ГПУ і вона за своїм змістом “вписувалась” у концепцію “антирадянської діяльності” вченого та його оточення, що її вибудовували чекісти. Насамперед автор заяви відзначає, що коли йому та іншим як аспірантам вдалося свого часу увійти до складу катедри, то “ми фактично попали в фашистську державу, яка була в Радянській державі — навіть наша термінологія наводила страх на грушевківців (з приводу чого було декілька інцидентів)”⁸³.

Підкреслюючи, що на кафедру відбирався “весь активно-ворожий елемент Радянської України з усіх кутків СРСР і УСРР”, автор заяви далі називав імена “контрреволюціонерів”, відібраних М. Грушевським. Ось зразок його характеристик: “Керуючий осередок катедри — М. С. Грушевський, О. С. Грушевський, великий дурень і брат великого історика, не меншого ворога пролетаріату, Щербина В. І., дядько якийсь Грушевського, кадетствующий ліберал, Гермайзе Й. Ю., фашист, Савченко Ф. Я., особистий секретар Грушевського, колишній голова національного союзу української еміграції в Парижі (дані не перевірені), до речі, Савченко — колишній приятель і колега по інституту бувшого голови Укрнауки Озерського. Через цього Савченка, дуже пронирливого і спритного, і намагається скріплювати розхитаний під собою ґрунт Грушевська К. М. — дочка М. С. Грушевського, достойне насіння свого коріння; у працях своїх взяла на себе почесну роль фашизму “ревізувати погляди Енгельса”; і, нарешті, найбільш порядна людина, Клименко П. В., який був присланий з Харкова, колишній есдек, через принципові розходження з усією братією “вотчини” Грушевського зараз усунений од всіх платних робіт по установах Грушевського.

Далі йдуть наукові співробітники та аспіранти катедри...⁸⁴.

Цілком зрозуміло, що такого роду характеристики, як і взагалі такого роду документи, можна було використовувати (і використовували!) при фабрикації обвинувачень проти М. Грушевського та його оточення, а фактично всі названі у дописах особи були піддані репресіям у тій чи іншій формі.

Короткі висновки

Свого часу Олександр Оглоблин уїдливо іронізував над тими, хто стверджував, що М. Грушевський повернувся на Україну за дорученням УПСР і з метою “підпільної праці”, яка мала завершитися повстанням проти більшовиків. На думку О. Оглоблина, “ця історична фантастика може викликати тільки подив і посмішку в тих, хто ближче знав тогочасні совєтські умовини, еміграційні відносини — й, кінець-кінцем, його (М. Грушевського. — Ю. Ш.) особисту вдачу... Й не було нічого дивного, коли в

1930-х роках подібні обвинувачення проти Грушевського висунули НКВД й компартія, яким потрібні були формальні підстави для ліквідації Грушевського”⁸⁵.

Аналіз документів справи-формуляра М. Грушевського є переконливим підтвердженням слів О. Оглоблина, який, до речі, у 20—30-ті роки не симпатизував академікові. Разом з тим у цій справі збереглося чимало свідчень того, як фабрикувалася інша гучна справа — справа “СВУ”, навколо якої досі точиться полеміка (чи існувала “СВУ” насправді, чи ні). На жаль, у цій публікації немає змоги написати про це більш докладно, але колись про це слід написати.

Справа-формуляр М. Грушевського також може бути добрим зразком для дослідження того, як ГПУ-НКВД видобували інформацію, які механізми було покладено в основу цієї діяльності. Разом з тим приклад цієї справи зайвий раз засвідчує, як важливо у професійному науковому дослідженні використовувати не вторинні, а первинні документальні джерела. Це вкрай важливо для підготовки фундаментальної наукової біографії М. Грушевського (зрозуміло, насамперед йдеться про період 20—30-х років), потреба в якій давно назріла. Створення такої біографії було б здобутком сучасних грушевськознавців.

¹ Державний архів Служби безпеки України, Київ (далі — ДА СБУ), справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т. 1, арк. 69.

² Докладніше див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924—1934. — К., 1996. — С. 19—34.

³ ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М. С. Грушевського № 7537, т. 4, арк. 9.

⁴ Див.: Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського. 1924—1930. — К., 1999. — С. 262.

⁵ ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т. 3, арк. 152.

⁶ Там же, т. 1, арк. 100.

⁷ Там же, т. 5, арк. 24.

⁸ Там же, т. 4, арк. 93—94.

⁹ Там же, арк. 94.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, арк. 133.

¹² Там же, арк. 206.

¹³ Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Назв. праця. — С. 131.

¹⁴ Там же, с. 134.

¹⁵ ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т. 4, арк. 277.

¹⁶ Там же, т. 3, арк. 170.

¹⁷ Там же, т. 4, арк. 11.

¹⁸ Там же, арк. 13.

¹⁹ Там же, арк. 100—101.

²⁰ Там же, арк. 106.

²¹ Там же, арк. 197.

²² Там же, арк. 217.

²³ Там же, арк. 392.

²⁴ Там же, арк. 460.

²⁵ Там же, арк. 480.

²⁶ Там же, т. 3, арк. 244.

²⁷ Там же, арк. 307.

²⁸ Там же, т. 4, арк. 466.

²⁹ Там же, арк. 493.

³⁰ Там же, арк. 494—495.

³¹ Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Назв. праця. — С. 78.

³² ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т. 4, арк. 496—497.

³³ Там же, арк. 501—502.

³⁴ Там же, т. 5, арк. 314.

- ³⁵ Докладніше див.: П р и с т а й к о В., Ш а п о в а л Ю. Михайло Грушевський: справа “УНЦ” і останні роки (1931—1934). — К., 1999.
- ³⁶ Докладніше див.: Ю р к о в а О. Назв. праця. — С. 207—265.
- ³⁷ П р и с т а й к о В., Ш а п о в а л Ю. Михайло Грушевський: справа “УНЦ” і останні роки (1931—1934). — С. 103.
- ³⁸ ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М. Грушевського № 11130, арк. 368.
- ³⁹ Там же, арк. 323.
- ⁴⁰ Там же, арк. 240, 243.
- ⁴¹ Там же, арк. 244.
- ⁴² Там же, арк. 248.
- ⁴³ Там же, арк. 258.
- ⁴⁴ Там же, арк. 262—263.
- ⁴⁵ Там же, арк. 274.
- ⁴⁶ Там же, арк. 302.
- ⁴⁷ Там же, арк. 310.
- ⁴⁸ Докладніше див.: П р и с т а й к о В., Ш а п о в а л Ю. Михайло Грушевський: справа “УНЦ” і останні роки (1931—1934). — С. 107—110.
- ⁴⁹ ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М. Грушевського № 11130, арк. 313—314.
- ⁵⁰ Там же, арк. 332.
- ⁵¹ Там же.
- ⁵² Там же, арк. 316.
- ⁵³ М а й с т р е н к о І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. — Мюнхен, 1969. — Ч. 2. — С. 99.
- ⁵⁴ ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т. 4, арк. 18.
- ⁵⁵ Там же.
- ⁵⁶ Цит. за: П р и с т а й к о В., Ш а п о в а л Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924—1934. — С. 174.
- ⁵⁷ ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т. 5, арк. 349.
- ⁵⁸ Там же. Лист до М. Грушевського від 12 лютого 1931 р., арк. 1—3.
- ⁵⁹ Там же, арк. 193.
- ⁶⁰ Там же, т. 4, арк. 96—99.
- ⁶¹ Там же, арк. 98.
- ⁶² Там же, арк. 96.
- ⁶³ Там же, т. 5, арк. 245.
- ⁶⁴ Там же, арк. 417, 420.
- ⁶⁵ Там же, арк. 110.
- ⁶⁶ Там же, т. 3, арк. 52.
- ⁶⁷ Там же, т. 4, арк. 45.
- ⁶⁸ Там же, арк. 428—434.
- ⁶⁹ Див.: П р и с т а й к о В., Ш а п о в а л Ю. Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД. Трагічне десятиліття: 1924—1934. — С. 221—223.
- ⁷⁰ ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т. 4, арк. 329.
- ⁷¹ Там же.
- ⁷² Там же, арк. 333.
- ⁷³ Там же, арк. 461.
- ⁷⁴ Там же, арк. 74.
- ⁷⁵ Там же, арк. 319.
- ⁷⁶ Там же, арк. 320.
- ⁷⁷ Там же.
- ⁷⁸ Там же.
- ⁷⁹ Там же.
- ⁸⁰ Там же, арк. 321.
- ⁸¹ Там же.
- ⁸² Там же, т. 2, арк. 312—313.
- ⁸³ Там же, т. 5, арк. 524.
- ⁸⁴ Там же.
- ⁸⁵ О г л о б л і н О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924—1934) // Український історик. — 1996. — № 1—4. — С. 81.